

__mÜ`{\_H\$ ñVamdarb {dÚmİ`mMr g__m`mOZ
j_Vm d i`{°\$\_Îd JU{def `mMm Aä`mg
{Q i H\$ _hmanı} {dÚmnrR}, nU `Wrb {ejUenó {df`mVrb
{dÚmdmMñnVr nXdrgmRr gmXa H\$bbm à~Y

genYH\$

Á`m{V g^mf _hmOZ

(H\$m`_ ZnXUr H\$_mH\$ - 19512006067)

__mJXeH\$

S.m. XÎmİ` VmnH\$sa

genYZ H\$Đ

nXi`Îna {ejUenó {d^mJ,

{Q i H\$ _hmanı} {dÚmnrR},

JbQH\$Sr, nU - 411037

_ 2018

à_UnÎ

à_{UV H\$aÊ`V `V H\$s, g. Á`{V g^f \_hOZ `Zr ‘_Û`{ _H\$ ñVdarb
{dÚÎ`Mr g\_`OZ j_V d ì`{°\$\_Îd JU{def `M Aä`g’ h geYZ \_Â`
_JXeZIbr nU H\$bb Anh.

{dÚdmMñnVr nXdr àá H\$aÊ`H\$[aV {Q i H\$ _hamî} {dÚnrR}, JbQH\$Sr, nU
411037 `W ge{YH\$Z h geYZ à~Y ñdà`ÊZZ _Â` _JXeZIbr nU H\$bb
Anh. CnbâY _{hVr gÊ` AgZ Vr AÚ`dV Anh.

ñWi - nU

_JXeH\$

{XZH\$

S. XÎÎ` VnH\$sa

à{Vknî

_r, g. Á`{V g^f \_hOZ, enWndH\$ Ag Omhra H\$aV H\$, "\_Ü`{H\$ ñVamdarb {dÚĪ`Mr g\_`mOZ j_Vm d ì`{°\$\_Îd JU{def `mMm Aä`ng' `m {df`mdarb gXaMm geYZ à~Y \_r, {Q iH\$ \_hmanĭ} {dÚmrR, nU `Wr b {dÚdmMñnVr nXdrgmRr gXa H\$b Amh.

hm à~Y AWdm `mMm H\$UVmhr ^mJ AÝ`Ī H\$mRhr d H\$UE`mhr nXdrH\$[aVm gXa H\$bbm Zmhr.

ñWi - nU

geYH\$

{XZmH\$ -

g. Á`{V g^f _hOZ

F\$U{ZXe

Ph.D àhUO Patience, Hardwork Am{U Dedication !

An`e H\$UmBmM AndSV Zmhr, naV `eÀ`n {e IamH\$S OmÊ`mÀ`n \_mJnda An`e hm EH\$ An[ahm` Agm Q8nm Anh. Ê`nbm AmbmSë`n{edm` `e {XgV Zmhr. `e àhUO AWH\$nu, ÑT{ZÍM`mZ nÝhm-nÝhm à`EZ H\$aU hm`. `e {_i{dÊ`mÀ`n dmQV {H\$Vrhr di m An`e Amb, Var AmnU MmbVM amhVm. \_Zmbm AmZX XUa H\$m\_ Agb Va ~m{YbH\$s AmnmAmnM `V d Ê`m JmîQtMm AmnU nmRnamdm H\$aVM amhVm.

Annë`nbm ZmC\_X H\$aUmè`n, ZH\$namÊ_H\$ ~mbUmè`n bmH\$mM ~mbU \_Zmda ¿`m`M ZgV. H\$maU ~hYm ZH\$namÊ\_H\$ {dMmagaUrÀ`n _mUgmZr ñdV...À`n An`î`nV \smag H\$mr Rmg, ^ard, M\_H\$Xma H\$m\_ H\$bb ZgV. Ê`mCbQ CËghmZ AmW~bë`m ì`°\$sÀ`m ghdmgnV am{hë`mZ Annë`nVbm AmeMm {H\$aU gVV COiV amhVm. AgM AË`V àgP, gVV hgV_I, à{V^membr d A{Ve` H\$m`VËna d Aä`mgnU ì`°\$_Îd bm^bb _mP AmXaUr` Jê\$ d \_mJXeH\$ Sm. 1r`V XÎmÎ` VmH\$sa ga `mZr _bm ~h_mb d gImb _mJXeZ H\$b àhUZM H\$di h genYZmM H\$m` g\sb hmD\$ eH\$b.

1r_Vr Zm. Xm. RmH\$agr {dÚmnrRmM àmÜ`mnH\$ Sm. XÎmÎ` VmH\$sa `mZr \_hm{dÚmb`rZ diV, BVa H\$mUË`mhr dir, gÂrÀ`m {Xder _»`Ëd Kar d Vhr Z H\$Qmivm, Z ÌngVm \_ZmmgZ AmZXmZ AË`V A_ë` \_mJXeZ H\$b d àË`H\$ dir àmËgm{hV H\$b Ê`m_iM àñVV genYZ _r nU H\$ê\$ eH\$b.

nU ehamVrb EM. EM. gr. nr. hm`ñH\$b \ma Jëg, hOannJm `m Zm_{H\$V emiVrb narjm {d^mJ ghà_I, à_I, _mJXeH\$ d ñdÀNVm {d^mJ à_I àhUZ Yam gm^miz Vgm H\$mQ{~H\$ O~m~Xmè`mhr Z Qmivm h H\$m\_ H\$aU H\$di H\$Q~mVrb ì`q°\$Mm nmqR'~m, ghH\$m` d àmËghZ `m_iM eŠ` Pmb. \_mP dSrb, AmXaUr` XmXm (1r`V {XZe \_hmOZ) d AmB (gm. g\_Z \_hmOZ) `mM AmerdmX d àaUm gVV H\$m`\_¾ amhÊ`ng Cn`°\$

Raë`mZM \_r \_mP Cf {ejU KV Amh, Ê`mMr _r eVe... F\$Ur Amh.

~r. Eñgr. ZVaM gd Cf {ejU KÊ`ngmRr gVV àmËgm{hV H\$aUma \_mP \_mJXeH\$, {Ì d àaUmñWmZ AgUma \_mP nVr lr`V g^mf h[a^mD\$ _hmOZ `mÀ`m I~ra ZVEdm_i M h genYZmM H\$RrU H\$m` brb`n nma nmSÊ`mM nmR~i {\_i mb. XmZ ^mD\$, XmZ d{hZr (àemV, àrVr d ~mi H\$îU, {Zî\_m), OmD\$~mB (Nm`m) `mM àmËgmhZ Zh\_rM hmV. `m gdmM AmnM[aH\$ Am^na _mZZ Ê`mÀ`m F\$UmVM amhU _r ngV H\$aZ.

_mP Xra gVmf, OmD\$ Á`mVr, \_bJr aí\_r d \_bJm amEZ `mZr ì`°\$Ëd em{YH\$m Cîman{ÌH\$m VnngÊ`ng ghH\$m` H\$b d dindir H\$m\_ng hmV^na bndbm. gJUH\$mÀ`m ghna`mZ g>`memór`ÑîQçm H\$m\_ H\$aU Sm. Zhm Xd `mÀ`m AZ\_mb ghH\$m`m{edm` H\$di AeŠ`M hmV. `mH\$m\_mv \_bJr aí\_r d ^mMm amhb `mMr In NmZ _XV Pmbr.

añVV genYZ H\$m` h nU ehamVrb \_Ü`dVu {RH\$mUÀ`m EH\$U 12 \_mÜ`{_H\$ emin_Ü` nma nS'b. `m {ZdS'bë`m 12 emimM \_>`mÜ`mnH\$, Á`mZr h genYZ H\$m` Amnë`m eniV H\$aÊ`ng AZ\_Vr {Xbr Ê`m emin_Yrb ì`dgn`{dk {ejH\$ Á`mZr g\_m`mOZ j_Vm em{YH\$mÀ`m Cîman{ÌH\$m VnngÊ`ng ghna` H\$b, Ê`m~ôb gdmMr _r Am^nar Amh. B. 9 dr M {dÚmWu d Ê`mM nmbH\$ `mZr `m H\$m\_mMm \_>` ^mJ âhUO _m{hVr gH\$bZ H\$aÊ`ng CËñ\$VnU d AmZXmZ hmV^na bndbm Ê`m~ôb Ê`mMr _r Am^nar Amh.

_r Jbr 20 df Á`m \_hnamî Jëg EÁ`H\$eZ gngm`QrÀ`m àembV H\$m`aV Amh, Ê`m gñWÀ`m \_>` {dídñV _m. O`lrVmB ~mnQ, g{Md \_m. aIn nierH\$a, AÜ`j _m. em_m OnYd, CnmÜ`j \_m gn. Cf dñK, AmXaUr` _m. {Jare dmqi~ VgM _>`mÜ`m{nH\$m _m. gr_m PmSJ `mZr genYZ H\$m`mXaâ`mZ gVV àmËgmhZ {Xb. VgM ghH\$mar {ejH\$ dJ, H\$\_Mmar dJ, hŠH\$mÀ`m _{ÌUr `m gdmMm añVV genYZmgnRr Om hmV^na bñJbm Ê`ngmRr Ê`mMr \_r AË`V F\$Ur Amh.

gXa geYZ H\$`nV \_nP Xra \_n. lr`V nr. EM. _hmOZ, JQ {ejU{YH\$nar, nM`V g{Vr, A~Jnd, S. {MÎ ghZr, {ZdÎ àÜ`nnH\$, Eg. EZ. Sr. Qr. {dÚnrR, nU, S. Zhm Xd, àÜ`nnH\$, Eg. EZ. Sr. Qr. {dÚnrR, nU, S. Zr{b \_hV, \_Or àM` {ejUenó {d^J, {Q iH\$ _hmanî {dÚnrR nU, _Pr _ÎrU S. ^dZ Oner, _»`Ü`n{H\$ AaÊ`ída \_Ü`_H\$ {dÚb`, nU, S. \_rZb ZadU, `eXn, nU `n gdmZrM A{Ve` ~h_b ghH\$` {Xb. `n gdmr _r eVe... F\$Ur Anh.

AmXe {ejUenó _hm{dÚb` nU `Wrb JWnmb S. Mnéhg JY `mZr g~{YV gm{hË`mM AmTmdm KÊ`gmRr H\$bbr \_XV In \_bmMr Rabr. àË`H\$ geYZ H\$aVnZm AZH\$m ghH\$` ç`ndm bJV. àË`H\$mM Zn\_., I `W OnJA^ndr H\$aVn `V Zmhr. Var `n geYZH\$m`ng ghH\$` H\$bë`n àË`H\$ kmV d AkV ì`°\$Mr _r _ZmngZ Am^nar Anh.

gn. _{Zfm d lr. àgnX nQdYZ Am{U lr. namJ Oner `mZr eÕ, {Z`~ÜX d AmH\$fH\$ QH\$b IZ H\$aÊ`mM A\_ë` H\$_ H\$b. lr. g`J H\$mX `mZr AZH\$ Vm{ÎH\$ ASMur gS{dÊ`mV {def ghH\$` H\$b. VgM lr. gXm {ZH\$ _mZr g»`nenór` {díbfUmbm aJrV, AmH\$fH\$ d à_U~ÜX Amb IÀ`n \_Ü`_mVZ {MÎén XÊ`ng \_bmM ghH\$` H\$b. _amRr eÜXb IZ AMH\$ hmÊ`gmRr gYn H\$~i `n _{ÎUrZ ghæ` H\$b. `n gdm eVe... Am^na !

ñWi - nU

{XZmH\$

geYH\$

gn. Á`m{V g^nf _hmOZ

A.H\$.	Vnerb	nîR H\$.
1	erfH\$	I
2	à_mUnî	II
3	à{Vkmî	III
4	F\$U{ZXe	IV

AZH\$_{UH\$m

àH\$aU 1 - genYZ {df`mMr An i I

A.H\$.	Vnerb	nð H\$.
1.1	ànVndZm	1
1.2	^maVmVrb _mÜ`{_H\$ {ejU\$	2
1.3	genYZmMr JaO d _hîd	7
1.4	genYZmM erfH\$	10
1.5	genYZ g_ñ`M {dYmZ	10
1.6	gH\$ënZmÊ_H\$ î`m»`m	10
1.7	H\$m`mÊ_H\$ î`m»`m	11
1.8	genYZmMr C{Ôî	11
1.9	genYZmMr JhrVH\$	11
1.10	genYZ n[aH\$ënZm	12
1.11	genYZmMr î`már	12
1.12	genYZmMr _`mXm	13
1.13	genYZmÀ`m n[a_`mXm	13
1.14	genYZmMr H\$m`nÔVr	13
1.15	OZg»`m	14
1.16	Z_Zm {ZdS	14
1.17	genYZmM g»`meóór`VÎ	14
1.18	g_mam	14

àH\$aU 2 - genYZmer g~{YV gm{hÊ`mM d genYZmM AnTmdm

2.1	ànVndZm	15
2.2	g~{YV gm{hÊ`mM AnTmdm KÊ`mMr JaO	15
2.3	g~{YV gm{hÊ`mM AnTmdm KÊ`mMr C{Ôî	16

4.3	gH\$({bV _m{hVrA`_m dJuH\$aUmM \\$_`X	70
4.4	_m{hVrdarb {d{dY à{H\$`_m	70
4.5	AW{ZdMZ	71
4.5.1	n[aH\$ënZm 1 M nar j U	71
4.5.2	n[aH\$ënZm 2 M nar j U	72
4.5.3	n[aH\$ënZm 3 M nar j U	74
4.5.4	n[aH\$ënZm 4 M nar j U	75
4.5.5	n[aH\$ënZm 5 M nar j U	76
4.5.6	n[aH\$ënZmÀ`_m nar j UmMm gname	78
4.5.7	{dU`Wu àíZmdbrdéZ {_i mbë`_m à{Vg`XmM {díbfU	79
4.5.8	nmbH\$ àíZmdbrdéZ {_i mbë`_m à{Vg`XmM {díbfU	93
4.5.9	g_m`mOZ em{YH\$M {díbfU	111
4.5.10	ì`pŠVÎd em{YH\$M {díbfU	113
4.6	_m{hVr gH\$bZ H\$aVnZm Ambb AZ^d	116
4.7	g_mam	117

àH\$aU 5 - genYZmMm gname, {ZîH\$f d {e\\$_aer

5.1	ànVndZm	118
5.2	gname	119
5.2.1	{df`_mMr Am i I	119
5.2.2	^maVnVrb _mÜ`{_H\$ {ejU	119
5.2.3	genYZmMr JaO	120
5.2.4	genYZmM erfH\$	121
5.2.5	genYZ g_ñ`M {dYmZ	121
5.2.6	genYZmMr C{ÔîQ	121
5.2.7	gH\$ënZmĚ_H\$ ì`_m»`_m	122
5.2.8	H\$m`_mĚ_H\$ ì`_m»`_m	122
5.2.9	genYZmMr JhrVH\$	123
5.2.10	genYZ n[aH\$ënZm	123
5.2.11	genYZ ì`_mŠVr	124
5.2.12	genYZmMr _`_mXm	124
5.2.13	genYZmÀ`_m n[a_`_mXm	124
5.2.14	g~{YV g_m{hĚ` genYZmMm AmTndm	125
5.2.15	ànVV genYZ d g~{YV genYZ `mVrb gma`	125

5.2.16	àñVV geYZ d g~{YV geYZ `mVrb \saH\$	126
5.2.17	H\$m`nÖVr	128
5.2.18	Z_Zm {ZdS	128
5.2.19	Z_Zm {dVaUmÀ`m àgn_mY`VMr MmMUr	129
5.2.20	_m{hVr gH\$bZmMr gmYZ	130
5.2.21	g»`memór` VÌ	130
5.2.22	geYZ H\$m`dmhrM Q\$ñ	131
5.2.23	gH\${bV _m{hVrM dJuH\$aU d {díbfU	131
5.3	{ZîH\$f	136
5.3.1	n[aH\$ënZmÀ`m nS'Vni UrdéZ {_imbb {ZîH\$f	136
5.3.2	g_m`mOZ em{YH\$À`m {díbfUmdéZ {_imbb {ZîH\$f	136
5.3.3	ì`pŠVÎd em{YH\$À`m {díbfUmdéZ {_imbb {ZîH\$f	138
5.3.4	{dŪmWu àíZmdbrÀ`m à[VgmXmÀ`m {díbfUmdéZ {_imbb {ZîH\$f	139
5.3.5	nmBH\$ àíZmdbrÀ`m à[VgmXmÀ`m {díbfUmdéZ {_imbb {ZîH\$f	141
5.3.6	geYZmM {ZîH\$f	144
5.3.7	àñVV d g~{YV geYZmÀ`m {ZîH\$fmMr VbZm	145
5.4	{e\\$maer	145
5.4.1	emb`ì`dñWmnZ d _»`mŪ`mH\$ngmRr {e\\$maer	145
5.4.2	{ejH\$ngmRr {e\\$maer	146
5.4.3	nmBH\$ngmRr {e\\$maer	147
5.4.4	{dŪmÎ`mngmRr {e\\$maer	148
5.4.5	nTrb geYZmngmRr {df`	149
5.4.6	g_m`mOZ j_Vm d ì`°\$Îd JU{def {dH\$gZ HSVr H\$m`H\$_	150
5.4.7	geYZmM`mJXmZ	152
5.4.8	Cnghma	152
●	gX^ JWgMr	153
●	n[a(ei)	
A)	emimMr`mXr	164
~)	{dŪmÎ`mMr Zmd d Ě`mM g_m`mOZ j_Vm d ì`pŠVÎd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`) àm\$VmH\$	165
H\$)	geYZ H\$m`ng nadmZJr _mJÊ`mngmRr emimZm {Xbë`m nÎmMm Z_Zm.	200
S)	g_m`mOZ em{YH\$m	201
B)	ì`pŠVÎd em{YH\$m	210
\\$)	{dŪmWu àíZmdbr	215

J)	mbH\$ àíZm dbr	218
M)	Nm`m(MI	221
N)	dV_mZnI_mVrb {ZdSH\$ H\$mIU	224

gnaUr `mXr

gnaUr H\$.	erfH	nđ» H\$.
4.1	g_m`mOZ d i`{°\$Ed em{YH\$m MmMUrgmRr CnpñWV {dÚmWu g»`m	69
4.2	\\$°\$ g_m`mOZ em{YH\$gmRr CnpñWV {dÚmWu g»`m	69
4.3	\\$°\$ i`{°\$Ed em{YH\$gmRr CnpñWV {dÚmWu g»`m	70
4.4	{dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g_m`mOZ j_VMr VbZm H\$aÊ`ngmRr H\$bë`m Qr-nar jUmMm gname	73
4.5	{dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m i`{°\$Îd JU{defmVrb VbZm H\$aÊ`ngmRr H\$bë`m Qr-nar jUmMm gname.	74
4.6	EH\$bV EH\$_b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`m g_m`mOZ j_VMr VbZm H\$aÊ`ngmRr H\$bë`m Qr-nar jUmMm gname	75
4.7	EH\$bV EH\$_b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`m i`{°\$Îd JU{defmMr VbZm H\$aÊ`ngmRr H\$bë`m Vr-nar jUmMm gname	77
4.8	n[aH\$ënZmÀ`m nar jUmMm gname	78
4.9	g_m`mOZ j_VÀ`m àíZmZm {dÚmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU	80
4.10	i`{°\$Îd JU{def ~ôbÀ`m àíZmZm {dÚmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU	82
4.11	g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def `mÀ`mVrb ghg~Ym~ôbÀ`m àíZmZm {dÚmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU	84
4.12/1	EH\$bV EH\$_b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`mVrb g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU	87
4.12/2	EH\$bV EH\$_b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`mVrb g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU	88
4.12 / 3	EH\$bV EH\$_b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`mVrb g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU	90
4.13 / 1	mbH\$mÀ`m {ejUm~ôb {dÚmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU	91

5.4	B. 9 dr À`m {dÚmİ`mMr g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def`mÀ`mVrb ghg~Y	132
5.5	B. 9dr À`m {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g_m`mOZ em{YH\$mJU mH\$mÀ`m _Ü`_mZmVrb \ \$aH\$mMr g_mWV m	133
5.6	B. 9 dr À`m {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m i`{°\$Ed em{YH\$mJU mH\$mÀ`m _Ü`_mZmVrb \ \$aH\$mMr g_mWV m	134
5.7	B. 9 dr Vrb {dÚmİ`m mH\$s EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^m dS} AgUma _b `mÀ`m g_m`mOZ em{YH\$m JU mH\$mÀ`m _Ü`_mZmVrb g_mWV m.	134
5.8	B. 9 dr Vrb {dÚmİ`m mH\$s EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^m dS} AgUma _b `mÀ`m i`{°\$Ed em{YH\$m JU mH\$mÀ`m _Ü`_mZmVrb g_mWV m.	135
5.9	{dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j_VM eH\$mS m à_mU	137
5.10	{dÚmİ`mÀ`m i`{°\$Îd JU{def m eH\$mS m à_mU	138
5.11	g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def {dH\$gZ H\${V H\$m`H\$_	150

Amb I `mXr

Amb I H\$.	erfH\$	nđ H\$.
1	g_m`mOZ j_VÀ`m àíZmZm {dÚmİ`mZr {Xbē`m à{Vg mXmM	81
2	{díbfU i`{°\$Îd JU{def ~ôbÀ`m àíZmZm {dÚmİ`mZr {Xbē`m	84
3	à{Vg mXmM {díbfU g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{deg `mÀ`mVrb	86
4	ghg~Y m~ôbÀ`m àíZmZm {dÚmİ`mZr {Xbē`m à{Vg mXmM {díbfU EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^m dS} AgUma _b `mÀ`mVrb	88
5	g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmİ`mZr {Xbē`m à{Vg mXmM {díbfU EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^m dS} AgUma _b `mÀ`mVrb	89
6	g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmİ`mZr {Xbē`m à{Vg mXmM {díbfU EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^m dS} AgUma _b `mÀ`mVrb	91
7	g_m`mOZ j_Vm d i`{°\$Îd JU{def `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmİ`mZr {Xbē`m à{Vg mXmM {díbfU nmbH\$mÀ`m {e jUm~ôb {dÚmİ`mZr {Xbē`m à{Vg mXmM {díbfU	92

8	$\text{mbH}\$A\`m \text{ZmH}\$ar/ \text{ i}\`d\text{g}\`m\sim\hat{O}b \{d\acute{U}\acute{m}\acute{I}\`m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	93
9	$\text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}\_V\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	95
10	$\text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	97
11	$\text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	98
12	$\text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	99
13	$\text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	100
14	$\text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	101
15	$\text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}\_V\text{m} \text{ d} \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def \`m\grave{A}\`m\text{Vrb} \text{ghg}\sim\text{Y}\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	103
16	$\text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}\_V\text{m} \text{ d} \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def \`m\grave{A}\`m\text{Vrb} \text{ghg}\sim\text{Y}\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	104
17	$\text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}\_V\text{m} \text{ d} \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def \`m\grave{A}\`m\text{Vrb} \text{ghg}\sim\text{Y}\sim\hat{O}bA\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	106
18	$\text{EH}\$b\text{V} \text{EH}\$_b \text{ d} \{H\$_m\text{Z} \text{EH}\$ \wedge_m\text{dS} \text{AgU}\text{na_b} \`m\grave{A}\`m\text{Vrb} \text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}\_V\text{m} \text{ d} \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def \`m\text{g}\sim\text{Yr}\hat{A}\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	108
19	$\text{EH}\$b\text{V} \text{EH}\$_b \text{ d} \{H\$_m\text{Z} \text{EH}\$ \wedge_m\text{dS} \text{AgU}\text{na_b} \`m\grave{A}\`m\text{Vrb} \text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}\_V\text{m} \text{ d} \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def \`m\text{g}\sim\text{Yr}\hat{A}\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	109
20	$\text{EH}\$b\text{V} \text{EH}\$_b \text{ d} \{H\$_m\text{Z} \text{EH}\$ \wedge_m\text{dS} \text{AgU}\text{na_b} \`m\grave{A}\`m\text{Vrb} \text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}\_V\text{m} \text{ d} \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def \`m\text{g}\sim\text{Yr}\hat{A}\`m \grave{a}\acute{i}\text{ZmZm} \text{mbH}\$m\text{Zr} \{Xb\acute{e}\`m \grave{a}\{Vg\text{mXmM} \{d\acute{i}bfU$	111
21	$\{d\acute{U}\acute{m}\acute{I}\`m\grave{A}\`m \text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}_V\text{M} \text{eH}\$\$m \grave{a}_m\text{U} \text{Xe}\{d\text{U}\text{na}\text{m} \text{A}\text{mb} \text{I}$	113
22	$\{d\acute{U}\acute{m}\acute{I}\`m\grave{A}\`m \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def\text{m} \text{eH}\$\$m \grave{a}_m\text{U} \text{Xe}\{d\text{U}\text{na}\text{m} \text{A}\text{mb} \text{I}$	116
23	$\{d\acute{U}\acute{m}\acute{I}\`m\grave{A}\`m \text{g}_m\`m\text{OZ} \text{ j}_V\text{M} \text{eH}\$\$m \grave{a}_m\text{U} \text{Xe}\{d\text{U}\text{na}\text{m} \text{A}\text{mb} \text{I}$	137
24	$\{d\acute{U}\acute{m}\acute{I}\`m\grave{A}\`m \text{ i}\`{\text{°}}\$_{\hat{I}d} \text{JU}\{def\text{m} \text{eH}\$\$m \grave{a}_m\text{U} \text{Xe}\{d\text{U}\text{na}\text{m} \text{A}\text{mb} \text{I}$	139

àH\$aU 1

geY Z {df`mMr A i I

1.1 àñV dZ -

eni àhUO EH\$ N mQ I mZr g_mO h m`. d`mÀ`m 6 i`m dfu _b àmW{ _H\$ eniV O mD\$ b mJV. h,,r H\$mhr _b _mQ gar, A J U d mSr, ~m b d mSr `m g m a »`m eni m_Y Z hr J b b r AgV mV. K a mÀ`m d mV d a U mV Z eniV A m b b r \_b g ê\$ d mV r b m ^ m ~ m d b è`m p ñ W V r V AgV mV. h i h i g a m d mZ V r e m b` O r d Z m e r g \_m`m O Z g m Y b m J V m V.

{d(dY {df`mMm Aä`mg, n[amR, Aä`m g n a H\$ d Aä`m g V a g h e m b` C n H\$\_, I i, {e j H\$mM i`{°\$ _Îd B È`mXr g d J m i`tMm _b mÀ`m O r d Z m d a n[aU m \_ h m D\$ Z È`mM i`{°\$ _Îd K S b m J V.

b h m Z ~ m b H\$mM r i`{°\$ \_Îd n U n U {d H\$ {g V P m b b r Z g V m V. È`mM {d H\$m g h i h i h m V AgV m. È`mÀ`m i`{°\$ \_Îd m d a n[ a g a m M m n[aU m \_ h m V m, d i`{°\$ _Îd A m H\$m a K V. ~ m ø n[a g a m M k m Z P m b H\$s, È`mZ m 'ñd' M r O m U r d h m D\$ b m J V, d V Z m b m {X e m { \_ i b m J V. 'ñd' à h U O i`{°\$ _Îd m M m H\$ Ð q ~ X AgV m.

à È`H\$ _b h {e H\$ V {e H\$ V K S V AgV. A Ü``Z `m E d O r {e H\$ U h m e ä X g \_m Ý`V... {d M m a m V K V b m O m V m. 'g \_m`m O Z H\$a Ê`m g m R r `m h` V m ~ X b H\$a Ê`m M r à {H\$`m à h U O M A Ü``Z'. ~ Z m S`m À`m _V, 'n[a p ñ W V r e r g _m`m O Z H\$a Ê`m À`m n Õ V r V g Y m a U m ì h m d r `m g m R r H\$ V r d A Z ^ d `m Û m a d V Z m V A n {j V ~ X b H\$a U à h U O A Ü``Z' h m`. {d Ú m W u h m A Ü``Z H\$a U m a m d {e j H\$ A Ü`m n Z H\$a U m a m AgV m. A {b H\$ S M r {e j U n Õ V r {d Ú m W u H\$ {Ð V A g è`m Z {e j H\$ m Z {d Ú m Ì`m g {d M m a U, g \_O Z K U B È`mXr ~ m ~ r A m d í`H\$ AgV m V. {d Ú m Ì`m m d V Z e j {U H\$ _m Z g e n ó _i O m U Z K V m `V.

1.2 $\wedge_{\mathbf{aVnVrb}} _m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$ \{ejU -$

$_m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$ \{ejU$ ñVa hm àmW{ $_H\$ \{ejU$ d Cf { $_H\$ \{ejU$ $_m_Yrb$ Xdm Anh.
 $_mZge$ ór`ÑîQçm $_m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$ \{ejU$ KVnZm {dÚmWu H\$ $_m$ andñWV AgVn. $_mM$ H\$ $_m$ i $_m$ V
{dÚmİ $_m$ M An $_m$ î $_m$ Vrb {d{dY Jnî $_m$ tH\$S $_m$ nhÊ $_m$ M Ñ{i $_m$ H\$ $_m$ Z V $_m$ na hmV AgVnV. An $_m$ î $_m$ V
bmJU $_m$ nar à $_m$ I H\$ $_m$ eë $_m$ $_m$ M H\$ $_m$ i $_m$ V {dH\$ {gV hmD\$ eH\$VnV. $_m$ gd Jnî $_m$ t $_m$ i $_m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$$
{ $_H\$ \{ejU$ mM $_m$ hîd AZÝ $_m$ g $_m$ YmaU Anh. Aem $_m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$ \{ejU$ m~m~V $\wedge_{\mathbf{aVnV}} _m\ddot{U}^{\setminus}$ H\$emàH\$ $_m$ na
{dM $_m$ na Pnb $_m$ V AmnU WmSŠ $_m$ V nmh -

$\wedge_{\mathbf{aVnV}}$ ñdmVÍ $_m$ Îma H\$ $_m$ i $_m$ V $_m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$ \{ejU$ mMr nZaMZm H\$aÊ $_m$ Mm à $_m$ ÊZ
 $_mX$ {b $_m$ na An $_m$ JnZ 1952 $_m\ddot{U}^{\setminus}$ H\$b $_m$. ~XbVr g $_m$ $_m$ {OH\$ d Am{WH\$ n[apñWVr,
ñdamÁ $_m$ Vrb Zdr AmîhmZ, g $_m$ O {Z $_m$ ÌU d g $_m$ O n[adVZmMr dmTVr JaO $_m$ Mm {dM $_m$ na
H\$Ê\$Z engZmZ $_m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$ \{ejU$ mV gYmaUm H\$aÊ $_m$ g $_m$ Rr S $_m$. $_mX$ {b $_m$ na $_m$ À $_m$ AÛ $_m$ j V I $_m$ br
EH\$ H\$ {Qr Z $_m$ Z $_m\ddot{U}^{\setminus} \{ _H\$ \{ejU$ mMr C{Ôi $_m$ {ZpíMV H\$br. Vr I $_m$ brbà $_m$ U -

- 1) {dÚmİ $_m$ Zm AnXe ZmJ[aH\$ÊdmÀ $_m$ O~m~Xmè $_m$ g $_m$ WnU nbÊ $_m$ g gj $_m$ ~Z{dU.
EH\$ ì $_m$ mnH\$ anîr $_m$ d gdY $_m$ g $_m$ $_m$ ^ $_m$ dmMm Ñ{i $_m$ H\$ $_m$ Z {dH\$ {gV H\$Ê\$Z gH\$ {MV, Y $_m$ Y d
{dKQZdmXr e $_m$ \$ser $_m$ H\$ $_m$ ~b $_m$ H\$aÊ $_m$ g {gÕ H\$aU.
- 2) CËn $_m$ XZ j $_m$ VMm {dH\$ $_m$ g H\$Ê\$Z { $_H\$ \{ejU$ mÛma b $_m$ H\$ $_m$ M OrdZ $_m$ Z CMmdU.
- 3) {dÚmİ $_m$ À $_m$ ì $_m$ { $_m$ \$ $_m$ ÎdmMm gdmJrU d na $_m$ f {dH\$ $_m$ g H\$aU.
- 4) {dÚmİ $_m$ À $_m$ {RH\$ $_m$ Ur ì $_m$ mdg $_m$ { $_m$ H\$ j $_m$ VMm {dH\$ $_m$ g H\$aU.
- 5) {dÚmİ $_m$ $_m$ Û $_m$ ZVËd JU $_m$ Mm {dH\$ $_m$ g H\$aU.
- 6) {dÚmİ $_m$ À $_m$ $_m$ Z{gH\$ e $_m$ \$sMm {dH\$ $_m$ g H\$aU.
- 7) g $_m$ WnU OrdZ OJÊ $_m$ g Amdí $_m$ H\$ AgU $_m$ nar k $_m$ Zg $_m$ YZm H\$aU.
- 8) gñH\$Vr gdYZ d gH\$ $_m$ U H\$aU.
- 9) \ \$agVrÀ $_m$ diMm gXn $_m$ J H\$aU.
- 10) g $_m$ $_m$ OZ j $_m$ VMm {dH\$ $_m$ g H\$aU.

11) {dÚmİ`m_Yrb gáJUmm {dH\$g H\$aU.

12) gmx`m{^ê\$Mr d a{gH\$Vm `mMm {dH\$g H\$aU.

13) àkmemY KU.

14) {ejUmÀ`m JUdÎmm dmTrgmRr gdVmnar à`ÈZ H\$aU.

15) bmH\$À`m dmTÈ`m JaOm ^mJ{dÊ`mgmRr È`mMm {ejUmer g_ýd` gmYU.

16) Mm[aÍ`gdYZ d gm\_m{OH\$ \_ë`mMr OmngZm H\$aU.

17) {dÚmİ`mÀ`m {RmH\$Ur amïr` EH\$mÈ\_VMr d {díd gm\_Oñ`mMr ^mdZm {dH\$gV H\$aU.

È`mZVa 1964-66 À`m H\$mRmar Am`mJmÀ`m AhdbmV _mÜ`{\_H\$ {ejUmMr nTrbà\_mU H\$mhr gm\_mý` Vîd gm{JVbr.

1) B`Îmm 8 dr V 12 dr `m B`Îmm\_Yrb {ejU h \_mÜ`{_H\$ {d^mJmVrb hm`. È`mnH\$s B. 8 V 10 dr hm {ZâZ _mÜ`{\_H\$ {ejUmMm ñVa d B. 11-12 dr hm Cf \_mÜ`{_H\$ {ejUmMm ñVa hm`. àmW{\_H\$ {ejUmV IMm~m~V H\$mhrhr {dMma Z H\$aVm \_bmÀ`m KamOdi emim ZU h _»` YmaU amhrb. naV \_mÜ`{_H\$ emim ñWmnZ H\$aVmZm H\$m`j\_Vm d H\$mQH\$ga `mMm {dMma H\$bmm nm{hO. âhUZ ej{UH\$ gñWm Bi` AmH\$ma\_mZmÀ`m Agë`m nm{hOV.

2) {ZâZ _mÜ`{\_H\$ emimVrb 20 % {dÚmWu Am{U Cf \_mÜ`{_H\$ emimVrb 50% {dÚmWu ì`mdgm`H\$ emimV {ejU KUma AgmdV. È`m IarO g\_mZ gYr XU, àmX{eH\$ {df\_Vm Xa H\$aU Am{U \_bt\_Ü` _mÜ`{\_H\$ {ejUmMm àgma H\$aU `nda ^a {Xbm nm{hO.

H\$mRmar Am`mJmZ amïr` C{Ôi` gmÜ` H\$aÊ`mgmRr gnU {ejU à{H\$`bm bmJ hmUmar nmVîd gm{JVbr AmhV.

1) {ejUmÛma CÈmmXH\$Vm dmT{dU.

2) {ejUmÛma gm_m{OH\$ d amïr` EH\$mÈ_Vm dmTrg bmJU.

3) {ejUmÛma AmY{ZH\$sH\$aUmMr JVr dmT{dU d dkm{ZH\$ Ñ{iH\$mZ {dH\$gV H\$aU.

4) {ejUmÛma bmH\$emhr ÑT H\$ÉZ OrdZ_ë` ~iH\$Q H\$aU.

5) {ejUmŮna g_{m{OH\$, Z{VH\$, AmŮ`mpĚ\_H\$ d Ym{ \_H\$ \_ě`mMr OmngZm H\$aU.

- 1968 À`m amir` ej{UH\$ YnaUmV Imbrb VîdmZgna {ejUmMm {dH\$mg H\$aĚ`nda ^a {Xbm Amh -

1) _mŮ`{_H\$ ñVanda {Î^mf gÎmMm Adb~.

2) H\$m`mZ^d / g\_mOgdm `mMm {ejUmM A{d^mÁ` AJ âhUZ ñdrH\$ma.

3) emb` ñVanda {dkmZ{ejU d genYZnda ^a.

4) _ě`_mnZ d narjm nŌVrMr gYnaUm.

5) _mŮ`{\_H\$ ñVanda Vm{ÎH\$ d î`ndgm{`H\$ {ejUmMr gm`.

6) H\$sSm, I i `mMm {dH\$mg.

7) 10 + 2 + 3 `m ej{UH\$ AmH\${V~YmMm ñdrH\$ma.

^naVr` amÁ`KQZZgna 1976 n`V {ejUm g~YrM Aä`ngH\$_mg{hV gd {ZU` amÁ`gaH\$ma KV AgV. H\$Ð H\$di YnaUmĚ_H\$ ~m~t_Ů` \_mJXeZ H\$é eH\$V Ag. Aem n[apñWVrV 1968 \_Ů` amir` ej{UH\$ YnaU d 1975 \_Ů` amir` ej{UH\$ genYZ d à{ejU n[afXZ Aä`ngH\$_mÁ`n Aman ISçmMr \_mSUr H\$br. 1976 \_Ů` {ejU h amÁ` Am{U H\$Ð `mÁ`m gn\_{`H\$ `mXrV g\_{dî} H\$aĚ`ngmRr 42 dr KQZm XéñVr H\$aĚ`mV Ambr Am{U 1986 \_Ů` àW_M Xe^a EH\$M Ag ej{UH\$ YnaU ñdrH\$maĚ`mV Amb. 1986 À`m ej{UH\$ YnaUmV gnU Xe^mV emb` ñVanda Aä`ngH\$_mMm EH\$M Jm^m Agdm, Aer {e\\$nag H\$aĚ`mV Ambr hmVr.

* 1986 À`m amir` ej{UH\$ YnaUmMr d{eîQç -

- 1) gŊT b mH\$emhrgmRr {ejU, 2) amir` EH\$mĚ\_Vm d gdY\_g\_^md, 3) g\_mZVgmRr {ejU, 4) gmñH\${VH\$ dmaemMr OnUH\$, 5) \_Zî`~imMm `m/` {dH\$mg, 6) amir` gmYZgnÎmMm `m/` {dH\$mg d dmna, 7) AmOrdZ {ejU, 8) {ejUmV g\_mOmMm gh^mJ, 9) î`dgm` {ejU, 10) amir` {ejU nŌVrMm nañH\$ma, 11) emar[aH\$ d Aman/` {ejU, H\$m`mZ^d d H\$bm {ejU `nda A{YH\$ ^a, 12) Xhm Jm^m KQH\$ - 1) ^naVr` ñdmVÎ`

MidirM B(Vhng, 2) ^naVr` g{dYnZnĚ\_H\$ O~n~Xnè`n, 3) anir` Apñ\_Vn OnnngĚ`ng
Andí`H\$ Ane`, 4) ^naVnMn gn_{`H\$ gnñH\${VH\$ dnagn, 5) g_ZVn, Y_{ZanjVn d
bmH\$enhr, 6) ór-nêf g_ZVn, 7) n`ndaUmM gajU, 8) gn_{OH\$ ASganM
{Z_bZ, 9) NmQçn H\$Q~à_UH\$M nmbZ, 10) dk_{ZH\$ Ñ{i`H\$ZnMn n[anmf.

*** anir` Aä`ngH\$_ Anan ISn 2005 -**

{dÚĚ`nMn gdmJrU {dH\$ng KSdZ AnUĚ`nÀ`n ÑirZ AÜ`mnZ - AÜ``ZnM
nman[aH\$ nÖVrZ {Z`mOZ Z H\$aVn {ejH\$ñÀ`n ZdnnH\$_erbVMn d H\$ënH\$VMn Cn`J
H\$Ě\$Z {Z`mOZ H\$amd. Ě`n~n~VMr H\$enhr _mJXeH\$ Vîd nTrbà_mU -

- 1) knZ eni~nharb OJner OmSU. 2) KnH\$ñArVZ {ejUmMr gnSdUH\$ H\$aU.
- 3) {ejU nmrçnñVH\$ H\${ĐV Z anhvMn _bmÀ`n gdmJrU dmTrgnRr Ě`nMn Cn`J hmU.
- 4) narj_m OnñV bdMrH\$ hmD\$Z dJnVrb OrdZner EH\$mpĚ_H\$ H\$aU. 5) {dÚWu {dH\$ng
H\$aVnZn, bmH\$enhr YnaUnZn ànYnÝ` XU.

*** _hmanġ amÁ` Aä`ngH\$_ Anan ISn 2010 -**

gZ 2009 À`n ~mbH\$ñÀ`n {ejUnÀ`n h,\$ñÀ`n H\$ñ`ÚÀ`n à^ndr
A_b~OmdUrgmRr An{U anir` Aä`ngH\$_ Anan ISn 2005 À`n nmíd^_rda _hmanġ
amÁ`nVhr àW\_M B`Îmm n{hbr V ~mandrgmRr gbJ 'amÁ` Aä`ngH\$_ Anan ISn 2010'
V`na H\$aĚ`nV Anbn. hm Aä`ngH\$\_ Anan ISn V`na H\$aĚ`n\_mJ \_hmanġQ amÁ`nVrb
{dÚĚ`nÀ`n An{U g_mOnÀ`n gÜ`nÀ`n VgM ^{dî`nVrb JaOm bj_mV KD\$Z VmVSrZ
VgM XrKH\$ñbrZ {Z`mOZ H\$aVn `nd hmr {dMma H\$b_m Anh.

2010 À`n \_hmanġ amÁ` Aä`ngH\$\_ Anan ISçmV B`Îmm n{hbr V ~mandrÀ`n
{ejUmMr gdgnYnaU C{Ôi} nTrbà_mU {Xbr AmhV.

- 1) ^naVr` g{dYnZnVrb \_mJXeH\$ Vîd An{U \_ě` g_OZ KĚ`ng VgM dV_mZ
q~dĚ`ng _XV H\$aU.

2) EH\$(dgnì`n eVH\$mVrb {dÚmWu d ZmJ[aH\$ `n ^{_H\$m nma nmSÊ`ngmRr {dÚmĬ`nÀ`n ì`{°\$_ĤdmMm gdmJrU {dH\$mHg H\$aU.

3) kmZ`JmVrb \_m{hVrM ómV emYU, {\_imbë`n _m{hVrM ì`dñWmNZ H\$aU Am{U gVV {eH\$V amhU `ngmRr Andí`H\$ Agbë`n j_VmMm {dH\$mHg H\$aU.

4) n`ndaU gdYZ d gajU `n gX^mV {Z_mU Pmbë`n g\_ñ`n Am{U Ě`mdarb Cnm` H\$aÊ`nÀ`n à{H\$`V gh^mJr hmÊ`ngmRr Andí`H\$ Ě`n gd`tm {dH\$mHg H\$aU.

5) ì`{°\$JV OrdZmV VgM Ka, g\_mO, enin `W {Z_mU hmUma _V^X dm gKf gm_Oñ`mZ gmS{dÊ`mMr dÎmr {Z_mU H\$aU.

6) amÁ`, amĭ Am{U OJ `m ñVanda {Z_mU hmUmè`n gKfmMr H\$maU g\_OZ KÊ`mMr VgM gm_Oñ`mZ h àíZ gmS{dÊ`nÀ`n nmRr\_mJ I~ranU C^ amhÊ`mMr dÎmr {Z_mU H\$aU.

7) ^maVr` gmñH\$(VH\$ d gm\_m{OH\$ dmaeng~Yr AmĚ\_r`Vm ~niJZ AÝ` XenVrb gmñH\$(VH\$ dmaemM ñdmJV H\$aÊ`mMr dÎmr {Z_mU H\$aU.

8) H\$bmm AmñdmX KÊ`mMr j\_Vm Am{U gmX`Ñîr {dH\$(gV H\$aU.

9) VUnd{da{hV OrdZ OJÊ`ngmRr `m` Ě`m dÎmr d j_Vm {dH\$(gV H\$aU.

10) {dÚmĬ`mZm enb` {ejUmÀ`n ~am~arZ ì`dgm` {ejU XD\$Z OrdZ OJÊ`ngmRr Andí`H\$ Vr H\$neë` {dH\$(gV H\$aU.

* _hmanĭ amÁ` Aă`ngH\$_ Amam ISm 2010 Mr _mJXeH\$ Vĭd -

1) àĚ`H\$ \_b \_hĤdmM Amh. àĚ`H\$ _bmbm emiV AmUmd, a_dmd, {QH\$dmd Am{U Ě`mbm Cĭm_ {ejU {_ind.

2) {dÚmĬ`nÀ`n ~m{ŌH\$ {dH\$mgbVH\$mM gm_m{OH\$, ^nd{ZH\$ Am{U {H\$`mĚ\_H\$ AJmMm {dH\$mghr \_hĤdmMm Amh. àĚ`H\$ {dÚmĬ`mbm `n {dH\$mgmMr gYr {_indr.

3) àĚ`H\$ \_bmbm Ě`nÀ`n AndSrM, Ě`mMm AmĚ_{dídmg dmTdUma Am{U Ě`mM OrdZ g\_Ō H\$ab Ag JUdĤmmnU {ejU AmnbH\$sÀ`n d AmZXXm`r dmVmdaUmV {\_iU A{Zdm` Amh.

4) H\$di Z_bb Aä`ngH\$ nU H\$aU h {ejUmM C{Ôi Zih, Va àĚ`H\$ {dÚmĪ`mbm AÜ``Z {df`mÀ`m à^Ěd nmVim`V OmĚ`ngmRr gj_~ZdU_hĥdmM Anh.

5) {dÚWu, {ejH\$, nmbH\$`mM EH\$\_H\$er AgUma ZmV {dídng, AmXa, AmnbH\$s Am{U ghH\$m`mM Agmd.

6) {ejU i`dnWVrb àĚ`H\$ (_Zdr VgM A_V) KQH\$ {dídngm d XOXna Agmdm.

7) _ě`_mnZmM ñdê\$ n bdmrH\$ Agmd.

añVV Aman ISçmV _ě`\_mnZm~m~VrV bjUr` d_hĥdnU Aer {e\smag H\$bbr Anh. VgM gmVĚ`nU gdH\$f \_ě`_mnZmda ^a {Xbm Anh.

1.3 genYZmMr JaO d_hĥd -

H\$Q~ åhUO nañnamer ZmVr AgbĚ`m \_mUgmMm g\_h. \_mUgm\_Yrb ZmVr hr OÝ\_mdê\$Z, {ddmmdê\$Z AWdm XĪmH\$ KĚ`mdê\$Z {Z_mU hmVmV. H\$Q~i`dnWm EH\$Ī AWdm {d^°\$ Aem XmZ àH\$maMr AgV. {d^°\$ H\$Q~i`dnWV AmB-dSrb, nVr-nĚZr, _bJm-_bJr Ag àmW{_H\$ KQH\$ AgVmV, Va EH\$Ī H\$Q~ nŌVrV BVa Xæ`_ ZmVg~YmMm g_de hmVm.

H\$Q~ / Ka hmM _bmMm n{hbm gm_m{OH\$ n[aga hm`. AmB-dSrb d H\$Q~mVrb AÝ` i`q°\$À`m dVZmMm VgM KamVrb EH\$U dmVm daUmMm _bmÀ`m dVZmda In n[aUm\_hmVm. \_bmÀ`m `mĥ` i`{°\$Īd {dH\$mgmRr Ě`mÀ`m gd JaOm `mĥ` Ě`m à_mUmV ^mJ{dĚ`m OmU A{Ve` Andí`H\$ AgV. Á`m _bmbm à_i, dĚgb, gŪVZr, \smOrb bms Z H\$aUma d AnĚ`mÀ`m `mĥ` {dH\$gmMr H\$niOr KUa AmB-dSrb bm^VmV, Ě`mM i`{°\$Īd `mĥ` arVrZ C_bV.

KamV d{SbmMm Andí`H\$Vnjm OmñV Xamam Agb d \_bmbm H\$UVhr ñdmVÍ`bm^V Zgb Va Aer _b {^Īr, H\$Va ñd^ndmMr hmVmV. Á`mÀ`m AmB-d{SbmMm {d`mJ Pmbm Anh. Aer \_b qMVmJñV d YmñVmdbbr AgVmV. Á`m _bmM \smOrb bms hmVmV, Vr _b bhar, hÅr d ñdmWu hmVmV. KamVrb Á`ð \_b 'XmXm' ~ZĚ`mMr, eS\si OmñV

‘hH\$Q’ ~ZÊ`mMr Va \_Ybr \_b ‘AmH\$\_H\$’ hmÊ`mMr eŠ`Vm AgV. Am{U O \_b EH\$bV EH\$ Anh Ê`mbm Amnë`m ~am~arÀ`m _bmMm ghdmg Z bm^ë`mZ AH\$nbr àmTÊd `D\$ eH\$V qH\$dm _r âhUb VM Ia, Aer Ê`mMr ^mdZm hmV.

A(bH\$S) EH\$Î H\$Q~ gñWm bmn nmdV, {d^°\$ H\$Q~ gñWmM ApñVÊdmV `V Agë`mM {XgV`. VgM OmñVrV OmñV AmB-d{SbmMm \°\$ EH\$M \_b hmD\$ XÊ`mH\$S H\$b dmTVm`. Ê`mMr AZH\$ -{d{dY H\$aU Ag eH\$VmV. naV _b EH\$ Agm dm XmZ, Ê`mZm dmTdm`M H\$g? hm EH\$ `j àíZ AZH\$ nmbH\$mg\_na AgVm. KamV AZ^dr, bj KmUmar \_mRr \_mUg Agbr Va, hr g\_ñ`m H\$hr à_mUnV H\$_r OmUdV. naV {d^°\$ H\$Q~mV qH\$dm AmB-dSrb XmKhr ZmH\$ar H\$aUma Agë`mg _mÎ AdKS) n[apñWVr {Z_mU hmV.

‘i`°\$ {VVŠ`m àH\$Vr’ `m C°\$sà\_mU \_bm\_Yrb g\_ñ`m {d{dY à_mUnV AmTiz `VmV. enim hm EH\$ NmQ ImZr g\_mOM Anh. KamV, eniV, g\_mOmV dmdaVmZm gÜ`mÀ`m {nTrVrb \_bm\_Ü`m dVZ{df`H\$ g\_ñ`m OmUdVmV. _mRçm~am~aM JadVZ, NX OmnmgÊ`mVrb ASMUr, Aaandr H\$aU, CÕQnUm, C\_QnUm, g\_mOñ`, ghZerbVm ZgU BÊ`mXr AZH\$ dVZ{df`H\$ g_ñ`m OmUdVmV. gH\$Qmda \_mV H\$aU, Ambë`m n[apñWVrbm g_mna OmU BÊ`mXr j\_Vm \_bmÀ`mV H\$_r-H\$_r hmD\$ bmJë`mM OmUdV. Aem g\_ñ`m OmUdUmè`m \_bmÀ`m dVZmMm ZH\$manWu n[aUm_ hm Ê`mÀ`m ghdmgV AgUmè`m ~hrU, ^mD\$, AmB-dSrb, ZmVdmBH\$, {\_Î, {ejH\$ BÊ`mXr gmdaM hmVm. gmh{OH\$M Ê`mMm Xîn[aUm\_ \_bmÀ`m {d{dY j_ÎmVrb {dH\$mgmda hmVm. `mVZ nmè`-nmbH\$ g~YmV AZH\$ VmU-VUmd {Z_mU hmVmV d H\$Q~mVrb ñdmñĬ` {~KSV. `m_Jrb H\$aU emYÊ`mgRr àñVV {df`mMr genYZmgRr {ZdS) H\$br.

Ia Va nmè`mM ñd^md {def h nmbH\$mnjm {ejH\$mZmM A{YH\$ C\_JVmV. nmè`mMr dJmVrb \°\$ ej{UH\$ àJVrM _hîdmMr ZgV, Va BVa ghH\$mè`mer, Jê\$OZmer dVZ H\$g Anh? Agm dVUH\$Vrb H\$b OmUZ KU, Ê`mMr g_m`mOZ j\_Vm OmUZ KU h Amnë`m {ejU ì`dñWM \_hîdmM H\$m` Anh. nmè`mMr EH\$ ggñH\$V ZmJ[aH\$ âhUZ OSUKSU

hmÊ`nV d gdmJrU ì`°\$Îd {dH\$mg hmÊ`nV âhUZM eniMm dmQm \na _mbMm AgVn,
Ag genYH\$bmb dmQV.

AZH\$ df {ejH\$ âhUZ H\$m`aV AgVnZm XZ{XZ AZ^dmVZ ânVV {df`mda
genYZ H\$aU genYH\$mg AE`mđí`H\$ dmQb. ZOrH\$A`m H\$miV B. 9 dr, 10 dr A`m
{dÚmİ`m\_Ü` AmH\$_H\$Vm, Aaandr, CÕQnUm, hÂrnUm, ì`gZmYrZVm, JÝhJardÎmr,
Xgè`mMr {QJb-Qdmir H\$aU, Y\_H\$ndU, dñV MmaU, X\_-XQndUr H\$aU BË`mXr gnaI
CnĐd_è` dmTrg bmbb OmUdV. È`mMr _mZ{gH\$Vm ZH\$namË_H\$ hmV Agè`mM AmT iV.
Aem dÎmr_i È`mÀ`m ì`°\$Îd {dH\$mgmda Z,\$sM {dnarV n[aUm\_ hmVm`, h OmUdV
Agè`mZ \_mÜ`_H\$ ñVamdarb {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d ì`°\$Îd JU{def `mMm
Aä`mg H\$aU genYH\$bmb \_hÎdmM dmQb, âhUZ ânVV {df` genYZmgmRr {ZdSbm.

g~{YV genYZmMm AmTndm KVë`mda g\_m`mOZ j_Vm, ì`°\$Îd {dH\$mg,
dVZ{df`H\$ g\_ñ`m, nmbH\$_b `mÀ`mVrb ZmV, ej{UH\$ àJVr, BË`mXr gX^mV H\$hr
Aä`mg Pmbbm AmTibm. naV {dÚmİ`mMr g_m`mOZ j\_Vm d ì`°\$Îd JU{def
`mgX^mVrb EH\${ÎV Aä`mg Pmbbm AmTibm Zmhr, âhUZ ânVV {df` {ZdSbm.

OZ Zram (1989) `mZr {H\$emad`rZ _b d _br `mÀ`mVrb 'ñd' Êd, H\$mq{~H\$
aMZm d nmbH\$mM dVZ `m {df`mM genYZ H\$b. naV H\$mq{~H\$ aMZm {dÚmİ`mÀ`m
g_m`mOZ j\_Vda d ì`°\$Îd JU{def `mda H\$gn n[aUm\_ hmVm? h Aä`ngb Zmhr.
âhUZM Agn ghg~Y Aä`ngndmgm dmQbm.

RmH\$a g_Ym (1991) `mZr Où`m ^mdS_m_Yrb ì`°\$Îd {dH\$mgmMm Aä`mg
H\$bmb, àË`H\$ OmSrVrb g\_m`mOZ j_Vm Aä`ngbr, Aä`mg gd`r d g\_ñ`m {ZamH\$aU
j_Vm `mMm Aä`mg H\$bmb. naV Où`m ^mdS\_m\_Yrb g\_m`mOZ j_Vm d ì`°\$Îd JU{def
`mMm Aä`mg H\$bmb Zmhr. âhUZ gen{YH\$Z ânVV {df`mMr {ZdS H\$br.

{dídmgand eaX (2010) `mZr engH\$s` eniVrb d ImOJr eniVrb Am{Xdmgr
{dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j\_VMm VbZmË\_H\$ Aä`mg H\$bbm Amh. naV `mV {dÚmWu d

{dÚm{WZr `mÀ`mVrb g_m`mOZ j\_VMm VbZmĚ\_H\$ Aä`ng H\$bbm Zmhr Am{U EH\$bV EH\$
_b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`mhr g_m`mOZ j\_VMm Aä`ng H\$mUrrh H\$bbm
AmT i b m Zmhr. âhUZM àñVV {df`mMm Aä`ng H\$aU Amđí`H\$ dmqb.

_Vu lr{Zdmg (2013) `mZr {H\$emad`rZ _bmÀ`m g\_m`mOZ d {ZU` j_Vmg~Yr
ì`{°\$\_ÎdmMm Aä`ng H\$b m. g_m`mOZ j\_Vm, {ZU` j_Vm d ì`{°\$\_Îd `mMm nañnag~Y
Aä`ngbm. AmYàXeVrb XmZ amÁ`mVrb B. 9 dr À`m 1000 {dÚmĚ`mM gdjU H\$b.
naV {dÚmWu d {dÚm{WZr Am{U EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b
`mÀ`mVrb g_m`mOZ j\_Vm d ì`{°\$_Îd JU{def Agm VbZmĚ_H\$ Aä`ng H\$b m Zmhr,
âhUZM genYH\$m b m Ae m àH\$maMm VbZmĚ_H\$ Aä`ng H\$ê\$Z nmhÊ`mMr CĚgH\$Vm {Z_mU
Pmbr.

darb gd _ÚmMm {dMma H\$ê\$Z àñVV genYZmMr g_ñ`m {ZpíMV H\$br Jbr.

1.4 genYZmM erfH\$ -

“_mÜ`{\_H\$ ñVamdarb {dÚmĚ`mMr g_m`mOZ j\_Vm d ì`{°\$_Îd JU{def `mMm Aä`ng”

1.5 genYZ g_ñ`m {dYmZ :-

“nU ehamVrb _Ü`dVu {RmH\$mUÀ`m _amRr _mÜ`\_mÀ`m eni m_Yrb _mÜ`{_H\$
ñVamdarb {dÚmĚ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d ì`{°\$\_Îd JU{def `mMm Aä`ng H\$aU.”

1.6 gH\$ënZmĚ_H\$ ì`m»`m :-

1) _mÜ`{_H\$ ñVa - EH\$XarV {ejUñVamVrb B. 9 dr, 10 dr hm ñVa.

2) g_m`mOZ j_Vm - ‘Adjustment is the process by which a living organism
maintains a balance between its needs and the circumstances that influence the
satisfaction of these needs.’ - em\sa Eb. E\\$.

ñdV:À`m JaOm d `m JaOmM g_mYmZ H\$aUmar n[apñWVr `m\_Ü` gVbZ
am I Ê`mgmRr Or{dV ì`ŠVr Or à{H\$`m H\$aV, Vr à{H\$`m âhUO g_m`mOZ hm`.

- XZm I AaqdX (1998) nõ H\$. 60

1.12 genYZMr _`mXm :-

añVV genYZmV {dÚmİ`mMr H\$mQ{~H\$ \_m{hVr d d`{°\$H\$ _m{hVr {dÚmWu d nmbH\$
àíZmdblVrb à{Vgmxmda AmYm[aV Amh.

1.13 genYZmÀ`m n[a\_`mXm :-

- 1) añVV genYZmM _m{hVr gH\$bZ h 2014-15 `m ej{UH\$ dfmV H\$b Amh.
- 2) añVV genYZ nU ehamVrb _Ü`dVu {RH\$mUÀ`m _amRr _mÜ`\_mÀ`m 12 _mÜ`{_H\$
enimnaVM _`m{XV Amh.
- 3) añVV genYZmV B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j\_Vm \_mnZ ~b `mÀ`m
en{YH\$Zgma H\$b Amh.
- 4) añVV genYZmV B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mÀ`m i`{°\$_Îd JU{defmM _mnZ {I a d
amOJê\$ `mÀ`m i`{°\$_Îd en{YH\$Zgma H\$b Amh.
- 5) añVV genYZmV B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`{°\$\_Îd JU{def `m
XmZ Mb_mYrb ghg~Y nSVm i b Amh.

1.14 genYZmMr H\$m`nÕVr :-

añVV genYZ dUZmĚ_H\$ genYZ nÕVrVrb gdjU nÕVrZ H\$b hmV Am{U
ghOàma Z_Zm {ZdS` nÕVrZ Z\_Zm {ZdS`b Amh. añVV genYZ Imbrb nm`è`mZgma
H\$b Amh.

- 1) g~{YV gm{hĚ`mMm Aä`mg H\$b.
- 2) {dÚmWu d nmbH\$ àíZmdbl V`ma H\$br.
- 3) nWXeu Aä`mg H\$b.
- 4) _m{hVr gH\$bZ H\$b.
- 5) _m{hVrM {díbfU H\$b.
- 6) Ahdm b V`ma H\$b.

1.15 OZg»` :-

nU ehamVrb I mOJr AZXm{ZV _amRr _mÜ` \_Yrb B`Îm ZddrV {eH\$Uma EH\$U
24706 {dÚmWu hr `m genYZmMr OZg»`m Amh.

1.16 Z_Zm {ZdS :-

nU ehamVrb I mOJr AZXm{ZV _amRr _mÜ` \_mÀ`m _Ü`dVu {RH\$mUÀ`m 12 eni mMr
{ZdS} H\$br. `m eni m\_Yrb 1046 {dÚmİ`mMr Z_Zm âhUZ {ZdS} H\$br hmVr.

1.17 genYZmM g»`m eór` VÌ :-

- 1) eH\$Sdmar
- 2) gamgar / _Ü`_mZ
- 3) ghg~Y JUH\$
- 4) Qr - narj U

1.18 g_mam :-

ânVV àH\$aUmV genYZ {df`mMr Am i I H\$ê\$Z XVmZm àW\_ ^maVnVrb \_mÜ`{_H\$
{ejUmMm WmSŠ`mV B{Vhmg d\_hîd gm{JVb Amh. \_mÜ`{_H\$ {ejUmÀ`m C{Ôim\_Ü`
{dÚmİ`mÀ`m ì`{°\$ÎdmMm d g\_m`mOZ j_VMm {dH\$mg H\$aU `mMm AndOZ C,,I
AmT i Vm, h {ZXeZmg Amb Amh.

_mÜ`{\_H\$ {ejUmÀ`m gd à_I ~m~tMm {dMma H\$ê\$Z ânVV genYZmMr JaO d
_hîd ñni` H\$b Amh. g\_ñ`M {dYmZ, gH\$ënZmĚ_H\$ d H\$m`mĚ\_H\$ ì`m»`m, genYZmMr
C{Ôi}, JhrVH\$, n[aH\$ënZm, ì`már, \_`mXm, n[a_`mXm, H\$m`nŌVr, OZg»`m, Z_Zm {ZdS
d g»`m eór` VÌ `m~m~VMr genYZmÀ`m nm`è`mZgma _m{hVr {Xbr Amh.

darb gd ~m~tMr nVVm H\$aÊ`m gmRr d genYZ H\$aVmZm naH\$ d Andí`H\$ _m{hVr
{_i {dÊ`m gmRr dmnabë`m g~{YV gm{hĚ`mMm AmTmdm nTrb Xgè`m àH\$aUmV KVb Amh.

àH\$aU 2

geYZner g~{YV g{hĚ`mM d geYZmM AnTndm

2.1 àñVndZm -

n{hĚ`m àH\$aU\_Ü` geYH\$mZ àñVV geYZmMr JaO, geYZmMr C{Ôi), gH\$ënZmĚ_H\$ d H\$m`mĚ\_H\$ ì`n»`n, ì`ár, _`mXm d n[a\_`mXm `mM {ddMZ {Xb Anh. àñVV àH\$aU\_V geYZ {df`ner g~{YV AgbĚ`m g{hĚ`mM An{U geYZmM AnTndm KVbbm Anh. H\$mUE`mhr {df`m geYZ H\$aVmZm Ě`mgmRr g~{YV g{hĚ`m Aä`ngU AĚ`ndí`H\$ AgV. Ě`m_i geYH\$mÀ`m gd gH\$ënZm ñni) hmĚ`ng In ghæ`_i V.

2.2 g~{YV g{hĚ`mM AnTndm KĚ`mMr JaO :-

H\$mUE`mhr geYH\$mBm Ě`mÀ`m g\_ñ`M geYZ H\$aVmZm Ě`mg~{YV AZH\$ Jmîr OmUZ KU JaOM AgV. àĚ`H\$ geYH\$mM geYZ CĬm_ hmĚ`mgmRr g~{YV g{hĚ`mM AnTndm KU Cn`°\$ AgV. geYH\$mZ g~{YV g{hĚ`mM AnTndm KVĚ`mZ-

- 1) geYZmMr AZndí`H\$ nZandÎmr Qm i Vm `V.
- 2) geYH\$m_g Aä`ngmMr nmíd^\_r bj`V `V.
- 3) geYZmMr ì`ár d \_`mXm Ra{dU gmn OmV.
- 4) geYH\$m_g _mhrV Zgbbm AnYna g_mJr CnbâY hmV.
- 5) ZdrZ gH\$ënZm d àUmbtM kmZ àmá hmV.
- 6) geYZnÔVr, gYZ d VÎ H\$mUVr dmnandrV, h g_OV.
- 7) geYZmM AnTndm V`na H\$aĚ`ng `m{Xem _i V.
- 8) ñdV...À`m g\_ñ`M _Ě`\_mnZ d BVamr VbZm H\$aVm `V.
- 9) geYH\$mM di d l_`mMr ~MV hmV.
- 10) {d{dY MbM _mnZ, àĚ`j H\$m`dmhr, g»`neó` {díbfU H\$g H\$and `ng~YrM _mJXeZ _i V.

11) $\text{ndu}\hat{A} \text{ }_{\text{genYH\$Zr H\$b\`e}} \text{ }_{\text{MH\$ Qni \`E}} \text{ }_{\text{Mm \`E}} \text{ }_{\text{Z hV}}.$

2.3 $\text{g}\sim\{\text{YV g}\{\text{h}\hat{\text{E}} \text{ }_{\text{Mm AnTndm K\`E}} \text{ }_{\text{Mr C}\{\hat{\text{O}}\text{i}}\}:-$

1) $\hat{\text{a}}\hat{\text{n}}\text{VV } \text{genYZmMr } \{\text{Xe } \text{d Cn} \text{ }^{\circ}\text{V } \text{Ra}\{\text{dU}.$

2) $\{\text{ZdSb\`e}} \text{ }_{\{\text{df} \text{ }_{\text{g}} \sim \text{Yr ndu Pnb\`e}} \text{ }_{\text{genYZmMr } \text{ }_{\text{hVr } \{\text{ }_{\text{i}} \text{dZ nZand\`Imr Qni U}.$

3) $\text{genYZ } \{\text{df} \text{ }_{\text{g}} \sim \text{Yr JhrVH\`E} \text{ }_{\text{A}} \text{ }_{\text{SUrMr } \text{ }_{\text{hVr H\`e}} \text{ }_{\text{Z KU}.$

4) $\text{AnYmag}_{\text{Jr d } \{\text{Z\`IH\$f } \text{ }_{\text{df} \text{ }_{\text{r VbZm\`E}} \text{ }_{\text{H}} \text{ }_{\text{hVr } \{\text{ }_{\text{i}} \{\text{dU}.$

5) $\text{g}_{\text{nH\$ gmp}} \gg \text{H\$ V\`I}, \hat{\text{E}} \text{ }_{\text{Mm Cn}} \text{ }_{\text{J d } \{\text{ZdMZ H\$a\`E}} \text{ }_{\text{gmRr } \text{ }_{\text{JXeZ } \{\text{ }_{\text{i}} \{\text{dU}.$

6) $\text{genYH\$mMr kmZnmVir dmT}\{\text{dU}.$

$\text{darb C}\{\hat{\text{O}}\text{i}} \text{ }_{\text{Sm}} \text{ }_{\text{u}} \text{ }_{\text{ng}} \text{ }_{\text{na RdZ genYH\$nZ } \text{ }_{\text{Zgen}} \text{ }_{\text{ó d } \{\text{ejUen}} \text{ }_{\text{ó}} \text{ }_{\text{n gX}} \text{ }_{\text{Vrb}} \text{ }_{\text{hVrM } \text{ }_{\text{óV Cnb\`aY AgU}} \text{ }_{\text{n\`e}} \text{ }_{\text{AZH\$ nWi}} \text{ }_{\text{Zm}} \text{ }_{\text{^Qr XD\$Z g}\sim\{\text{YV g}\{\text{h}\hat{\text{E}} \text{ }_{\text{d genYZmMm AnTndm KVb}}.$

2.4 $\text{g}\sim\{\text{YV g}\{\text{h}\hat{\text{E}} \text{ }_{\text{M óV}}:-$

1) $\text{lr}_{\text{Vr Zm. Xm. RmH\$agr } \text{ }_{\text{hb}} \text{ }_{\{\text{d}\hat{\text{U}}\text{mrR}, \text{JWmb} \text{ }_{\text{, nU}.$

2) $\text{^maVr} \text{ }_{\{\text{ejU gnWm}, \text{JWmb} \text{ }_{\text{, nU}.$

3) $\text{ }_{\text{hmani}} \text{ }_{\text{am}} \hat{\text{A}} \text{ }_{\text{ej}\{\text{UH\$ genYZ d \`a}\{\text{ejU n[afX}, \text{nU}.$

4) $\text{AnXe } \{\text{ejUen}} \text{ }_{\text{ó } \text{ }_{\text{hm}}\{\text{d}\hat{\text{U}}\text{mb} \text{ }_{\text{, JWmb} \text{ }_{\text{, nU}.$

5) $\{\text{Q i H\$ } \{\text{ejUen}} \text{ }_{\text{ó } \text{ }_{\text{hm}}\{\text{d}\hat{\text{U}}\text{mb} \text{ }_{\text{, JWmb} \text{ }_{\text{, nU}.$

6) $\{\text{Q i H\$ } \text{ }_{\text{hmani}} \text{ }_{\{\text{d}\hat{\text{U}}\text{mrR}, \text{JWmb} \text{ }_{\text{, nU}.$

7) $\text{O} \text{ }_{\text{H\$a JWmb} \text{ }_{\text{, gm}}\{\text{d}\hat{\text{I}} \text{ }_{\text{r}} \text{ }_{\text{B}} \text{ }_{\text{\`b}} \text{ }_{\{\text{d}\hat{\text{U}}\text{mrR}, \text{nU}.$

8) $\text{BQaZQ} - \text{emYJJ}.$

2.5 $\text{g}\sim\{\text{YV g}\{\text{h}\hat{\text{E}} \text{ }_{\text{Mm AnTndm}.$

2.5.1 $\text{n\`nVH\$ -$

1) $\text{Sm. } \text{ }_{\text{amR}} \text{ }_{\text{a}} \text{ }_{\text{}} (2006) - \text{ 'Ag KSdm } \text{ }_{\text{bm}} \text{ }_{\text{i}} \text{ }_{\text{\`{}} \text{ }_{\text{°}} \text{ }_{\text{\`{}} \text{ }_{\text{Id}}', \text{nU}, \text{ }_{\text{hV}} \text{ }_{\text{np\`abqeJ hmD\$g}.$

_bMr _mZ{gH\$, ^nd{ZH\$, ~{ÖH\$, g_m{OH\$ d enar[aH\$ àJvr H\$aÊ`ngmRr VgM Annë`m _bm~m~V `Uè`m g_ñ`m g\_mS{dÊ`ngmRr qH\$~hZm \maem g_ñ`m {Z\_mUM hmD\$ Z`V âhUZ _bmer H\$g dmJnd? h g_OÊ`ngmRr Sm. \_amR`mZr Annë`m nñVH\$mVZ AÊ`V Cn`°\$ d Andí`H\$ Ag _mJXeZ H\$b Anh.

gÜ`m \_mUg\_mUg\_mV AZH\$ nmVirda àMS`ñnYm gé AgV. Ê`m\_i AmB-d{Sbmada, Ê`mÀ`m \_bmada Am{U n`n`mZ gd H\$Q~mda VmU-VUmdmMm g\_mZm H\$aÊ`mMr di `V. `m_iM _ZmOÝ` enar[aH\$ AmOamM à\_mU dmTV Anh. {d^°\$ H\$Q~mñÖVr, nmbH\$mÀ`m dmTÊ`m Anjm, J{V\_mZ OrdZ, nmbH\$mZm \_bmgn~V di Z {\_iU, \_bm-\_bm\_Yrb VbZm Aer AZH\$ H\$maU Ê`m_mJ AmhV. âhUZM AmH\$_H\$Vm, Ý`ZJS), {MS`ImanUm, EH\$Q amhU, JÝhJmar àdîmr, ^rVr, AñdñWVm `nga»`m _mZ{gH\$ bjUm~am~aM AZH\$ _ZmOÝ` enar[aH\$ AmOamMhr à\_mU \_bm\_Ü` In dmTb Anh. `nda CnMmamMr qH\$dm Ê`mnjhr A{YH\$ JaO Anh Vr g_nXeZmMr. h g_nXeZ _b Am{U nmbH\$ `m XmÝhr nmVù`mda Andí`H\$ Anh.

2) g. nînm à_H\$ma gniH\$ (2015) - 'Aer KSd`m à{V^mdmZ _b !' - gH\$V àH\$meZ àm. {b., nU - 30

gñH\$ma âhUO EH\$m amÎrV KSZ `Vrb Aer OmXMr H\$mSr Zih. 'nr hiX Zr hm Jmar' Ag H\$mhr 'i`{°\$_Îd {dH\$gmV' KSV ZgV. _bMr ~{Ö_Îm Vm amOdmsçmV OÝ_bm H\$s PmnSrV `mda A{O~mV Adb~Z ZgV. A\_[aH\$Vrb ~mb\_mZgenók àm. S{bh\_ âhUVmV, ~{Ö\_Îm 34 % AZd{eH\$ AgV, Va 66 % gJmnZ, dmVmdaU Am{U à`EZ, VgM nmbH\$mMr H\$ënH\$Vm, MmJë`m JUmr ê\$OdU, g{dYm, àmËghZ, àaUm `ndahr Adb~Z AgV. _bmZm OÝ_XU EH\$ di gmn Anh, nU Ê`mZm 'gnP i`{°\$_Îdm'Mr i`°\$s hmÊ`ngmRr 'gYr' M dmVmdaU XU In H\$RrU H\$m_ Anh.

AmB-dSrb _bmÀ`m {dH\$gmM XmZ nI AnhV, O Ê`mZm CM AmH\$emV ^amar KÊ`ng {eH\$dVmV. A{VñdmVÍ`mZ _b ~Vmhb hmVmV, Va _mJXeZmÀ`m A^ndm\_i {ZpîH\$`

hmVnV. `n gdm da EH\$M Cn`, Vn ahUO ggdmX. ggdmXnVZ gdmZn hdhdg i`°\$Îd
KS{dVn `V. {dH\$gngmRr Andí`H\$ AgUna Y`, gdXZn, gn\_m{OH\$Vn, gdmXH\$eë`,
{M{H\$ËgH\$ dîmr dJa ~mbd`mVM Omngmd bmJV, Ag b{ I H\$m gM{dVnV.

_bmÀ`n emar[aH\$ d \_mZ{gH\$ {dH\$gngmRr I i Andí`H\$ Amh. H\$mUË`mhr àH\$maÀ`n
Ü` ` àárgmRr I i Andí`H\$ AgVn h nmbH\$mZr {dgê\$ Z`, Agm C,, I gm. gniH\$\$ `mZr
Annë`n nñVH\$mV AndOZ H\$bbm Amh.

3) Sm. ~d amOĐ (2012)-‘H\$Wn nmbH\$mÀ`n, i`Wn _bmÀ`m’ _Zn{dH\$g àH\$neZ,nU30.

gOmU nmbH\$Ëd hm Sm. ~dÀ`n i`dgn`mMm Zih Va qMVZ Am{U \_ZZmMn {df`
Amh. EH\$ _Zn{dH\$maVÁk ahUZ Ë`mZr {d{dY àH\$maÀ`n H\$gg hmVnië`n AmhV. Ag
dJdJi AZ^d Sm. ~d `mZr H\$WmÀ`n ñdénmV _mSb AmhV. V nmbH\$mZn gmJ BpÀNVMV
H\$s, Amnbr _b hr ñdVÌ _mUg AmhV. Annë`n BÀN`m Am{U ñdßZmZn AmH\$ma Úm`bm
{Z_mU Pmbbr hË`na ZmhrV.

Annë`n ^ndVmbÀ`n ^nd{ZH\$ dmVndaUmMn _bmÀ`n OSUKSUrda n[aUm_ hmD\$
eH\$Vm. `mMr nmbH\$mZr OmUrd Rd`bm hdr. nmbH\$mMn nañnam_Yrb ggdmX AË`V
_hîdmMn AgVn. hH\$I manUm, XamJhrUm, VmRanUm Aem ZH\$manË_H\$ ñd^md d{eîQçm_i
g_ñ`n A{YH\$ H\$RrU hmVnV.

narjV `e {\_iZgÕm Oa \_bmZn `m` _mJXeZ {_i eH\$b Zmhr Va AZH\$Xm Aer
_b g Ir d gnP hmD\$ eH\$V ZmhrV. Ag gnP OrdZ OJÊ`mM _b^V gñH\$na nmbH\$mZrM
ê\$OdU Andí`H\$ Amh. Am`î`mV H\$hr H\$\_dm`M Agb Va Ë`mÀ`mH\$aVn AmH\$ñVninUm
qH\$dm hÁ H\$ê\$Z MmbV Zmhr, hm YSm _bmZn bhmZnUmngZ {eH\$dm dm bmJVn. gOmU
nmbH\$Ëd ahUO _bmÀ`n \_ZmMr gdXZerb Am i I AgU, Ë`mMn {dH\$g H\$aU, EdTM
Zmhr Va {dídngnZ Ë`mÀ`n JUXnfmMr nma I H\$ê\$Z Ë`mZn AmYna XU.

_bmÀ`n Xmf`°\$ dVZm_mJ AZH\$ H\$mQ{~H\$ g_ñ`n XSbë`n AgVnV. AZH\$ di m
MH\$sÀ`n ASOñQ\_Q` H\$bë`n AgVnV. {^SñVnUm, gm{eH\$ñUmÀ`n ZndmImbr ZmhH\$

AÝ`m` ghZ H\$b m OnV AgV m. KanVrb E I mÚm ì`°\$M AÝ`mæ` dMñd MS\SSV ñdrH\$mab
OnV. Aem H\$mQ{~H\$ dnVmdaUmb m AZH\$ gdXZerb _b ~ir nSVmV.

4) _i b IH\$ - AZV n, AZdmX - àemV Vi UrH\$a

‘Annë`m \_bmÀ`m `epñdVMm H\$mZ_Ì’(2004) _hV m npãb{eJ hmD\$g,nU - 30.

b IH\$ AZV n. ømZr 1979 nmgZ, 13 V 19 df d`mJQmVrb _bm-_btgmRr
AZH\$ ì`°\$Îd {dH\$m g {e{~a KVbr. VgM \_bmÀ`m ì`°\$Îd {dH\$m gmV nmbH\$mZm Annbr
_XV ìhmdr âhUZ 1987 nmgZ nmbH\$m gmRrhr AZH\$ {e{~a Ë`mZr KVbr. `m _bm-_bter
gdmX gmYZ VgM nmbH\$mÀ`m {e{~an\_YZ Ë`mZm O H\$mhr kmZ {_i mb, V `m nñVH\$mÛna
Ë`mZr dmMH\$m n`V nmhmM{dÊ`mMm MmJbm à`ËZ H\$bbm Anh. Ë`mÀ`m âhUË`mZgna, ‘`m
nñVH\$mV {Xbë`m gMZm Vâhr AmMaU mV AmUë`m, Va V_Mr _b qhgH\$, AmH\$_H\$ hmÊ`mMr
qH\$dm A_br / _mXH\$ nXmWmÀ`m gdZmH\$S\$ diÊ`mMr eŠ`V m OdiOdi ZñhrM.’

2.5.2 dñmÎ

1) {X. 03-05-2014 X{ZH\$ b mH\$_V - ‘EH\$bV EH\$ H\$s EH\$mH\$s ?’

b{ IH\$m - Sm. CÁÁdb ZZ, _mZgmMma VÁk, nU. OÝ_H\$ _mMm ì`°\$sÀ`m {dH\$m gmda Am{U
n`m`mZ {VÀ`m ì`°\$Îdmda Ogm Rgm C_QV m, Ë`mMà\_mU EH\$bV EH\$ AgU `mMmX Irb
_bmÀ`m OSUKSUrda n[aUm\_ hmV m. `m _bmÀ`m _mZ{gH\$Vda, ^md{ZH\$Vda VgM
gm_m{OH\$Vda EH\$QM dmTË`mMm n[aUm_ OnUdV m.

_bmÀ`m bhmZnUmngZM `m/` H\$m iOr KVbr Va Annb EH\$bV EH\$ _b gÕm
g_mOmV AmË_{dídm gZ Am{U {Xb IbmgnU NmZ OJ eH\$b.

2) {X. 02-07-2014 X. _hmanî QmBåg -‘¹\$m{bQr QmB_’ - Sm. gZrb JmS~mb,
~mb{dH\$m g VÁk, nU.

¹\$m{bQr QmB_ âhUO Aer Cn`°\$ di Oìhm _b Am{U AmB-dSrb {dMmamMr
Xd mUKdmU H\$Ê\$ eH\$VmV, gI-X...I g_OZ KD\$ eH\$VmV Am{U M,\$ V EH\$_H\$mer I i hr
eH\$VmV.

_bA`n gdJrU {dH\$gngRr AmBd{S}bZr di {XbmM nm{hO. _bZm di {Xbm
Va ^{df`nV \_bhr Annë`nbm di XVrb.

3) {X. 1.10.2014, X. _hmani` QmBåg, 'A~bnU\_i H\$m` hmV ?' Sm. {d{ZVm
H\$bH\$Uu, Am`dX VÁk, nU.

àĚ`H\$ _b ~mbH\$, hga, ~S~S AgVM Ag Zmhr. H\$mhr _b A~mb AgVmV. H\$mhr
_b {dMmabë`n àiZmMr Cîma XUmar AgVmV. H\$mhr \_b A~mb Am{U K\_r AgVmV. `m
JmïrMm Ě`mÀ`n i`{°\$Îd {dH\$mgnda ZH\$namĚ`H\$ n[aUm_ hmVm.

gdJrU {dH\$gngRr Amnbm Mham àgP AgU, MmaMmKm_Ü` {df`ng~Yr
_mH\$inUmZ ~mbU hr Jmï` \ma Andí`H\$ Amh. EH\$ di {_V^mfr Mmbb nU K_nUm _mÎ
ÎmgXm`H\$ RaVm. Ě`ngmRr KamVrb dmVmdaU _mH\$i, àgP, EH\$_H\$mMr H\$mïOr KUma
Agmd.

4) {X. 23.12.2014, X{ZH\$ bmH\$_V, '_bmZm hdm _mZ{gH\$ AmYma' - Sm. AZamYm
ghó~Õ, gMm{bH\$m MmBëShënbmBZ àm»`nZ nmJSmdñWVrb \_b àea Amë`n_i
AmĚ`hĚ`H\$\$ diVmV narjM àea, AmB-d{Sbmer ^mSU hmV Agë`n\_i `Uma Zamí`,
AĚ`mMnam\_i, emiV {\_Îg\_ma hmUnë`n An_mZm_i `Uma àea hr _b ghZ H\$é eH\$V
ZmhrV.

Aem H\$mïmV _bmZm H\$mQ{~H\$ AmYnamMr JaO AgV. OmVrZ bj XD\$Z nmbH\$mZr
_bmZm _mZ{gH\$ AmYma XD\$Z g_OZ ċ`md.

5) {X. 24.12.2014, X{ZH\$ _hmani` QmBåg, 'nmbH\$mZm, Zmhr àhUm`bm {eH\$m' -
Apñ_Vm {MV i

`m/` H\$m` ? d A`m/` H\$m` ? `mMr OmUrd \_bmZm H\$ê\$Z Úm`bm hdr. EImÚm dir
An`e `D\$ eH\$V, qH\$dm AnnU BVa _bmà_mUM AmhmV, h _bmZm `m/` eãXmV nQdZ XU
hr KamVë`n àĚ`H\$mMr O~m~Xmar Amh.

6) {X. 1.1.2015, X{ZH\$ gH\$m i, 'H\$Q~m~Ôb ~mb H\$mhr 'pñ_Vm Omer, g_nXeH\$

EH\$ÎV H\$Q~ i`dñWM In \\$\_`X AnhV. Zi`n g\_mOmMr OSUKSU MmJë`n nÕVrZ ihm`Mr Agb, Va EH\$ÎV H\$Q~mbm n`n` Zmhr. H\$Q~ àhUO 24 Vng H\$m`aV Agbb, {dídgmM g_nXeZ H\$DM AgV. `W 'EH\$mM ~i' àë`H\$ gXñ`mÀ`n nmRrer AgV, È`n\_i AeŠ` dmQUmè`m Jmìrhr ghOnU nUËdmbm OmVnV, MmJë`n nanam dfmZdf Omngë`n OmVnV.

7) {X. 5.1.2015, X{ZH\$ bmH\$_V, 'nmbH\$Ëd {Z^ndVnZm' - Sm. gbmmZm hf, enb` g_nXeH\$

bhmZ _bmMr _mZ{gH\$Vn hm gÜ`mMm A{Ve` ÁdbV {df` Anh. `n _bmer Z_H\$ dmJm`M H\$g ? hm àiZ AZH\$ nmbH\$ d {ejH\$mZm nSVn. naV hm àiZ EH\$ÎV à`ËZmZ gnS{dÊ`mMr Iar JaO Anh.

_bmÀ`n ñd^ndmV - dmJÊ`nV ~Xb hm gmdH\$e d H\$UmH\$UmZ hmUma AgVn, È`ngmRr {MH\$mQrZ gVV à`ËZ H\$amd.

8) {X. 17.1.2015, X{ZH\$ bmH\$gÎm, '_bmMr _mUg H\$aVnZm' em^m ^mJdV, gMm{bH\$m Jadma ~mb^dZ, nU.

_bmMr '_mUg' H\$aU h EH\$ emó Anh, Vr EH\$ H\$bm Anh. h _hîdmM H\$m_ Anh Am{U Vm ñdV...À`n {dH\$mgmMmhr ^mJ Anh. nmbH\$îdmMm hm AW g\_OZ ç`n. _J ~Km, H\$m` OmX hmV V. \_bmDa à\_ H\$am h Annë`nbm _mhrV AgV, nU È`nZm gÝ_mZnZ dmJdm h _mhrV ZgV.

9) {X. 3.2.2015, X{ZH\$ bmH\$_V, 'H\$Q~m{df`rM CÎmaXm{`Ëd gdmM' - Zrbm gË`Zmam`U

_b Amnbr XmBV AgZ È`mÀ`mVrb JVdUH\$ _bmMr Anh. gJmZ H\$aVnZm hmVM amIZ R'd ZH\$m. _bmDa {Zanj à_ H\$am. _b gñH\$namZ ~mYbbr amhVrb, Vr V_À`mnngZ Xa OmUma ZmhrV. _bm~am~a dmJVnZm Amnb neÝg dmTdm.

10) {X. 8.4.2015, X{ZH\$ _hmanî QmBåg, ‘Xa Rdm Zamí`mbm’ - Sm. {d{ZVm H\$bH\$Uu, Am`dXVÁk, nU.

nm bH\$mZr _bmZm Ê`mÀ`m dJdJù`m diUma AmYna {Xbm, \_mH\$inUnZ gdmX gmYbm d bhmZnUmmgZM gH\$namÊ\_H\$ {dMnamMr gd` bmdbr, Va {Zanemê\$nr AYna Am{U A{dMmar dÎmr _bmÀ`m Am`î`mV SmH\$ndUma Zmhr.

AWmV _ZmMr e°\$s dmTdÊ`ngmRr \_bmZrX Irb àUm`m_, Ü`mZYmaUm, gmpÊdH\$ dmMZ `m Jmîr ñdV...hZ H\$ë`m nm{hOV Am{U ñdV...Ü` ~Xb KS{dÊ`ngmRr à`ÊZ H\$bmm nm{hO.

11) {X. 12.4.2016. X{ZH\$ bmH\$_V, ‘..... _b KamVM Mmè`m H\$aVmV Vîhm?’ - Sm. gÁ`mV XenmS), _mZgmmMna VÁk, nU.

_b Aer dmJVmV, Ê`m\_JMr H\$maU, Ê`mÀ`mVë`m H\$_VaVm, Ê`mM JUXmf g\_OZ KD\$Z Ê`mAmyma Ê`mÀ`mda H\$m_ H\$am`bm hd. Ê`mÀ`mer emVnU ~mbZ Aem dmBQ gd`tMr OmUrd H\$ê\$Z Úm`Mr. YmH\$ dmQ`bm nm{hO, nU Ê`mVZ \_b AmUIr XamdVm H\$m\_ Z`.

12) {X. 29.6.2016, X{ZH\$ gH\$m i, ‘î`°\$Îd {dH\$m g Am{U AmÊ_{dídmg’ -A{ _Vm H\$maOH\$a.

î`°\$Îd âhUO ñdV...À`m n[agamer î`°\$M O d{eîQçnU g\_m`mOZ hmV AgV. Ê`mbm H\$maUr^V AgUmar d dVZmbm MmbZm XUmar enar[aH\$, \_mZ{gH\$ `ÎUMr gKQZm hm`. î`°\$Îd âhUO gm_m{OH\$ n[apñWVrV KSUmè`m î`°\$À`m dVZmMr Jmim~arO hm`.

13) {X. 9.8.2016, X{ZH\$ bmH\$_V, ‘g_OgnUmMr bg’ - \smê\$H\$ Eg. H\$mPr.

_bmZm g_OmdZ Z gmJVm Ê`mZm g\_OZ ç`m. Ê`mÀ`mer gVV à_mZ ~mbm. Ê`mÀ`m _Zm`V nmhmMUmam gdmXmMm nb ~mYm.

14) {X. 26.3.2017, X{ZH\$ gH\$m i, ‘A{Và_mZ _b gj_ hmVrb?’ bú_U OJVmm

Amnè`m \_m`À`m NÎmI mbr dmTV AgVmZm \_bmZm `e-An`e, \_mZ-An\_mZ, AmZX-X...I, hmH\$ma-ZH\$ma `m JmîtZm gm_ma OmVmZm _ZmMm g_Vmb gm^ni Ê`mM H\$meë`

AdJV hmU H\$niMr JaO Anh. Ě`mVZM Vr H\$UE`mhr àgJmbm gj_nU VnS) XVrb d OrdZmV `eñdr hmVrb.

15) {X. 22.7.2017, X{ZH\$ gH\$ni, 'AnY{ZH\$ OrdZebrV nmbH\$IdmMr H\$gmQr' - Sm. gf_m ^ngb.

EZ Vê\$U d`mVrb \_b AmĚ\_hĚ`M QmH\$mM nmD\$b CMbVmV. `mH\$S) J^ra gm\_m{OH\$ g\_ñ`m åhUZ nhm`bm hd. nmbH\$Ěd {Z^mdU hr AmOÀ`m H\$niMr EH\$ H\$gaV ~Zbr Anh, naV Vr H\$aĚ`m{edm` n`m`hr Zmhr.

2.6 g~{YV genYZ AnTndm

2.6.1 nr. EM. Sr. ñVandarb genYZ -

* 1) qgJ. Or. H\$. (1982) - `mZr ‘‘H\$emJ ~Õr d \_X ~Õr \_bmÀ`m g_m`mOZmMm Aä`mg’’ H\$b.

C{Ôi) -

1) ~{Õ_mZ H\$gmQrZ B`Îm XhndrVrb H\$emJ ~Õr d _X ~Õr Agbb {dÚmWu {ZdSU.

2) H\$emJ d _X ~{ÕÀ`m {dÚmĬ`mÀ`m g\_m`mOZ g_ñ`mMm Aä`mg H\$aU.

3) XmÝhr JQmMm dJdJù`m pñWVrVrb g\_m`mOZ VÌmMm Aä`mg H\$aU.

4) H\$emJ d _X ~{ÕÀ`m {dÚmĬ`mMr g_m`mOZ j\_Vm d gm\_mÝ` {dÚmĬ`mMr g\_m`mOZ j_Vm `mMr VbZm H\$aU.

5) H\$emJ d _X ~{ÕÀ`m {dÚmĬ`mÀ`m gm\_m{OH\$ d Am{WH\$ pñWVrMm gm\_mÝ` {dÚmWu gX^mV Aä`mg H\$aU.

{ZîH\$f -

1) _b d _br `mÀ`m ~{Õ_Îm àámH\$mV \ \$aH\$ {XgZ `V Zmhr.

2) _X ~Õr {dÚmĬ`mM g\_m`mOZ àíZ {^P AnhV.

3) H\$emJ, gm_mÝ` d \_X ~Õr Agbë`m {dÚmĬ`mÀ`m gm_m{OH\$ d Am{WH\$ pñWVrV \ \$aH\$ {XgZ `Vm.

4) H\$eJ, g_Y` d\_X ~Ör Agbë` (dÚĬ`À` g_`mOZV \ \$aH\$ {XgZ `V.

5) {VÝhr JQmVrb {dÚĬ`\_Ü` dJdJù` pñWVrb g\_`mOZ dJi {XgZ `V, VgM
Ě`À` à{V{H\$` dJdJù` AgV.

*** 2) Bhatnagar, I (1984) –**“A study of some family characteristics as related to secondary school student activism, values, adjustment and school learning.”

Objectives –

- 1) To study the relationship between some family characteristics – such as size, socio-economic status, type of family (broken or intact), birth order and student activism.
- 2) To study the relationship between some family characteristics and student values.
- 3) To study the relationship between some family characteristics and student adjustment.
- 4) To study the relationship between some family characteristics and student’s school learning.

Findings –

- 1) Size of the family affectd student activism, adjustment & values. Students belonging to large families had more activistic tendencies and poor adjustment, while students belonging to small families has less activistic tendencies, better adjustment, higher values (educational, personal, material) and better school learning.
- 2) The broken family was positively related to activism, poor adjustment and high personal and materialistic values, while the intact family was positively related to educational and social values.
- 3) Religious, social & humanistic values were not found to be significantly related with the size of the family.

*** 3) Premela Goodchild Samuel (1988) –**

“Personality, Socialization and Moral Development of Highschool students.”

Objectives –

- 1) To find out the level of moral development of children
- 2) To find out how personality influences the moral development in children.
- 3) To find out whether the social factors influence the moral development in children.
- 4) To find out whether socio-Econmic status of the parents has influence on children’s moral judgement.
- 5) To find out whether there are gender differences in moral development of children.

- 6) To find out whether age influences the moral development.
- 7) To find out whether medium of instruction has influence on the moral development.
- 8) To find out whether scholastic achievement has a correlation with moral stages.

Tools used –

- 1) Kohlberg's six moral dilemma stories.
- 2) H.S.P.Q. test to find out general assessment of personality development.
- 3) Questionnaire from 'Scope and sequences of social skills' by Colleen J. Mandell and Veronica Gold.

Main Findings –

- 1) The children with different chronological ages differ in the stages of normal development.
- 2) There is significant association between moral development stage and personality traits.
- 3) The moral development stages differ according to the social factor.
- 4) The personality profiles are compared. The three groups differ in their personality profiles.
- 5) The personality variables are subjected to principal component analysis and the first seven components are selected.
- 6) Scholastic achievement level is correlated to the normal stages. The stages differ with personality traits. They do not differ with regard to sex or medium of instruction do not differ with personal, inter-personal and communication social skills.

* **4) Jain, Neera (1989)** – “To study the family structure, parental behavior and self-esteem in male and female adolescents.”

Objectives – To find out the effect of sex, family structure, parental behavior of adolescents self-esteem and its two components – power and worth.

Tools –

- 1) Cornell parental Behaviour Description scale.
- 2) Family Questionnaire of Bhatnagar & Rastogi.

Major Findings –

- 1) Subjects of joint family were found to be higher on Socio-Economic Power in comparison to subjects of nuclear family.
- 2) Subjects of joint family were higher in self-esteem than those of nuclear family.

3) Subjects of joint families belonging to the low-support low control category were higher on SE power in comparison to those of nuclear family belonging to the same category.

* **5) Sumedha Thakur (1991)** - ‘A Study of the development of personality among the twins’

Objectives –

- 1) To study the biological basis of twinning.
- 2) To study the development of twins.
- 3) To study the mental ability of twins.
- 4) To study the interest patterns of twins.
- 5) To study the academic achievement of twins.
- 6) To study the problem –solving and reasoning ability of twins.
- 7) To study the “study Habits” of twins.
- 8) To study the emotional, social & educational adjustment of twins
- 9) To draw a behavior rating profile of the twins.
- 10) To study the academic anxiety of the twins.

Tools used–

- 1) Adjustment Inventory for school students (AISS) – By A.K.P. Sinha & P. Singh.
- 2) Study Habit Inventory – By Dr. M. Mukhopadhyay & Dr. D. N. Sansawal.
- 3) Group test of General Mental Ability – Dr S. Jalota.
- 4) Academic Anxiety Scale for school Children (AASC) – Dr. A. K. Singh & Dr. A. Sen Gupta.
- 5) Problem Solving Ability – L. N. Dube
- 6) Chatterji’s Non-Language Preference Record – Dr. Chatterji.
- 7) High School Personality Questionnaire (H.S.P.Q.) – By Dr. S. D. Kapoor, S. S. Shrivastava, N. P. Shrivastava.
- 8) Behaviour Rating Profile – Linda L. Brown & Donald D. Hammill.

Conclusions –

- 1) There is no significant difference in the emotional adjustment of twins.
- 2) There is no significant difference between the problem solving abilities of the twins.
- 3) The academic anxieties of the twins do not differ significantly.

4) For all personality factors the correlation is not significant, sharing that the prediction of one twins' trait from the other can not be done with accuracy.

5) Mental abilities of twins are matching.

6) Twins do not differ significantly in most areas except for some differences in their personality traits.

7) In the behavior rating profiles, the 'r' values for home scale & school scales are significant, while the value for peers scale is not significant.

* **6) MihmU e. E. (1999)** `mZr “{dÚmİ`mMr A^m{fH\$ ~{Ö_Îmm d g_m`mOZ j\_Vm`mVrb ghg~Y`mMm {M{H\$EgH\$ Aä`mg” H\$b.

C{ôî) -

1) ehar d Jm_rU {dÚmİ`mÀ`m A^m{fH\$ ~{Ö_Îmm MmMUrÀ`m àmámH\$mdéZ È`mÀ`m ~{Ö_Îmm XOmm Ra{dU.

2) ehar d Jm_rU {dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ em{YH\$mm MmMUrVrb H\$mQ{~H\$, emar{aH\$, g\_m{OH\$ d ^md{ZH\$ g\_m`mOZmÀ`m àmámH\$mdéZ È`mÀ`m g\_m`mOZmm XOmm Ra{dU.

3) ehar d Jm_rU {dÚmİ`mÀ`m A^m{fH\$ ~{Ö_Îmm MmMUr d g_m`mOZ em{YH\$mm MmMUrVrb H\$mQ{~H\$, emar{aH\$, g_m{OH\$ d ^md{ZH\$ KQH\$mm ghg~Y JUH\$ Ra{dU.

4) ehar d Jm_rU {dÚmİ`mÀ`m MmMÊ`mdêZ H\$mTbë`m ghg~Y JUmH\$mm ñni`rH\$aU H\$aU.

gñYZ -

1) A^m{fH\$ ~{Ö_Îmm MmMUr - Smm. Zm\H\$)

2) ~b g_m`mOZ em{YH\$mm

{ZîH\$f -

1) {dÚmİ`mMr A^m{fH\$ ~{Ö\_Îmm d g\_m`mOZ j_Vm`mV ghg~Y AmT i V Zmhr.

2) ehar d Jm_rU {dÚmİ`mMr A^m{fH\$ ~{Ö\_Îmm d H\$mQ{~H\$, emar{aH\$, g\_m{OH\$ d ^md{ZH\$ g\_m`mOZ j_VV ghg~Y Zmhr.

3) ehar d Jm_rU {dÚmİ`m\_Ü` ~{Ö_Îmm d g_m`mOZ j\_Vm`mVrb ghg~Y \H\$aH\$ {XgZ`V Zmhr.

* 7) eaX har {dídngand (2010, nU {dÚmnrR}, nU) `mZr ‘nU {OëømVrb Am{XdmgR {d^mJmV Agbë`m AmI_eniVrb, Am{XdmgR {dÚmİ`mgmRr CnbâY Agbë`m ej {UH\$ g{dYmMm Aä`ng H\$ê\$Z Ė`m g{dYmMm {dÚmİ`mMr ~{Ö\_Îm, g\_m`mOZ j_Vm d AndSrM j Î `mda hmUè`m n[aUm_mMm, Ė`mM n[agamVrb ImOJr AZXm{ZV \_mÜ`{_H\$ eniVrb Am{XdmgR {dÚmİ`mÀ`m VbZV Aä`ng’ `m {df`mda genYZ H\$b.

C{ôîq -

1) nU {OëømVrb Am{XdmgR {d^mJmV _mÜ`{\_H\$ {ejU KUè`m Am{XdmgR {dÚmİ`mgmRr CnbâY AgUmè`m ej {UH\$ g{dYmMm d CnH\$_mMm Aä`ng H\$aU.

2) nU {OëømVrb Am{XdmgR {d^mJmVrb engH\$s` \_mÜ`{_H\$ AmI_enim d AZXm{ZV ImOJr _mÜ`{\_H\$ enimMm Aä`ng H\$aU.

3) nU {OëømV Am{XdmgR {d^mJmV Agbë`m engH\$s` _mÜ`{\_H\$ AmI\_eniVrb d ImOJr AZXm{ZV \_mÜ`{_H\$ eniVrb ej {UH\$ g{dYm d CnH\$_mMm Am{XdmgR {dÚmİ`mÀ`m ~{Ö_Îm d g_m`mOZ j\_Vm d AndSrM j Î `mda hmUè`m n[aUm\_mMm Aä`ng H\$aU.

gnYZ -

1) _»`mÜ`mH\$, {ejH\$ d {dÚmİ`mgmRr genYH\$mZ V`ma H\$bbr àíZmdbr.

2) ~{Ö_Îm MmMUr - J. C. Raven, J. H. Court`mMr Standard Progressive Matrices.

3) _hmanî amÁ`, ì`dgm` \_mJXeZ d {Zd\$ gñWm, \_~B `mZr {dH\${gV d à_m{UV H\$bbr ‘And\$ enYZ MmMUr’.

4) H. M. Bell `mMr \_mÜ`{_H\$ d _hm{dÚmb`rZ {ejUmVrb \_amRr ^m{fH\$ {dÚmİ`mgmRr AZH\$b H\$bbr g_m`mOZ em{YH\$m.

{ZîH\$f - g_m`mOZ j\_VÀ`m ~m~VrV H\$mTbb {ZîH\$f nTrbà_mU -

1) ImOJr eniVrb _bmM H\$mQ{~H\$ g_m`mOZ engH\$s` AmI_eniVrb _bmÀ`m H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZmÀ`m VbZV A{YH\$ MmJb Anh.

2) $\text{engH}\$s` \text{Aml\_eniVrb d I\text{OJr eniVrb\_b}\text{A}\` \text{Ama}\text{h}\` \{df\`H\$ g_ \text{OZj_VV}$
 $0.05 \text{ ñVanda bjUr` \text{\$aH\$ A}\text{h}, \text{Va } 0.01 \text{ ñVanda bjUr` \text{\$aH\$ Z}\text{hr}.$

3) $\text{I\text{OJr eniVrb \{dÚ}\text{I}\`M g\_ \{OH\$ g\_ \text{OZ}, \text{engH}\$s` Aml_eniVrb}$
 $\{dÚ}\text{I}\` \text{A}\` \text{g_ \{OH\$ g_ \text{OZ}\text{A}\` VbZV A\{YH\$ M}\text{Jb A}\text{h}.$

4) $\text{I\text{OJr eniVrb \{dÚ}\text{I}\`M ^\text{nd}\{ZH\$ g\_ \text{OZ}, \text{engH}\$s` Aml_eniVrb \{dÚ}\text{I}\` \text{A}\`}$
 $^\text{nd}\{ZH\$ g_ \text{OZ}\text{A}\` VbZV A\{YH\$ M}\text{Jb A}\text{h}.$

5) $\text{I\text{OJr eniVrb_b}\text{M EH\$U g_ \text{OZ}, \text{engH}\$s` Aml\_eniVrb\_b}\text{A}\` \text{EH\$U}$
 $\text{g_ \text{OZ}\text{A}\` VbZV A\{YH\$ M}\text{Jb A}\text{h}.$

*** 8) Shrinivasa Murthy, A** (2013, Acharya Nagarjuna University, Andhra Pradesh)
 “Personality of Adolescents in Relation to their Adjustment and Decision Making.”

Objectives –

- 1) To find out the level of personality of adolescents and classify it.
- 2) To find out the personality of adolescents in different dimensions.
- 3) To find out the influence of the following variables on the personality of adolescents – a) gender, b) locality, c) medium of instruction, d) type of school, e) nature of home environment, f) order of birth, g) economic background.
- 4) To find out the level of adjustment of adolescents and classify it.
- 5) To find out the influence of the variables a to g (as given in pt. 3 above) on the adjustment of adolescents.
- 6) To find out the association between personality and adjustment of adolescents.
- 7) To find out the association between personality and decision making of adolescents.
- 8) To find out the association between adjustment and decision making of adolescents.
- 9) To find out the association between personality and academic achievement of adolescents.
- 10) To find out the association between adjustment and academic achievement of adolescents.
- 11) To find out the association between decision making and academic achievement of adolescents.

Sample – 1000 adolescents from rural and urban schools of Krishna and Guntur Districts using stratified random sampling technique.

Tools –

- 1) Multi-dimensional Assessment of personality service form – T (for teenagers) by psy-com services New Delhi.
- 2) Bell's Adjustment Inventory.
- 3) The Decision Making Tool – By Dr. Venkatesh Murthy.

Main Findings –

- 1) Adolescents differ in their levels of personality.
- 2) In the personality dimension, leadership adolescent boys are found having significantly better than that of adolescent girls; whereas the adolescent girls are significantly better in their mental health & maturity when compared with their counterparts.
- 3) Locality does not make a significant difference in the other personality dimensions of adolescents.
- 4) Out of the eleven personality dimensions type of school is found having significant influence on the personality of adolescents in all the dimensions except in the dimension, sensitivity.
- 5) Out of the eleven personality dimensions nature of home environment is found having significant influence on the personality of adolescents in all the dimensions except in the two dimensions, sensitivity and enthusiasm
- 6) Adolescents differ in their levels of adjustment.
- 7) Gender, locality, medium of instruction, type of school, nature of home environment, order of birth & economic background did not have a significant influence on the levels of adjustment of adolescents.
- 8) Personality factors of adolescents influenced their adjustment behavior and decision making process.
- 9) There is a significant association between the adjustment and decision making of adolescents and vice versa.
- 10) There is not significant association between the personality and academic achievement of adolescent and vice versa.
- 11) There is no significant association between the adjustment and academic achievement of adolescent and vice-versa.

*** 9) Pannu Randeep** (2013, Guru Nanak Dev University, Punjab) “ A study of academic achievement in relation to cognitive styles; personality Traits and Adjustment of Adolescents.

Objectives –

- 1) To find out the difference in academic achievement of adolescents between different levels of cognitive style
- 2) To find out the difference in academic achievement of adolescents between different personality factors.
- 3) To find out the difference in academic achievement of adolescents between different levels of adjustment (dimension wise)
- 4) To study the influence of gender, personality factors and their interaction on academic achievement of adolescents.
- 5) To study the influence of gender, adjustment and their interaction on academic achievement of adolescents.
- 6) To study the influence of location, personality factors and their interaction on academic achievement of adolescents.
- 7) To study the influence of location, adjustment & their interaction on academic achievement of adolescents.
- 8) To study the influence of type of school, personality factors & their interaction on academic achievement of adolescents.
- 9) To study the influence of type of school, adjustment & their interaction on academic achievement of adolescents.

Method – Descriptive survey ; sample std. - 11th – 1246 students

Main Findings –

- 1) All personality factors did not influence the academic achievement of adolescents.
- 2) Home, health and emotional health adjustment influenced the academic achievement of adolescents.
- 3) Social adjustment did not influenced the academic achievement of adolescents.
- 4) There was no influence of interaction between gender and some personality factors on academic achievement of adolescents.
- 5) There was influence of interaction between gender and personality factor H on academic achievement of adolescents.

- 6) There was no influence of interaction between gender and home, health and emotional adjustment but there was influence of interaction between gender & social adjustment on academic achievement of adolescents.
- 7) At excellent, good & average level of social adjustment the academic achievement of adolescent females was higher than males but at unsatisfactory and very unsatisfactory level of social adjustment, both male and female coincides.
- 8) There was no influence of interaction between location and personality factors A to J, Q3 and Q4.
- 9) There was influence of interaction between location and personality factor 0, Q2 on academic achievement of adolescents.
- 10) There was no influence of interaction between location type of school and health, social adjustment emotional adjustment
- 11) There was no influence of interaction between type of school & some per factors. But there was a influence of interaction between type of school and personality factors B, Q 2
- 12) There was no correlation between academic achievement and some personality factors.
- 13) There was positive and low correlation between academic achievement & adjustment.

I_r{Zd_mg _Vu A_m{U nP aUX_mn `m ge<sub>m</sub>YH\$<sub>m</sub>Zr A{Ve` {dñVV d Vnerbd_ma
{ZîH\$_f {Xbb A_mhV, naV Ê`_mnH\$_s _hîd_mM d ggJV AgU_maM {ZîH\$_f da {Xb A_mhV.

2.6.2 E₁. \sb. ñV_mdarb ge_mYZ -

* 1) a{OZr _IO_m (2008) `mZr ‘A study of the influence of home environment on academic achievement and adjustment of secondary school students’ H\$<sub>b</sub><sub>m</sub>. Ê`_mMr
C{Ôî nTrbà_mU h_mVr -

- 1) To study the home environment pattern of secondary school students.
- 2) To study the adjustment pattern of secondary school students.
- 3) To study the nature and extent of correlation between home environment and academic achievement.
- 4) To study the nature and extent of correlation between home environment and adjustment.

5) To study the nature and extent of correlation between adjustment and academic achievement.

6) To study the extent of multiple correlation of home environment and adjustment on academic achievement of secondary school students.

àñVV geñYZñgñRr dñnabbr gñYZVÌ -

1) Home environment inventory for 8th to 10th std. students developed by Karuna Misra.

2) Adjustment Inventory for school students developed by A.K.P. Sinha and R.P.Singh.

{ZñHf :-1) Home environment of Indian families is by and large found to have moderate family climate in all the selected dimensions in the study.

2) Adjustment patterns of girls is found to be more influenced by home environment dimensions as compared to the boys.

3) Adjustment is also found to be significantly correlated with academic achievement in the present study and since girls have outperformed the boys in adjustment, it is likely that girls would out perform the boys even in case of academic achievement.

*** 2) Vidya Kunal Bhate (2009) – “Intelligence, school adjustment and school effectiveness as correlates of academic achievement of std. VI children in selected corporation and private schools in Pune city.”**

Objectives :-

1) To determine the relationship between intelligence and academic achievement with respect to corporation and private schools.

2) To determine the relation between school adjustment and academic achievement with respect to corporation and private schools.

3) To determine the relation between school effectiveness and academic achievement with respect to corporation and private schools.

4) To study the correlation between intelligence, school effectiveness, school adjustment and academic achievement of corporation and private schools.

5) To study the difference in corporation and private schools on academic achievement.

6) To study the gender difference on a) school adjustment b) Academic achievement.

Tools :-

1) Shaleya Jeevan Prashnavali based on Bell’s school Inventory.

- 2) Raven coloured progressive Matrices (CPM)
- 3) School effectiveness questionnaire designed by researcher.
- 4) Academic achievement of students.

Conclusions :-

- 1) There was no significant difference on a academic achievement of girls and boys.
- 2) Girls and boys were equal on intelligence.
- 3) There was no gender difference on school adjustment.
- 4) Students from private schools performed significantly better than students of corporation school.
- 5) There was a significant difference on intelligence among private and corporation school.
- 6) Students from private school were better adjusted than students of corporation school.
- 7) Private schools were far better in effectiveness compared to corporation school.
- 8) Children from superior intelligence category had the highest level of academic achievement.
- 9) Children from well adjusted category of school adjustment had highest level of academic achievement.
- 10) If we took at the significant difference on school effectiveness in two types of schools it was very strong.

2.6.3 E₁. ES. ñVandarb genYZ -

* 1) H₁b {g₁i (2005) `mZr 'l<sub>1</sub>r. Z<sub>1</sub>. X<sub>1</sub>. RmH\$agr \_{hb<sub>1</sub> {dÚmnrR}, nU `Wrb

{e jU ñZmVH\$ {dÚm{WZtÀ`m g<sub>1</sub>m`mOZmMm Aä`mg' H\$b<sub>1</sub>. E`mMr C{Ôi} nTrbà₁U hmVr -

1) _Z.nbgmZ `mÀ`m g₁m`mOZ àíZmbrÀ`m AnYma {e jU ñZmVH\$ {dÚm{WZtM I mbrb
j ÌmVrb g₁m`mOZ OmUZ KU.

i) H\$mq{~H\$ ii) ^md{ZH\$ iii) g₁m{OH\$ iv) e j{UH\$ v) Amamh`{df`H\$

2) {dÚm{WZtÀ`m I mbrb JQmÀ`m AnYma {d{dY j ÌmVrb g₁m`mOZmMr VbZm H\$aU.

i) {ddm{hV d A{ddm{hV {dÚm{WZr ii) H\$Q~mV, dg{VJhmV d ZmVdmBH\$mH\$S amhUmè`m
{dÚm{WZr iii) H\$b₁, {dkmZ d dm{UÁ` em I Vrb {dÚm{WZr

àñVV ge_nYZ_nÜ` 'H\$B ñ¹\$Aa' `n g»`neó` VÌMm d_{na} H\$b_n Jb_n h_mV_n.

{ZîHf :- 1) H\$Q{~H\$, ^nd{ZH\$, g_n{OH\$, ej{UH\$ d A_{amh}`{df`H\$ jÌVrb g_n`mOZ<sub>n</sub>V {dÚ<sub>n</sub>{WZr {dd<sub>n</sub>{hV d A{dd<sub>n</sub>{hV âhUZ b jUr` \ \$aH\$ A_{mT}i b_n Z_{hr}.

2) H\$Q{~H\$, ^nd{ZH\$, g_n{OH\$, ej{UH\$ d A_{amh}`{df`H\$ jÌVrb g_n`mOZ<sub>n</sub>V {dÚ<sub>n</sub>{WZr H\$Q~V, dg{VJh<sub>n</sub>V d Z<sub>m</sub>Vd<sub>m</sub>BH\$H\$S) amhÊ`ndê\$Z b jUr` \ \$aH\$ A_{mT}i b_n Z_{hr}.

3) H\$Q{~H\$, ^nd{ZH\$, g_n{OH\$, ej{UH\$ d A_{amh}`{df`H\$ jÌVrb g_n`mOZ<sub>n</sub>V {dÚ<sub>n</sub>{WZr H\$b<sub>n</sub>, {dk<sub>n</sub>Z d d<sub>n</sub>{UÁ` e_mI_{Mr} {dÚ_n{WZr âhUZ \ \$aH\$ A_{mT}i b_n Z_{hr}.

* 2) g(dV_m ~Á (2010) `nZr 'J<sub>m</sub>n<sub>i</sub> h<sub>m</sub>`ñH\$b_Yrb B. 9 dr À`n {dÚ<sub>n</sub>Ï`mÀ`n g<sub>n</sub>`mOZ_mM Aä`ng' H\$b<sub>n</sub>. Ê`mMr C{Ôi nTrbà_mU h_mVr -

1) J_mn_i h_m`ñH\$b\_Yrb B`Î_m 9 dr À`n {dÚ<sub>n</sub>Ï`mÀ`n g<sub>n</sub>`mOZ_mM e_nY KU.

2) {dÚ_nÏ`mÀ`n ^nd{ZH\$, g_n{OH\$, ej{UH\$ g_n`mOZ<sub>m</sub>M {dVaU àg<sub>n</sub>Ý` g^d dH\$Zg_{na} A_{mh} H\$, `mM e_nY KU.

3) J_mn_i h_m`ñH\$b\_Yrb B`Î_m ZddrÀ`n {dÚ<sub>n</sub>W<sub>u</sub> d {dÚ<sub>n</sub>{WZtÀ`n g_n`mOZ_mMr Vb_Z H\$aU.

4) J_mn_i h_m`ñH\$b\_Yrb B`Î_m ZddrÀ`n {dÚ<sub>n</sub>Ï`mÀ`n ^nd{ZH\$, g<sub>n</sub>{OH\$, ej{UH\$ d EH\$U g<sub>n</sub>`mOZ_mM ghg~Y VnngU.

{ZîHf :-1) J_mn_i h_m`ñH\$b\_Yrb B`Î_m ZddrÀ`n dJ<sub>n</sub>Vrb OñVrV OñV {dÚ<sub>n</sub>Ï`m ^nd{ZH\$, g_n{OH\$ d EH\$U g_n`mOZ g<sub>n</sub>Y<sub>na</sub>U V CĚH\$ì) `n ñVamdarb A_{mh}. 2) ~è`mM {dÚ<sub>n</sub>Ï`m ej{UH\$ g_n`mOZ g<sub>n</sub>Y<sub>na</sub>U A<sub>mh</sub>. naV M<sub>n</sub>Jb d Ag<sub>n</sub>Y<sub>n</sub>ZH\$<sub>na</sub>H\$ `n X_nÝ_{hr} ñVamda g_nZ {dÚ_nW_u {dVarV P_nbb A_{mh}V. 3) gd àH\$_{na}À`n g<sub>n</sub>`mOZ_nV EH\$_{hr} {dÚ_nW_u A{VAg_nY_nZH\$_{na}H\$ `n ñVamda A<sub>mT</sub>i b<sub>n</sub> Z<sub>hr</sub>. 4) B. 9 dr M {dÚ<sub>n</sub>W<sub>u</sub> ^nd{ZH\$, g<sub>n</sub>{OH\$, ej{UH\$ d EH\$U g<sub>n</sub>`mOZ àg_nÝ` g^d dH\$<sub>na</sub>À`n {dVaU_nj_n A{YH\$ g»`Z Cf XO<sub>m</sub> g<sub>n</sub>`mOZ g_nY_{na}U A_{mh}V. 5) Á`n {dÚ<sub>n</sub>Ï`m ^nd{ZH\$ g_n`mOZ M<sub>n</sub>Jb A<sub>mh</sub>, Ê`mM g_n{OH\$, ej{UH\$ d EH\$U g_n`mOZ X<sub>i</sub>rb M<sub>n</sub>Jb A<sub>mh</sub>. 6) Á`n {dÚ_nÏ`m

g_m{OH\$ g_m`nOZ MmJb Anh, Ē`mM ej{UH\$ d EH\$U g_m`nOZ gŌm MmJb Anh.

7) Á`m {dÚmĪ`mM ej{UH\$ g_m`nOZ MmJb Anh, Ē`mM EH\$U g_m`nOZ MmJb Anh.

* **3) Syed Samita** (2012) `mZr‘ To study the levels of depression in teenagers’(`dH\$mĀ`m ZamÍ` nmVù`mMm Aä`mg) `m {df`mda geYZ H\$b hmV. Ē`mgmRr ‘~H\$’ `mMr à`m{UV ZamÍ` MmMUr dmnabr hmVr. Ē`mMr C{Ōi} nTrbà`mU hmVr.

1) To study the level of depression in teenagers using standardized test Beck Depression Inventory.

2) To analyse the level of depression in teenagers.

3) To suggest the measures to minimize the depression of teenagers.

gXa geYZ h nU ehamVrb XnZ BJO r`mÜ`mĀ`m Á`{Z`a H\$mbo_Yrb

B. 11 dr Ā`m 100 {dÚmĪ`mnaV`m{XV hmV. `mM {ZĪH\$f nTrbà`mU hmV -

i) The persistent score of 17 or above indicates you may need professional treatment.

ii) 10 % students have no depression.

iii) 43 % students have mild depression.

iv) 36 % students have moderate depression.

v) 11 % students have severe depression.

Means 47 students out of 100 need professional help.

* **4) C~i ĩ {ā`m** (2012) `mZr ‘AZmW`br d gZmW`br ømĀ`m ĩ`{°\$ĪdmMm Vmb{ZH\$ Aä`mg’ H\$b. Ē`mMr C{Ōi} nTrbà`mU hmVr -

1) AZmW`b d H\$Q~mg\_dV amhUmar`b`mĀ`m ĩ`{°\$ĪdmMm VbZmĒ\_H\$ Aä`mg H\$aU.

2) AZmW`b d H\$Q~mg\_dV amhUmar`b`mĀ`m g_m{OH\$VV \ \$aH\$ {XgZ`Vm H\$s Zmhr V Aä`mgU.

3) AZmW`b d H\$Q~mg\_dV amhUmar`b`mĀ`m ĥĪdmH\$mj V \ \$aH\$ {XgZ`Vm H\$s Zmhr V Aä`mgU.

gXa geYZ h \ \$°\$`mÜ`{H\$ ñVamdarb B. 8 dr Ā`m {dÚmĪ`mnaVM`m{XV hmV. VgM AmĒ\_{dídmg,`mZ{gH\$Vm d ĥĪdmH\$mj`m nbnaVM`m{XV hmV.

{ZĪH\$f -AZmW`bt`mÜ` gZmW`btĀ`m VbZV g_m{OH\$Vm, AmĒ_{dídmg d ĥĪdmH\$mj Mr

H\$_{VaV}\$ Agë`mM {XgZ Amb.

* 5) êñmbr Zm\\$\$ (2013) `mZr 'H\$m\_`mdñWVrb _bt_Yrb AmH\$_H\$ dVZ Am{U ej{UH\$ gnXZ `mÀ`mVrb ghg~YmMm Aä`ng' H\$b. È`mMr C{Ôi) nTrbà_mU hmVr.

1) H\$m_`mdñWVrb \_btÀ`m AmH\$_H\$ dVZmMm enY KU.

2) ej{UH\$ CnbäYr d AmH\$_H\$ dVZ `mÀ`mVrb g~YmMm enY KU.

{ZîHf -H\$m_`mdñWVrb \_btM AmH\$\_H\$dVZ d ej{UH\$ gnXZ `m_Ü` YZ ghg~Y Amh. AWmV Á`m {dÚ{WZtM dVZ AmH\$_H\$ Amh, È`mM ej{UH\$ gnXZmda \_Ü`_ ñdê\$nmMm n[aUm_ AmT i Z Amb.

* 6) aÍ_r amRmS (2014) `mZr 'H\$m\_`mdñWVrb {dÚmI`mÀ`m g_`mOZmMm Aä`ng' H\$b. È`mMr C{Ôi) nTrbà_mU hmVr -

1) H\$m_`mdñWVrb {dÚmI`mÀ`m g\_`mOZmMm Aä`ng H\$aU.

2) H\$m_`mdñWVrb \_b d \_br `mÀ`m g\_`mOZmMm VbZmE_H\$ Aä`ng H\$aU.

3) H\$m_`mdñWVrb \_b d \_br `mÀ`m gg\_`mOZmgmRr Cnm``mOZm gM{dU.

gXa genYZmgmRr lr. nbgnZ `mZr {dH\${gV H\$bë`m g_`mOZ àíZmdbrMm dmnna H\$b hmV. `mdê\$Z H\$mQ{~H\$, ^md{ZH\$, g_m{OH\$, ej{UH\$ d Amamh`{df`H\$ Aem nmM àH\$maÀ`m g\_`mOZmMm Aä`ng H\$b. àE`H\$ g_`mOZmgmRr dmnabë`m JUmH\$Z Qñnm dJ i m Agbm Var È`mÀ`m Q,\$dmardéZ {díbfU H\$b hmV. {ZîHf Ag -

1)

dUZ	H\$mQ{~H\$	^md{ZH\$	g_m{OH\$	ej{UH\$	Amamh`
CÎ_m	11.40%	05.70	07.10	04.20	12.85
MmJb	20.00%	40.00	15.70	24.28	15.71
gmYmaU	29.50%	17.14	41.40	34.28	44.28
Ag_mYmZH\$maH	18.57 %	22.80	21.40	25.40	27.14
A{Ve` Ag_mYmZH\$maH\$	21.40%	14.28	14.28	11.42	00.00

2) H\$\$_m`mđñWVrb \_btnj\_m \_bmM H\$mQ{~H\$ d ^md{ZH\$ g\_m`mOZ gYnaU Anh.

3) _bmj_m _btM g_m{OH\$ g_m`mOZ CÎ_m Anh.

4) _btnj_m _bmM ej{UH\$ g_m`mOZ gYnaU Anh.

5) _btnj_m _bmM Amam`{df`H\$ g_m`mOZ A{YH\$ CÎ_m Anh.

gg_m`mOZ hmÊ`ngmRr nmbH\$ d {ejH\$mZm H\$bë`m {e\\$maer - 1) Zg{JH\$ ^mdZm nmbH\$mZr g\_OZ ċ`mì`mV. 2) \_bÀ`n _VmMm AnXa H\$andm. 3) {_ÎEdmM ZmV {Z_mU H\$am. 4) {ejH\$mZr Ê`mÀ`n g_m`mOZmMm emY KD\$Z Ê`mÀ`mVrb JUmZm dmd Úmdm, H\$m`j_Vbm dmd Úmdm. 5) Ý`ZJS Xa H\$aÊ`mV _XV H\$andr.

* 7) AMZm Jn`H\$dmS (2014) `mZr ‘B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĬ`mM H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZ, emb` g\_m`mOZ d gnmXZ `mÀ`mVrb ghg~YmMm Aä`mg’ H\$b\_m. Ê`mMr C(Ôi) nTrbà_mU hmVr -

1) B. 9 dr À`m {dÚmĬ`mÀ`m H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZmMm emY KU.

2) B. 9 dr À`m {dÚmĬ`mÀ`m emb` g_m`mOZmMm emY KU.

3) B. 9 dr À`m {dÚmĬ`mM gnmXZ JU {_i dU.

4) B. 9 dr À`m {dÚmĬ`mM H\$mQ{~H\$ g_m`mOZ, emb` g_m`mOZ d gnmXZ `mVrb ghg~YmMm emY KU.

gXa geYZmgmRr Cfm {Ia d amOJê\$ `mMr H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZ em{YH\$m, qgJ d gZ Ján `mMr emb` g_m`mOZ em{YH\$m Am{U {ejH\$H\$V gnmXZ MmMUr `mMm dma H\$b_m. {ZîH\$f :-1) B. 9 dr M {dÚmWu A{V{ZH\$î} g_m`mOZ V gg\_m`m{OV `m {d{dY ñVanda Odinng g\_mZVZ {dVarV Pmbb AmhV. 2){Zââ`mhZ A{YH\$ {dÚmĬ`mZm g\_m`mOZm~mV g_ñ`m AmhV. 3) gnmXZmgX^mV {dÚmWu YZ {df{\_V dH\$mZgma {dVarV Pmbb AmhV. 4) H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZ d emb` g\_m`mOZ `mV bjUr` ghg~Y Anh. 5) H\$mQ{~H\$ g_m`mOZ d gnmXZ `mV bjUr` ghg~Y Anh. 6) emb` g_m`mOZ d gnmXZ `mV bjUr` ghg~Y Anh.

* 8) ಅಮರ್ (2014) ನಲ್ಲಿ 'Study of correlation amongst adjustment, level of aspiration and achievement of std. 8th students' ಎಂಬ {df`mda geYH H\$b hV. Adjustment Inventory for school students by A.K.P.Sinha and R.P.Singh, Test for level of Aspiration by Shah and Bhargawa ಹೀಗೆ gYH dmnabr. ಐ geYHMr C{Ôi) I nTrbà_U hVr.

- 1) To find out the adjustment of std. 8th students.
- 2) To find out the level of aspiration of std. 8th students.
- 3) To get the achievement scores of std. 8th students.
- 4) To find out correlation amongst adjustment, level of aspiration and achievement of std. 8th students.

{ZiHf - 1) The distribution of students on Adjustment inventory is Leptokurtic. Most of the students have shown their adjustment level from Average to Excellent. 2) There is no relation between adjustment and level of aspiration of std. 8th students. 3) There is no relation between adjustment and achievement of std. 8th students.

* 9) {d^ndar Vn (2014) ನಲ್ಲಿ 'Correlational study of school adjustment and emotional competence of physically handicapped students of Wanawadi Institute' H\$b. È`Mr C{Ôi) nTrbà_U hVr.

- 1) To study the home adjustment of physically handicapped students of VII to X in Wanawadi Institute.
- 2) To study the school adjustment of physically handicapped students of VII to X in Wanawadi Institute.
- 3) To study the emotional competence of physically handicapped students of VII to X in Wanawadi Institute.
- 4) To study the relationship between home adjustment and emotional competence of physically handicapped students.
- 5) To study the relationship between school adjustment and emotional competence of physically handicapped students.

{ZiHf :-1) Half of the physically handicapped students were observed to be well adjusted with home. But 24.73 % physically handicapped students were found to be very poorly adjusted with home. 2) One third of the physically handicapped students

2.6.4 nX{dH\$ n̄Vandarb bKge nYZ -

C{ôï} -

- 1) {dÚmİ`À` g_`OZ g\_ñ`Mm Aä`g H\$aU.
- 2) {dÚ{WZtÀ` g\_`OZ g_ñ`Mm Aä`g H\$aU.
- 3) {dÚWu d {dÚ{WZr `À` g_`OZ g\_ñ`Mm VbZmË_H\$ Aä`g H\$aU.

{ZiHsf - àĖ`H\$ j İmVrb {dÚmĩ`mÀ`m g\_m`mOZmMr Q,\$dmar I mbrb VŠĚ`mV {Xĕ`mà_mU
Amh.

$g_{\text{m}}\text{OZ}$ $j\hat{\text{I}}$	$\text{C}\ddot{\text{E}}\text{H}\hat{\text{S}}\hat{\text{Q}}$ %	$\text{M}_{\text{m}}\text{Jb}$ %	$\text{gdg}_{\text{m}}\text{Y}_{\text{na}}\text{U}$ %	$\text{Ag}_{\text{m}}\text{Z}_{\text{m}}\text{Y}_{\text{m}}\text{ZH}_{\text{na}}\text{H}$ %\$	$\text{A}\ddot{\text{E}}\text{`V}$ $\text{Ag}_{\text{m}}\text{Y}_{\text{m}}\text{ZH}_{\text{na}}\text{H}$ %\$
1) $\text{H}_{\text{m}}\text{Q}\{\sim\text{H}_{\text{S}}$	04.10	23.20	50.70	19.10	02.90
2) $\text{A}_{\text{ma}}\text{m}_{\text{h}}\text{`}$	01.10	16.10	55.30	21.90	05.60
3) $g_{\text{m}}\text{_{m}}\{\text{OH}_{\text{S}}$	06.00	14.60	60.90	18.10	00.40
4) $\wedge_{\text{nd}}\{\text{ZH}_{\text{S}}$	06.10	13.50	52.40	24.10	03.90

2.7 àñVV geYZ d g~{YV geYZ `mVrb gma` -

- 1) E_. ES. ñVandarb amRmS aír (2014) `mÀ`m d àñVV geYZmVhr H\$mamdnWVrb {dÚmİ`mÀ`mM g_m`mOZmMm Aä`ng H\$b AgZ XmZ C{Ôim_Ü` gma` Amh.
- 2) E_. ES. ñVandarb Jm`H\$dmS AMZm (2014) `mÀ`m d àñVV geYZmV B`Îm 9 drÀ`m {dÚmİ`mMm g_mde Amh.
- 3) E_. ES. ñVandarb am` ^maVr (2014) `mÀ`m d àñVV geYZmV EH\$ C{Ôi d H\$m`nÕVrV gma` Amh.
- 4) E_. \sb. ñVandarb _IOu a{OZr (2008) `mÀ`m geYZmV d àñVV geYZmV EH\$m C{Ôim_Ü` gma` Amh d geYZ nÕVrV gma` Amh.
- 5) E_. \sb. ñVandarb ^mQ {dÚm (2009) `mÀ`m d àñVV gYmYZmMr gdjU nÕVr h gma` Amh.
- 6) nr. EM. Sr. ñVandarb qgJ Or. H\$. (1982), ^QZmJa (1984), OZ Zram (1989), RmH\$a g_Ym (1991), MîhmU e. E. (1999), {dídmgand eaX (2010), _Vu lr{Zdmg (2013), nP aUXrn (2013) Am{U nX{dH\$m ñVandarb gmZn gO` (2011) `m gdmÀ`m d àñVV geYZmV gdjU geYZ nÕVrV gma` Amh.
- 7) MîhmU e. E. (1999), {dídmgand eaX (2010), gmZn gO` (2011) d \_Vu lr{Zdmg (2013) `mÀ`m d àñVV geYZmV g\_m`mOZ em{YH\$m _mnZ H\$aÊ`ngmRr ~b `mMr g_m`mOZ em{YH\$m dmnabr Amh.
- 8) _Vu lr{Zdmg (2013) `mÀ`m nr. EM. Sr. ñVandarb d àñVV geYZmÀ`m EH\$m C{ÔimV gma` Amh d {ZdSbë`m EH\$U Z\_Ý`mV gma` Amh.
- 9) gmZn gO` (2011) `mÀ`m nX{dH\$m ñVandarb geYZmV d àñVV geYZmV EH\$ C{Ôi d geYZ nÕVrV gma` Amh.

2.8 àñVV geYZ d g~{YV geYZ `mVrb \aH\$ -

1) E_. ES. ñVamdarb geYZmV amRmS aÍ_r (2014) `mZr g\_m`mOZmÀ`m nmM jÎmM ñdVÎnU Aä`ng H\$b_m Am{U nbgmZ `mZr {dH\$ {gV H\$bë`m g_m`mOZ em{YH\$m\_m dmnna H\$b\_m Va àñVV geYZmV EH\$U g\_m`mOZmM Aä`ng H\$aÊ`ngmRr ~b `mÀ`m g_m`mOZ em{YH\$m_m dmnna H\$b_m Anh.

2) E_. ES. ñVamdarb geYZmV Jm`H\$d\_mS AMZm (2014) `mZr H\$mQ{~H\$, enb` g\_m`mOZ d gnmXZ `mVrb ghg~Y Aä`ngVmZm { I a d amOJê\$ `mMr H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZ em{YH\$m Am{U qgJ d gZJám `mMr enb` g_m`mOZ em{YH\$m\_m dmnabr. àñVV geYZmV g\_m`mOZ em{YH\$m_m d ì`{°\$ Îd JU{def `mMm Aä`ng H\$aVmZm ~b g\_m`mOZ em{YH\$m_m d { I a, amOJê\$ `mMr ì`{°\$Ëd em{YH\$m_m dmnabr.

3) E_. ES. ñVamdarb am`^maVr (2014) `mZr B`Îm AmRdrM {dÚmWu Va àñVV geYZmV B`Îm 9 dr M {dÚmWu {ZdSb. am`^maVr `mZr {gÝhm d qgJ `mMr g\_m`mOZ em{YH\$m_m dmnabr d àñVV geYZmV ~b `mMr g\_m`mOZ em{YH\$m_m dmnabr.

4) E_. ES. ñVamdarb {_gni H\$m_b (2005) `mZr {ejU ñZmVH\$ {dÚmWvZrÀ`m g_m`mOZmM Aä`ng H\$aVmZm nbgmZ `mMr em{YH\$m\_m dmnê\$Z {d{dY nmM jÎmM {dMna H\$b\_m d 'H\$mB ñ¹\$Aa' h g»`neó`r` VÎ dmnab. àñVV geYZmV B`Îm 9 dr À`m {dÚmWu d {dÚm{WZtÀ`m EH\$U g\_m`mOZmM Aä`ng H\$aVmZm ~b g\_m`mOZ em{YH\$m_m dmnabr d 'Qr nar{j H\$m' h g»`neó`r` VÎ dmnab.

5) E_. \sb. ñVamdarb _IOu a{OZr (2008) `mÀ`m geYZmV g_m`mOZ j\_VM \_mnZ H\$aÊ`ngmRr {gÝhm d qgJ `mMr Va àñVV geYZmV ~b `mMr g_m`mOZ em{YH\$m_m dmnabr.

6) E_. \sb. ñVamdarb geYZmV ^mQ {dÚm (2009) `mZr nU \_hmZJa nm{bH\$Vrb d ImOJr eniVrb {dÚmÎ`mMr {ZdS H\$br, Va àñVV geYZmV \°\$ ImOJr eniVrb {dÚmÎ`mMr {ZdS H\$br.

7) nr. EM. Sr. ñVandarb RmH\$a g_Ym (1991) `mZr Ê`mÀ`m genYZmV Oû`m _bmÀ`m ^nd{ZH\$, g\_m{OH\$ d ej{UH\$ g\_m`mOZmMm Aä`mg H\$aÊ`mgmRr {gÝhm d qgJ `mMr em{YH\$m dmnabr Am{U ì`{°\$Îd JU{defmM _mnZ H\$aÊ`mgmRr H\$na d lrdmñVd `mMr ì`{°\$Êd em{YH\$m dmnabr hmVr. àñVV genYZmV ~b `mMr g_m`mOZ em{YH\$m Am{U {Ia d amOJê\$ `mMr ì`{°\$Êd em{YH\$m dmnabr Amh.

8) {dídmgand eaX (2010) `mÀ`m nr. EM. Sr. À`m genYZmMr d àñVV genYZmMr gd C{Ôi} dJir AmhV. Ê`mÀ`m genYZmV g\_m`mOZmÀ`m àÊ`H\$ j ÎmMm ñdVÎnU {dMma H\$b_m AgZ àñVV genYZmV {dÚmÎ`mÀ`m gdgmYmaU EH\$U g_m`mOZmMm {dMma H\$b\_m Amh. Vgm {dídmgand `mZr nU {OëømVrb ImOJr emiVrb d engH\$s` AmI\_ emiVrb {dÚmÎ`mÀ`m g\_m`mOZmMr VbZm H\$br Amh, Va àñVV genYZmV \°\$ nÊ`mVrb ImOJr emiVrb {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g\_m`mOZmMr VbZm H\$br Amh.

9) nB aUXm (2013) `mÀ`m nr. EM. Sr. ñVandarb genYZmMr d àñVV genYZmMr C{Ôi} `mV \saH\$ Amh. Ê`mZr ì`{°\$Îd JU{def d g\_m`mOZ j_Vm `mÀ`m gX^mV ej{UH\$ `emMm Aä`mg H\$b_m Amh. àñVV genYZmV ej{UH\$ `e {dMmanV KVbb Zmhr.

10) gmZn gO` (2011) `mÀ`m nX{dH\$m ñVandarb genYZmV g\_m`mOZ j_VÀ`m gd j ÎmMm ñdVÎnU {dMma H\$b\_m AgZ àñVV genYZmV EH\$U g\_m`mOZ j_VMm {dMma H\$b_m Amh.

2.9 àñVV genYZmM dJinU -

da C,, Ibë`m gd E\_. ES., E\_. \sb, nr. EM. Sr. Aem {d{dY ñVandarb genYZmMr C{Ôi} d àñVV genYZmMr C{Ôi} `mV \snag H\$mhr gma` Zmhr. AmTndm KVbë`m genYZmnH\$s H\$mhr genYZ hr ì`{°\$Îd JUd{eîQçmda AmYnarV Va H\$mhr genYZ g\_m`mOZ j_Vda AmYnarV AmhV. naV ì`{°\$Îd JU{def d g\_m`mOZ j_Vm `m XnÝhrMm EH\${ÎVnU Aä`mg àñVV genYZmV H\$b_m Amh, h Ê`mM dJinU Amh.

VgM Cnam^o\$ genYZ_m_Ü` {dÚ<sub>m</sub>W<sub>u</sub> d {dÚ<sub>m</sub>{WZr `mÀ`mVrb g<sub>m</sub>`mOZ j₋V_m d
 ì`{°\$Îd JU{def `mgX[^]_mV V_mb{ZH\$ Aä`ng H\$<sub>m</sub>UË`mhr genYH\$_mZ H\$bb_m {ZXeZ_mg
 Amb_m Zmhr, âhUZ Ag_m V_mb{ZH\$ Aä`ng àñVV genYZ<sub>m</sub>V H\$aÊ`mV Amb_m.

~XbË`m n[apñWVrZg<sub>ma</sub>, H\$Q~mVrb gXñ`mMr g»`m H\$_r hmD\$ b_mJbr Amh.
 Ë`mÀ`m n[aU_m_mM_m Aä`ng H\$aÊ`mÀ`m CÔemZ àñVV genYZ_mV EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ
 EH\$ ^ndS AgU_{ma} _b `mÀ`mVrb g_m`mOZ j<sub>-</sub>V<sub>m</sub> d ì`{°\$Îd JU{def `mM<sub>m</sub> Aä`ng
 genYH\$_mZ H\$b_m h EH\$ dJ i nU Amh.

ì`{°\$Îd JU{def<sub>m</sub>M<sub>m</sub> Aä`ng H\$aÊ`mgRr Cnam<sup>o</sup>\$ genYZ<sub>m</sub>\_Ü` d_mnaë`m Jbë`m
 em{YH\$_mnj_m dJir {Ia d amOJê\$ `mMr ì`{°\$Îd em{YH\$_m genYH\$_mZ àñVV genYZ_mV
 Cn`mJ_mV AmUbr.

2.10 g_{mam}

àñVV àH\$aU_mV BVa g~{YV genYZ, BQaZQdarb genYZ, g~{YV g_m{hË`mVrb nñVH\$,
 _m{gH\$, XZ{XZ dÎ_mnÎ BË`mXr g<sub>m</sub>{hË`mM_m AmT_{nd}m KVb_m Amh. VgM àñVV genYZ_mM
 dJ i nU `mda MM_m H\$br Amh. genYZ nÕVrMr _m{hVr nTrb àH\$aU_mV {Xbbr Amh.

àH\$aU {Vga geYZmMr H\$m`nÕVr

3.1 àñVmdZm -

àñVV àH\$aUmV geYH\$mZ geYZmgRr dmnabë`m geYZ nÕVrM {ddMZ H\$b Anh.

_mZd àmUr hm {ZgJmVrb EH\$ M_ÊH\$ma Anh. {ZgJmZ _mZdmbm {Xbë`m Abm{H\$H\$ ~{Õ\_ÎmÀ`m Omamda Vm VH\$`°\$ {dMma H\$é eH\$Vm, ^V d ^{dî`mMm AXmO ~mY eH\$Vm, ZdZdrZ H\$ënZm àË`jmV AmU eH\$Vm. kmZàmárgmRr Vm gVV Anggbbm Agë`mZ AmOY_ {eH\$V AgVm. {d{dY Jmîtm kmZ, AmH\$bZ H\$ê\$Z KV AgVmZmM _mZdmbm AZH\$ àH\$maÀ`m g\_ñ`mZmhr g_mna Ond bmJV. Aem g_ñ`mM {ZamH\$aU H\$aÊ`mgmRr Ê`mda geYZ H\$aU, h CÎm_ gmYZ Anh.

geYZmgRr `m` nÕV Adb~Z, AMH\$ gmYZ {ZdSZ _m{hVr {_idU hm geYZmM AmÊ_m AgVm. gdàW_ geYZmMr C{Ôî} {ZpíMV H\$ê\$Z, Ê`mZgma `m` geYZ nÕV {ZdSZ, OZg»`À`m {dñVnamZgma `m` arVrZ àm{V{YH\$ ñdê\$nmV Z\_Zm {ZdS H\$aU Amdí`H\$ AgV.

àñVV geYZmMr C{Ôî} gÚpñWVrer g~{YV Agë`mZ gdjU nÕVr dmnabr. gd C{ÔîmMr nVVm hmÊ`mgmRr `m` Aer g_m`mOZ em{YH\$m, ì`°\$Êd em{YH\$m, {dÚmWu àíZmdbr d nmbH\$ àíZmdbr hr _m{hVr gH\$bZmMr gmYZ dmnabr.

3.2 geYZ gH\$ënZm -

g_mY`nU {Z\_mU Pnbë`m g_ñ`da {d{eî} hVZ H\$bbr à(H\$`m âhUO geYZ Ag âhUVm `Bb. geYZmM \_»` hV ZdrZ kmZ àmá H\$aU, g_ñ`er g~{YV KQH\$mM {díbfU H\$ê\$Z Ê`mVrb nañna g~Y àñWm{nV H\$aU hm hm`.

2) ej{UH\$ KQZm Awdm àgJmM ñni rH\$aU H\$aVm `nd, È`m~m~V ^{df`H\$WZ H\$aVm `nd, `mgmRr Cn`°\$ RaUmè`m {gÕmVmMm emY KÊ`mMr à{H\$`m âhUO ej{UH\$ genYZ hm`. - nSrV ~Ýgr {~hmar (1997, n. H\$. 33)

3.5 genYZmM àH\$ma -

H\$mUE`mhr genYZmMÀ`m _i mer EH\$m g_mZ n[apñWVr AgV, Vr âhUO àmá pñWVr {df`rM Ag\_mYmZ. \_mÎ genYZmMÀ`m g_ñ`À`m ñdê\$nmZgma VgM C{Ôi}, H\$m`nÕVr d \\${bV `mZgma ej{UH\$ genYZmM dJuH\$aU H\$b OmV. genYZmM VrZ à_I àH\$ma nTrbà_mU -

i) _b^V genYZ ii) Cn`m{OV genYZ iii) H\${VgenYZ

i) _b^V genYZ -

_b^V genYZmMm àM{bV kmZmV ^a QmH\$U hm _»` hV AgVm. 'kmZmgmRr kmZ' `mM hVZ h genYZ H\$b OmV. h genYZ {gÕmVm(^_I AgV.

ii) Cn`m{OV genYZ -

E I mXr VÊH\$mbrZ g_ñ`m g\_mS{dÊ`mgmRr O genYZ H\$b OmV, È`mg Cn`m{OV genYZ Ag âhUVmV. `m genYZmV {gÕmVmMm Cn`mJ H\$ê\$Z g_ñ`m g\_mS{dU h \_hÎdmM C{Ôi} AgV d kmZmV ^a KmBU qH\$dm {gÕmV{Z[\_Vr h C{Ôi} Xæ`_ AgV.

iii) H\${VgenYZ -

Amnb {ZU` d CnH\$\_`mÀ`m ~m~VrV \_mJXeZ {\_i {dU, È`mV gYmaUm ìhmì`mV, È`mM _ë`mH\$Z ìhmd âhUZ {ejH\$mZr Amnè`m g_ñ`mMm emór` nÕVrZ ñdV...M Aä`mg H\$aÊ`mMr à{H\$`m âhUO H\${VgenYZ hm`.

3.6 genYZ nÕVr -

ej{UH\$ genYZmV _»`V... VrZ JQmV genYZ nÕVtM dJuH\$aU H\$b OmV.

A) E{Vhm{gH\$ genYZ nÕVr

~) dUZmÊ_H\$ genYZ nÕVr (gdjU nÕVr)

H\$) àm`m{JH\$ genYZ nŌVr

darb VrZ genYZ nŌVtMr WmSŠ`mV _m{hVr Imbrbà_mU -

A) E{Vhm{gH\$ genYZ nŌVr -

‘^VH\$imer {ZJ{SV AgUmè`m KQZm AWdm g\_ñ`m Á`m nŌVrZ gms{dÊ`mV`VnV, Aem nŌVrbm E{Vhm{gH\$ genYZ nŌVr Ag âhUVmV’. E{Vhm{gH\$ genYZ nŌVrV ^VH\$imVrb, g~{YV {df`mÀ`m ~m~VrV Agbë`m, gË`KQZm emYZ Ê`mMm `m~` Vm AW bndÊ`mMm à`EZ H\$b_m OmV_m.

~) dUZmĚ_H\$ genYZ nŌVr -

‘Á`m nŌVrZ dV\_mZ H\$bndYrer {ZJ{SV AgUma genYZ nU H\$aÊ`mV`V, Ê`m nŌVrg dUZmĚ_H\$ genYZ nŌVr Ag âhUVmV’. dUZmĚ_H\$ genYZ nŌVrV gÚpñWVr H\$emàH\$ma Amh Ê`mM dUZ d AW{ZdMZ H\$b OmV.

H\$) àm`m{JH\$ genYZ nŌVr -

‘^{{dî`H\$imer {ZJ{SV AgUmè`m g_ñ`m Á`m nŌVrZ gms{dÊ`mV`VnV, Aem nŌVrbm àm`m{JH\$ genYZ nŌVr âhUVmV’. àm`m{JH\$ nŌVrV, H\$m`H\$maU g~Y àñWm{nV H\$aÊ`mÀ`m ÑîrZ Ñî` ~XbmMm Aä`ng H\$b_m OmV_m.

* dUZmĚ_H\$ (gdjU) genYZ nŌVr -

dUZmĚ_H\$ genYZmV gÚpñWVr H\$m` Amh, `mM dUZ d AW{ZdMZ H\$aVmV. dUZmĚ_H\$ genYZ nŌVr hm eãX Oar AWnU Zgbm Var E{Vhm{gH\$ âhUO ^VH\$imer g~{YV d àm`m{JH\$ âhUO ^{{dî`H\$imer g~{YV hm`. ^{{dî`H\$imer g~{YV AgUma nTrb gd àH\$ma dUZmĚ_H\$ genYZmÀ`m {d^mJmV KVbb AmhV.

1) gjdU nŌV - A) emb` gjdU ~) bmH\$_V gjdU H\$) gm_m{OH\$ gjdU

2) ì`°\$s Aä`ng

3) VbZmĚ_H\$ H\$m`H\$maU nŌV

4) ghg~Y d ndmZ_mZ nŌV

5) {V`H\$ gñH\$Vr d VbZmĚ\_H\$ Aä`ng

6) dñ{eH\$ nŌVr - A) a IñemĚ_H\$ d {V`H\$ NXmĚ\_H\$ Aä`ng. ~) AZYndZ nŌVr
H\$) àdÎmr AÜ``Z nŌVr.

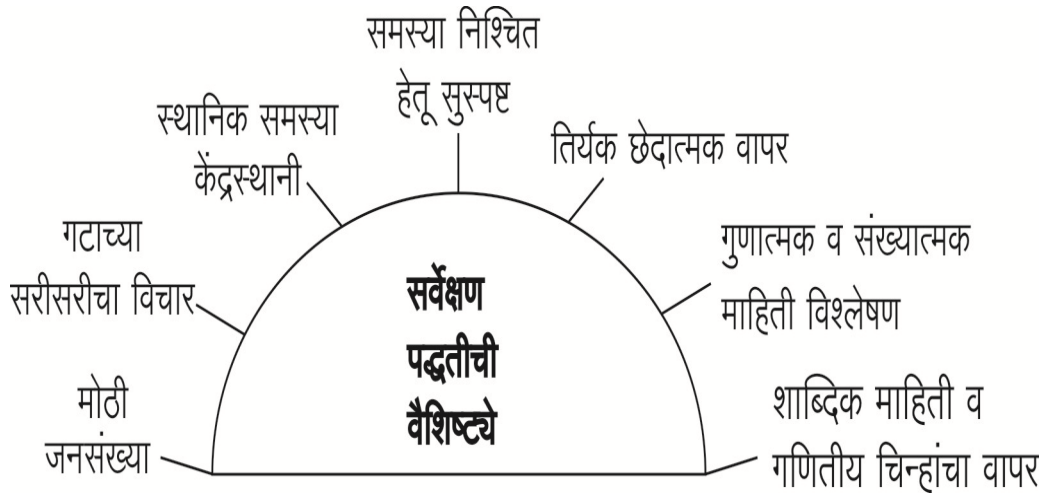
7) XñVEdO nW,\$aU

dUZmĚ_H\$ geñYZ nŌVr hr gd geñYZ nŌVt_Ü` AĚ`V bñH\$à` nŌV AgZ
`ñ nŌVrMñ \_ñRçñ à\_mUnda Cñ`ñJ H\$bbñ {XgZ `Vñ. OmñVrV OmñV ej {UH\$ geñYZ `ñ
nŌVrZM H\$bb {XgZ `V.

dUZmĚ_H\$ geñYZ nŌVrZ gÚpñWVrMr _ñ{hVr { _i Ê`ñg _XV hñV. nd àñW{_H\$,
àñW{_H\$, _ñÜ`{\_H\$, Cf \_ñÜ`{_H\$ {ejUm_Yrb {d{dY KQH\$ AgñV qH\$dm AÜ``Z
AÜ`ññZ nŌVr\_Yrb EIñXr g\_ñ`ñ Agñ, _ë`\_ññZ à{H\$`ñ Agñ dñ {dÚñĚ`ñÀ`ñ
bIZñVrb ÌQr AgñV, h gd g_OZ KĚ`ñgñRr dUZmĚ_H\$ geñYZ nŌVrM dññandr
bñJV, VgM ~Xb hñ {ejUmMñ _b^V JUY_ Amh. kñZñMñ àñ`ñQ d {d{dY nŌVtMñ
CJ_ VgM g_mOmÀ`ñ ~XbĚ`ñ Anjñ `ñ\_i h ~Xb A{Zdñ` AgVñV. AWñV h ~Xb
EH\$X_ H\$ê\$Z MñbV Zñhr. Ě`ñgñRr geñYZ hd. Ě`ñgñRr hr nŌV Cñ`°\$ Amh. - Sñ.
q^VñS) {d. am. (2009) nđ H\$. 101, 102

*** gdjU nŌV** - gdjU nŌV hr dUZmĚ_H\$ geñYZñVrb _ñĤdñMr d _ñRçñ à_mUnV
dññanñ AgUñar geñYZ nŌVr Amh. `ñ gdjU nŌVrV EH\$ñ {d{ei} H\$ñiñVrb
ñ[apñWVrV, _ñRçñ Z_Ý`ñH\$SZ \_ñ{hVr gH\$bZ H\$b OmV. gH\${bV H\$bĚ`ñ _ñ{hVrÀ`ñ
{díbfUñVZ {ZîH\$f H\$ñTb OmVñV d Ě`ñM g\_mÝ`ñrH\$aU hñV. gdjU {V`H\$ NXmĚ_H\$M
AgV, H\$ñau `ñ\_Ü`ñ {d{dY H\$ñbISñVrb AZH\$ ñVamdarb _ñ{hVr EH\$ñ geñYZñV
gH\${bV H\$aU AdKS AgV. ì`ññH\$ H\$ñbIS) {ZdS/Z Ě`ñV _ñ{hVrM gH\$bZ Cä`ñ
NXmĚ_H\$ nŌVrZ _ñ{hVr Jñiñ H\$aU H\$RrU AgV. Ě`ñgñRr g\_mÝ`ñ OZg»`ñMñ {V`H\$ NX
KD\$Z _ñ{hVrM gH\$bZ gññ AgV.

enb` {dÚmİ`À`m Aä`ng gd`tm \_Jmdm KU, \_hm{dÚmb`rZ _bÀ`m
 i`gZmYrZVMr g\_ñ`m, {ejH\$mM i`{°\$Îd d {dÚmWu OrdZ `mMm {M{H\$ĖgH\$ Aä`ng,
 Am{Xdmgr ^mJmVrb àmW{ _H\$ {ejUm gX^mVrb `mOZmM Aä`ng, {ejH\$ d nmbH\$ `mÀ`m
 n`mdaU{df`H\$ Ñ{iH\$mZmMm {M{H\$ĖgH\$ Aä`ng BĖ`mXr Aem {d{dY {df`mda hmUmè`m
 gdjU Aä`ngZ {ejUmVrb dV\_mZpñWVr~m~V OmUZ KU Am{U ^{dî`mVrb ej{UH\$
 dmVmdaU d n`m`mZ g_m{OH\$ dmVmdaU A{YH\$ CÎm_ KS{dĖ`ng _XV hmV.

Sm. Xd, H\$bH\$Uu (2013) nð H\$. 57.

i`m»`m -

OmZ Sâë` ~ñQZ gdjU nÖVrMr i`m»`m nTrbà_mU H\$br Anh, 'gdjU nÖVrV
 EH\$m {d{eİ diÀ`m n[apñWVrV AJXr \_mRçm OZg»`À`m gX^mV _m{hVr gH\${bV
 H\$aĖ`mV `V. H\$mUĖ`mhr EH\$m i`{°\$À`m JUd{eİQçmer `mMm g~Y ZgVm. gdjUmMm g~Y
 _mRçm g»`\_YZ \_m{hVr H\$mT`Z Ė`mdéZ {ZKmbë`m gdg_mY` g»`menór` _m{hVrer
 AgVm. gdjU h {V`H\$ NXmĖ\_H\$ AgV.'- Kma\_mS H\$. `., Kma_mS H\$b_m (2008)
 nð H\$. 252

emb`gdjU -

gdjUmM hn n{hb, gdV _mRm d {ejUenóA`n ÑirZ gdV \_hIdmM àH\$na Anh. emb`, _hm{dÚmb`rZ, {dÚmrRr` d BVa ej{UH\$ gñWm_Yrb g_ñ`mM genYZ`mM nÕVrZ H\$aVm`V. emb`gdjUmM nTrb àH\$na {XgZ`VmV.

A) gdjU narjU - {dÚmĬ`mZr {d{dY {df`mV Or àmár, O gnmXZ H\$bb AgV Ě`mM \_mnZ H\$aU Andí`H\$ Anh. VgM Ě`mMr ~{Õ\_Îm, ì`{°\$_Îd, A{^ê\$Mr, H\$b, A{^dÎmr`mhr KQH\$mM \_mnZ H\$aU Andí`H\$ Anh. `m gd àH\$naA`n _mnZmM g_mde gdjU narjU`m {d^mJmV hmVm. Ě`mM àH\$na nTrbà_mU -

1) gnmXZ narjU - `m H\$gmQçm gdgm\_mY`nU emb`ñVanda, H\$hr di m {d^mJr`ñVanda Va H\$hr di m amÁ`d amir`ñVandagÕm Am`m{OV H\$ë`m OmVmV. {d{dY eni m_Yrb {dÚmĬ`mÀ`n XOmMr VbZm`m gnmXZ narjUmZ H\$aVm`V.

2) ~{Õ_Îm narjU - AmO ~{Õ_Îm _mnZmgnRr AZH\$ H\$gmQçm CnbâY AmhV. Ě`mH\$s H\$hr empâXH\$, H\$hr AempâXH\$, H\$hr ì`{°\$JV Va H\$hr JQmda Am`m{OV H\$aVm`U`m`m Aem AmhV. `m H\$gmQçmŬna \_bmMr ~m{ÕH\$ dmT g\_OV d Ě`mZm`m`m`m Aem ~m{ÕH\$ à{ejUmgnRr {ZdSVm`V.

3) ì`{°\$\_Îd narjU - {d{dY JUd{eĬQçmZr ì`{°\$A`n ì`{°\$_Îdmg AmH\$ma`V AgVm. {d{dY H\$gmQçmŬna {dÚmĬ`mM ì`{°\$\_Îd \_mOVm`V. `m H\$gmQçmÀ`m _mŬ`mVZ {dÚmĬ`mM ñd^md{def, Ě`mÀ`n KaM dmVmdaU, Ě`mMr g\_mOmV {\_giĚ`mMr j_Vm, g_m`mOZ H\$aĚ`mV`U`m`m ASMUr g\_OVmV. Ě`mbm ñdV...Mr Ami I ñdV... H\$éZ KĚ`nggÕm`mM Cn`mJ hmVm.- q^VmS) {d. am. (2009) nđ H\$. 106.107

añVV genYZmV gdjU nÕVrVrb emb`gdjU nÕV dmnabr Anh, H\$naU ‘\_mŬ`{_H\$ ñVandarb {dÚmĬ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d ì`{°\$\_Îd JU{def`mM Aä`mg’ hr dV\_mZH\$mbrZ g\_ñ`m Anh.

3.7 genYZmMr gYZ

genYZmV Á`n n[aH\$ënZmZr AmnU gédmV H\$bbr AgV È`n n[aH\$ënZmM
 _è`mH\$Z H\$éZ A{V\_ {ZîH\$f H\$mTÊ`ngmRr {d{dY àH\$naMr _m{hVr d AmH\$Sdmar Andí`H\$
 AgV, {Vbm AmnU genYZmMr AnYnagm_Jr àhUVm. hr AnYnagm_Jr {dídngmh d dY
 Agmdr bJV. {VM {díbfU d {ZdMZ H\$éZM AmnU genYZmM {ZîH\$f _mSV AgVm.
 È`ngmRr JUÈ\_H\$ d n[a\_mUÈ\_H\$ Aem XmÝhr àH\$naMr AnYnagm\_Jr Andí`H\$ AgV.
 È`ngmRr {d{dY àH\$naMr VÌ d nÜXVr dmnæ`m OnVmV, È`mZm AmnU genYZmMr gYZ
 àhUVm.

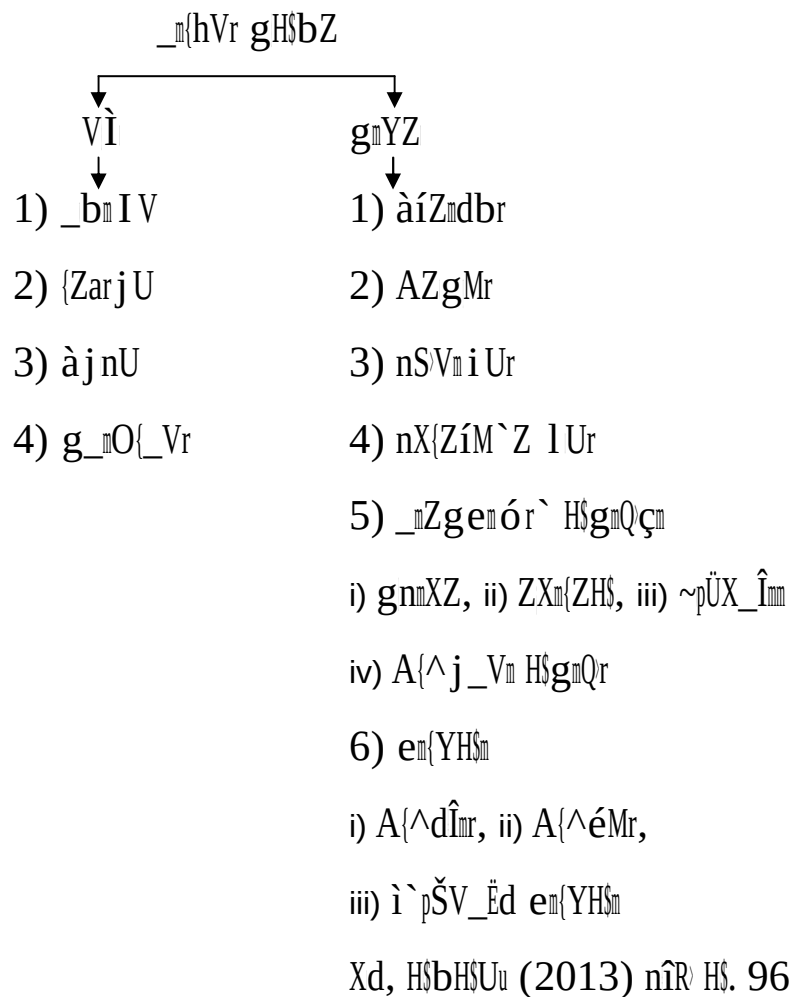
genYZmVrb {Za{Zamù`n hVgmRr {Za{Zam i r gYZ {ZdSbr OnVmV.

- 1) {Zar j U, 2) _bm IV, 3) àíZmdbr, 4) A{^dîmr_m{nH\$m,
 - 5) e{YH\$m, 6) nSVm i mgMr, 7) AH\$nÎ, 8) nX{ZíM`Z l Ur,
 - 9) à_m{UV MmÊ`m, 10) g_mO{Vr d 11) àjnUerb VÌ
- hr n_I genYZ gYZ _mZbr OnVmV.

- _i, C_mR (1987) nîR H\$. 181

genYZmgmRr Annë`mbm Or \_m{hVr Andí`H\$ Agb È`nà_mU _m{hVr gH\$bZmM
 gYZ {ZdSmd bJV. genYH\$mZ hmVr Kvbë`m genYZmgmRr àmW{H\$ V`mar Pmë`mZVa
 È`mMr ì`m\$Vr d _`mXm bj mV KD\$Z _m{hVr gH\$bZ H\$amd bJV. genYZmM gYZ {OVH\$
 emóeÜX Agb {VVH\$sM È`mÀ`n ghma`mZ {\_iUmar \_m{hVr {dídgr` d gà_m{UV
 AgV.

_m{hVrM `Wm`m` gH\$bZ H\$aU hr genYZmVrb AÈ`V _hîdmMr d Andí`H\$
 nm`ar Amh. \_m{hVr gH\$bZ OdT Z\_H\$ d AMH\$, VdT genYZmM {ZîH\$f ì`dpñWVnU
 hmVr `Ê`ng _XV hmV. _m{hVr gH\$bZ H\$aÊ`ngmRr \_m{hVr gH\$bZmMr gYZ d VÌ`mM
 kmZ AgU Andí`H\$ Amh. \_m{hVr gH\$bZmÀ`m genYZmM nTrbà_mU dJuH\$aU H\$aVm `V -

* _m{hVr gH\$bZ_mMr g_mYZ -

1) àíZ_mdb r - àíZ_mdb r àhUO àíZ_mM ì`dpñWV gH\$bZ. H\$mhr VÁk\_mZr àíZ\_mdb rÀ`_m H\$bë`\_m ì`m»`_m nTrbà_mU -

Bogardus – “A questionnaire is a list of questions to a number of persons for them to answer. It secures standardized results that can be tabulated and treated statistically.”

Barr, David and Johnson – “A systematic compilation of questions that are submitted to a sampling of population from which information is desired.”

q^V_mS {d. a_m. (2009) nîR H\$. 149

Goode and Hatt – “In general the word questionnaire refers to a device for securing answers to questions by using a form which the respondent fills in himself”.

प्र	• 1) àíZndbrMr ^mfñ ññîQ d gai AgV.
	• 2) g{e{j V bñH\$gñRr Cn`ŠV AgV.
शना	• 3) àíZñMñ H\$_ gñß`ñH\$S/Z H\$(RñMñH\$S) d gñ_ñÝ`ñH\$S/Z {d{eîQñH\$S) AgVñ.
	• 4) àñßV hñUmar _ñ{hVr dñV{ZîR} Añ{U dY AgV.
व	• 5) àñW{_H\$ gñ_Jr EH\$Î H\$aÊ`ñMñ {dYr g_Obñ OñVñ.
	• 6) `ñV àíZñMr Vñ{bH\$ñ AgZ Vr _{ĐV qH\$dm MH\$_{ĐV H\$aVñ `V.
ली	• 7) gdÎ j ÎñVZ VÎ` gH\${bV H\$aVñ `V.
	• 8) geñYH\$ñÀ`ñ CnpñWVrMñ à^ñd Z nSVñ CÎma gH\${bV H\$aVñ `VñV.
ची	• 9) AZH\$ à{VgñXH\$ñZñ EH\$ñM dir {dVarV H\$aVñ `V.
	• 10) di d IM `ñ XñÝhtV ~MV hñV.
वै	• 11) Xhar d ZH\$ñamË_H\$ àíZñbñ ññWñZ {Xb OñV Zñhr.
	• 12) ~hn`ñ`r àíZ XVñ `VñV.
शि	• 13) gñaur V`ña H\$aU, g{jßV H\$aU d Ë`ñM {ZdMZ H\$aU gññ OñV.
	• 14) EH\$ñM àíZñV XñZ àíZñMr CÎma _ñJ{dÊ`ñg ññWñZ {Xb OñV Zñhr.
ष्टये	• 15) JññZr`V_i Aä`ñg KQH\$ñ{df`r _hÎdnU _ñ{hVr {_i V.

Kñam_S) H\$. ` . Kñam_S) H\$ñbñ (2008) ñîR H\$. 55

àíZndbrM àH\$ña

1) _ŠV àíZndbr	2) ~{XñV àíZndbr
1) à{VgñXH\$ñZ ññdV:À`ñ eãXñV CÎma XU An{j V AgV.	1) {Xbë`ñ n`ñ`ññH\$s à{VgñXH\$ñZ EH\$M `ññ` CÎma ññdrH\$ñaU An{j V AgV.
2) à{VgñXH\$ñÀ`ñ A{^î`ŠVrg ^ana gYr {_i V.	2) à{VgñXH\$ñÀ`ñ A{^î`ŠVrg _`ñ{XV gYr AgV.

3) ŠV àíZndbr nU H\$aU AdKS
AgV.

4) nTrb {díbfU H\$aU geYH\$b
AdKS) Ov.

5) A{YH\$ _{hVr {_i eH\$V.

3) ~{XñV àíZndbr nU H\$aU A{YH\$ gmn
dmQV.

4) nTrb {díbfU H\$aU geYH\$bmn gmn
Ov.

5) Anar _{hVr {_i Ê`mMr eŠ`Vm AgV

geYZ g_ñ`À`m d _{hVr gH\$bZmÀ`m ñdénmZgma geYH\$ àíZndbrM h XmYhr
àH\$ma dmnnaVmV.

2) AZgMr/eSçb - à{VgmXH\$bmn àíZ {dMméZ {b{IV ñdénmV _{hVr Jmim
H\$aÊ`mÀ`m gYZmÀ`m _{bH\$Vrb Xga gYZ àhUO AZgMr/eSçb. àíZndbr Oihm
EH\$m qH\$dm AZH\$ à{VgmXH\$mZn {Xbr Ov d geYH\$ g_j CnpñWV amhZ Vr àíZndbr
Ê`mÀ`mg_ma à{VgmXH\$mH\$S/Z ^éz KVm, Vihm Ê`m àíZndbrg AZgMr/eSçb Ag
àhUVmV. àhUOM geYH\$mZ àíZmMr `mXr à{VgmXH\$mH\$S) nmñQmZ AWdm BVa _mJmZ
nmR{dbr H\$s àíZndbr hmV d g_ma ^éz KVbr H\$s Ê`mM eSçb hmV.

Goode and Hatt `mÀ`m _V “A schedule is the name usually applied to a set of
questions which are asked and filled in by an interviewer in a face to face situation
with another person.” - q^VmS) {d. am. (2009) nîR H\$. 153

3) nSVmim gMr - nSVmim àhUO {d{eîQ JmîQtMr VnmgUr H\$aU. EImÚm à{H\$`M
{d{dY KQH\$, EImÚm gñWVrb {d{dY KQH\$ Vgm EImÚm ì`ŠVr\_Yrb {d{dY JUY\_`mMr
`mXr H\$éz Oihm {ZarjH\$bmn {Xbr Ov d Vr CnbàY Agë`ng hmH\$manWu (✓) d
Zgë`ng ZH\$manWu (×) `mà_mU ZnX H\$aÊ`mg g{JVb Ov, Vihm `m V`na H\$bë`m
gYZng nSVmim gMr Ag àhUVmV.

nSVmim gMr h gYZ MmJb V`na hmÊ`ngmRr ndu {d{dY geYH\$mZr V`na
H\$bë`m nSVmim gMrMm Aä`ng H\$andm bmJVm.

**4) nX(ZíM`Z lUr -** E I<sub>m</sub>Ú<sub>m</sub> ì`ŠVr_Ü` E I<sub>m</sub>X<sub>m</sub> JU qH\$dm d(eîQç {H\$Vr à<sub>m</sub>U<sub>m</sub>V CnbâY Anh? h g\_OZ KÊ`_mgnRr `m gnYZ<sub>m</sub>M<sub>m</sub> Cn`_mJ H\$b_m O_mV_m. `mgnRr VrZ, nmM, g<sub>m</sub>V, ZD\$ Ag q~X Agbë`_m lUr d_mnaV_m `V<sub>m</sub>V. `m lUr nd{Z`<sub>m</sub>{OV AgV<sub>m</sub>V. `m gnYZ_m_i JU_mĚ_mH\$ _m{hVr { _i eH\$V.

Barr, David and Johnson – “Rating is a term applied to expression of opinion or judgement regarding some situation, object or character. Opinions are usually expressed on a scale of values” - q^V_mS {d. am. (2009) nîR H\$. 154

**5) _mZge_mór` H\$gnQç<sub>m</sub> -** \_mZge<sub>m</sub>ór` H\$gnQç_m_Ü` ~hV<sub>m</sub>e H\$gnQç<sub>m</sub> à<sub>m</sub>{UV H\$gnQç<sub>m</sub> d<sub>m</sub>naV<sub>m</sub>V, nU H\$<sub>m</sub>hr Aà<sub>m</sub>{UV H\$gnQç<sub>m</sub>M<sub>m</sub>hr g<sub>m</sub>de h<sub>m</sub>V<sub>m</sub>. \ \$mpÝgg J<sub>m</sub>ëQZ `mZr gdàW_ _mZge_mór` H\$gnQç<sub>m</sub>À`_m d_mna_mg géd_mV H\$br h_mV_m. _mZge_mór` H\$gnQç<sub>m</sub> ì`ŠVrÀ`<sub>m</sub> dVZ<sub>m</sub>À`_m Z_Ý`<sub>m</sub>M \_mZ H\$aV. Ě`_mVZ ge_mYH\$_mg ì`ŠVrM<sub>m</sub> gI<sub>m</sub>b Aä`_mg H\$aV_m `V<sub>m</sub> A<sub>m</sub>{U g\_ñ`_m gnS{dV_m `V_mV.

i) gn_mXZ H\$gnQç_m / à_m{dÊ` H\$gnQç<sub>m</sub> - gn<sub>m</sub>XZ H\$gnQç<sub>m</sub> hr {d(eîQ A<sub>m</sub> nmRçH\$ \_m<sub>m</sub>da A<sub>m</sub>Y<sub>m</sub>abbr AgV. hr H\$gnQç<sub>m</sub> {d(eîQ nmRçH\$ \_m<sub>m</sub>Mr C(ÔîQ E I<sub>m</sub>Ú<sub>m</sub> {dÚ<sub>m</sub>Ī`_mZ qH\$dm dJ_mZ {H\$V_mV `eñdr_mU gn_m{XV H\$br A_mhV h nmhV AgV.

ii) A{^j_V_m/A{^`<sub>m</sub>h`_mV_m H\$gnQç_m - A{^j_V_m âhUO {d(eîQ jÎ_mVrb Andí`H\$ à{ejUmZVa Ě`_m jÎ_mVrb k_mZ, H\$_mee` qH\$dm à{V{H\$`_m g_h A{OV H\$aÊ`<sub>m</sub>Mr {def j\_V<sub>m</sub> h<sub>m</sub>`. A{^j_VV k_mZ gn_mXZgnRr b_mJU_mar ~Ôr, AndS d H\$_mhr OÝ_O_mV {def H\$_mee` `m gnè`<sub>m</sub>M<sub>m</sub> g<sub>m</sub>de AgV<sub>m</sub>. ì`ŠVrÀ`<sub>m</sub> ^ndr `e_m~_mV AX_mO dV{dÊ`<sub>m</sub>gnRr A{^j\_V<sub>m</sub> H\$gnQç<sub>m</sub>M<sub>m</sub> Cn`_mJ H\$b_m O_mV_m. - Xd, H\$bH\$U_m (2013) nîR H\$. 120

iii) ~pÜX_Î_m/~pÜX_m_mZ H\$gnQç_m - ~pÜX_m_mZ H\$gnQç_m `m ì`pŠVJV, g_m_hH\$, b I_r, H\$Vr A_m gd àH\$_mnaV CnbâY AnhV. Ě`<sub>m</sub> ~hVH\$ à<sub>m</sub>{UV<sub>m</sub>hr AnhV. Ě`_mM_m Cn`<sub>m</sub>Jhr ~è`_mM à_mU_mV h_mV_m. Ě`<sub>m</sub>M EH\$ \_m{hV<sub>m</sub>ÎH\$ AgV. Ě`_m_i Ě`<sub>m</sub> H\$gnQç<sub>m</sub> A<sub>m</sub>`_m{OV H\$aU d Ě`<sub>m</sub>À`_m n[aU_m_m_m AW b_mdU h g_mn O_mV. `m H\$gnQç<sub>m</sub>Ū<sub>m</sub>na A<sub>m</sub>bë`_m ~pÜXJU_mH\$_mdÉZ ì`ŠVrMr AÜ`_m `Zj_V_m {H\$Vr A_mh h g_OV. - q^V_mS {d. am. (2009) nð H\$. 163,164

6) en{YH\$ - en{YH\$ âhUO ì`ŠVrer g~{YV Aem H\$hr àíZmMm gM AgVm H\$ Á`m àíZmMr CÎma Vr ì`ŠVr ñdV:M XD\$ eH\$V.

i) A{^dÎmr en{YH\$ - ì`ŠVrM {d{eîQ MVH\$A`m ~m~VrV AZH\$b Awdm à{VH\$b _V V`na hmU âhUO A{^dËVr hm`. E I mÚm amîQr` dm dm{eH\$ g\_h, éTr dm AÝ` {ZX{eV CÔrnH\$A`m ~m~VrV AZH\$b dm à{VH\$b à{V{H\$`m H\$aÊ`mÀ`m dÎmr g‘A{^dÎmr’ âhUVmV.

E I mXr ì`ŠVr, gñWm, ì`dg`m, AmXe {dMna, amîQ, Y\_, éTr, OmVr B. ~m~VÀ`m ì`ŠVrMm Om AZH\$b Awdm à{VH\$b XpîQH\$mZ AgVm, Ě`mbmM ‘A{^dÎmr’ âhUVmV. `m ÑpîQH\$mZmÀ`m _mnZmgmRr V`na H\$bbr gmYZ A{^dÎmr \_m{nH\$m âhUZ Am i I br OmVmV. A{^dÎmrM àĚ`j {ZarjU H\$aVm `V Zmhr. ì`ŠVrÀ`m ^m{fH\$ d A^m{fH\$ H\$VtdÉZ {VMm AXmO H\$andm bmJVm. {d{eîQ MVH\$A`m ~m~VrV {d{eîQ à{V{H\$`m gVV PñĚ`m H\$, Ě`mdÉZ A{^dÎmr Am i IVm `V.- Xd, H\$bH\$Uu (2013) nđ H\$. 118

ii) A{^éMr en{YH\$ - “An interest is a feeling of liking associated with a reaction, either actual or imagined to a specific thing or situation.” – Jones

“An interest is a tendency to become absorbed is an experience and to continue it” – Bingham - Xd, H\$bH\$Uu (2013) nđ H\$. 119

OrdZmÀ`m AJ{UV j ÎmnH\$s à{VgmXH\$m g H\$mUĚ`m j ÎmV ag Amh, H\$mUĚ`m j ÎmMr AndS) Amh, h A{^éMr en{YH\$mdÉZ g\_OV. `m en{YH\$m_Ü` Aem àH\$maMr àíZaMZm AgV H\$s à{VgmXH\$ ñdV:M ñdV:À`m AndSr{ZdSr {df`rMr ZmX H\$arV AgVm. `m{ÎH\$, Vm{ÎH\$, emór`, H\$bĚ\_H\$, gm{hpĚ`H\$, gJrV{df`H\$, {MÎH\$b{df`H\$, ì`m`_{df`H\$, g\_O-gdg~Yr BĚ`mXr Ag»` j ÎmnH\$s H\$mUĚ`m j ÎmMr à{VgmXH\$m g AndS) Amh, H\$em_Ü` A{YH\$ ag Amh, h `m en{YH\$mÀ`m ghæ`mZ emYVm `V.

A{^`m`Vm qH\$dm H\$b `m\_Ü` A{YH\$ gmVĚ` AgV. naV A{^éMr\_Ü` {VVH\$ gmVĚ` ZgV. - q^VmS {d. am. (2009) nđ H\$. 164

iii) $\dot{p}_{SV}\hat{I}d \in \{YH\$ - \dot{S}Vr\hat{A}\} \dot{p}_{SV}\hat{I}dMr KSU H\$er Pnbr Anh? \{V\hat{A}\} \dot{U}$
 $g_{\dot{m}} \dot{OZ} j_{\dot{V}} Anh H\$? \{H\$Vr \hat{a}_{\dot{U}}V g_{\dot{m}} \dot{OZ} g_{\dot{Y}} eH\$V? \{d\{e\hat{i}Q \hat{a}gJr \dot{S}VrM$
 $dVZ H\$g AgV? g^{\wedge}dVnb\hat{A}\} g_{\dot{m}} O\sim\hat{O}bM \dot{p}_{SV}M \{dMna H\$ \hat{A}hV? g_{\dot{m}} O\dot{V}$
 $\dot{S}Vr H\$er dndaV? B\ddot{E}\dot{m}Xr \hat{a}\dot{i}ZmM e\dot{m}Y K\hat{E}\dot{m}g\dot{m}Rr \dot{p}_{SV}\hat{I}d \in \{YH\$mM Cn\dot{m}J H\$b\dot{m}$
 $O\dot{m}V\dot{m}. \dot{p}_{SV}\hat{I}d\hat{A}\dot{m} Aem \dot{m}nZmg\dot{m}Rr \{ZarjU V\dot{I}\dot{m}\sim a\dot{m}\sim aM \hat{a}\ddot{E}\dot{j} d A\hat{a}\ddot{E}\dot{j} n\ddot{U}XVrZ$
 $\{d\{dY H\$g\dot{m}Q\dot{c}\dot{m} \{X\ddot{e}\dot{m} O\dot{m}V\dot{m}V.$

$\dot{S}VrM \sim \emptyset dVZ, \{VM \hat{n}dV:\sim\hat{O}bM \dot{V}, \{V\hat{A}\} \wedge \dot{m}dZ\dot{m}, BVam\sim\hat{O}b \{dMna H\$a\hat{E}\dot{m}Mr$
 $n\ddot{U}XV \dot{m} g\dot{d}mMr C\hat{I}ma \dot{p}_{SV}\hat{I}d \in \{YH\$mH\$SZ \{\dot{I}dbr O\dot{m}V\dot{m}V. \dot{m} e\{YH\$m A\ddot{E}\dot{V}$
 $H\$mQH\$manU, AZH\$ Cn\dot{m}J\dot{m}M d\dot{m}na H\$éZ V\dot{m}na H\$é\dot{m} O\dot{m}V\dot{m}V. - Xd, H\$bH\$Uu (2013)$
 $n\ddot{O} H\$. 117$

$\hat{a}\hat{n}VV g_{em}YZ\dot{m}V \dot{m}\{hVr gH\{bV H\$a\hat{E}\dot{m}g\dot{m}Rr g_{em}YZ\hat{A}\dot{m} C\{\hat{O}\hat{i}Q\dot{m}Zgna$
 $g_{em}YH\$mZ nTrb g_{m}YZ dmnabr.$

- 1) $\hat{a}\hat{n}VV g_{em}YZmM C\{\hat{O}\hat{i}Q 1 g\ddot{U}\dot{m} H\$a\hat{E}\dot{m}g\dot{m}Rr \sim b \dot{m}Mr g_{\dot{m}} \dot{OZ} e\{YH\$m.$
- 2) $\hat{a}\hat{n}VV g_{em}YZmM C\{\hat{O}\hat{i}Q 2 g\ddot{U}\dot{m} H\$a\hat{E}\dot{m}g\dot{m}Rr \{Ia d amOJé \dot{m}Mr \dot{p}_{SV}\hat{I}d e\{YH\$m.$
- 3) $\hat{a}\hat{n}VV g_{em}YZmMr C\{\hat{O}\hat{i}Q 1, 2, 3 d 5 g\ddot{U}\dot{m} H\$a\hat{E}\dot{m}g\dot{m}Rr \{d\dot{U}\dot{m}Wu d nmbH\$ \hat{a}\dot{i}Zm\dot{d}br.$

*** $\dot{m}\{hVr gH\$bZmMr darb g_{m}YZ \{ZdS\hat{E}\dot{m}Mr H\$maU -$**

1) $\sim b \dot{m}Mr g_{\dot{m}} \dot{OZ} e\{YH\$m \{ZdS\dot{b}r H\$maU A) \dot{a}mRrV Cnb\hat{a}Y, \sim) \dot{m}\ddot{U}\dot{m} \{\dot{H}\$$
 $\hat{n}Vamdarb \{d\dot{U}\dot{m}\ddot{I}\dot{m}g\dot{m}Rr \dot{m}\dot{h}\dot{m} d g_{\dot{m}} O\hat{E}\dot{m}g g\dot{m}nr, H\$) \dot{m}. am. e. g. d \hat{a}. n[afX, nU \dot{m}W$
 $ghO Cnb\hat{a}Y.$

2) $\{Ia d amOJ\hat{e}\$ \dot{m}Mr \dot{m}\{\circ\hat{E}\dot{d} e\{YH\$m \{ZdS\dot{b}r H\$maU A) \dot{a}mRrV d g_{\dot{m}} O\dot{m}\dot{b}m$
 $g\dot{m}nr, \sim) gQgQrV d H\$_r \hat{a}\dot{i}ZmMr, H\$) AmZX EO\acute{Y}gr, nU ghO Cnb\hat{a}Y.$

3) $\{d\dot{U}\dot{m}Wu \hat{a}\dot{i}Zm\dot{d}br V\dot{m}na H\$br H\$maU A) \{d\dot{U}\dot{m}\ddot{I}\dot{m}Mr H\$mQ\{\sim H\$ n\acute{i}d\wedge_r O\dot{m}UZ$
 $K\hat{E}\dot{m}g\dot{m}Rr, \sim) g_{em}YH\$mbm Amd\acute{i}\dot{m}H\$ d\dot{m}QUmar \{d\dot{U}\dot{m}\ddot{I}\dot{m}Mr d\dot{m}\{\circ\hat{H}\$ \dot{m}\{hVr \{\dot{m}i d\hat{E}\dot{m}g\dot{m}Rr.$

4) $\text{mbH\$ àiZndbr V`na H\$br H\$naU A) mbH\$mMr d`{\text{°SH\$ }_{\text{m}}\{hVr d n\ddot{e}\text{'m}\{df`rMr }_{\text{V}} \text{OnUZ KÊ`ngmRr, } \sim) \text{Annë`n n\ddot{e}\text{'m}\{df`rMm } \check{\text{N}}\text{'rH\$mZ OnUZ KÊ`ngmRr.}$

$\text{ãñVV genYZmV genYH\$mZ \{dÚm\check{I}\text{'m}\text{À`m } g_{\text{m}}\text{'mOZ } j_{\text{VM}} \text{ }_{\text{m}}\text{mZ H\$aÊ`ngmRr}$
 $\text{'~b } g_{\text{m}}\text{'mOZ en\{YH\$m\text{' } d\text{'i`pŠV_Îd JU\{def`mMm Aä`mg H\$aÊ`ngmRr \{Ia d amOJé}$
 $\text{'mMr i`pŠVÎd en\{YH\$m\text{' dmnabr hmVr.}$

$\text{'~b } g_{\text{m}}\text{'mOZ en\{YH\$m\text{' H\$er Am`m\{OV H\$andr, Ê`mM JUXmZ H\$g H\$amd, Ê`mM}$
 $\text{AW H\$gm bndmdm, `ng~YrM genYH\$mZ i`dgm` }_{\text{m}}\text{JXeZ A\{YH\$mar, i`dgm` }_{\text{m}}\text{JXeZ d}$
 $\text{\{ZdS\ gñWm, }_{\text{.}} \text{am. e. g. à. n. nU `mMH\$SZ à\{ejU KVb. VgM \{Ia d amOJé `m}\text{À`m}$
 $\text{'i`pŠVÎd en\{YH\$m\text{' M Am`mOZ H\$g H\$amd, Ê`mM JUXmZ H\$g H\$amd, Ê`mM AW H\$gm}$
 $\text{bndmdm, `ng~YrM à\{ejU kmZà~m\{YZr àemb}\text{À`m }_{\text{m}}\text{Zgenó \{d^mJmV\$ KVb.}$

*** $\{\text{dÚmWu àiZndbr d mbH\$ àiZndbr}$**

$\text{ãñVV genYZmV genYH\$mZ C\{\hat{\text{O}}\hat{\text{I}}\text{QmZgna \{dÚm\check{I}\text{'m}\text{gRr d mbH\$mgmRr ñdVÎ}$
 $\text{~\{XñV àiZndbr V`na H\$br.}$

$\{\text{dÚmWu àiZndbr d mbH\$ àiZndbr XmZ }^{\wedge}\text{mJmV H\$aÊ`mM \{ZpíMV H\$b.}$
 $\text{'A'd'~'JQ Aem XmZ }^{\wedge}\text{mJmV àiZndbr V`na H\$br hmVr. XmYhr àiZndbrV EH\$U 20 àiZ}$
 hmV.

$\{\text{dÚmWu àiZndbrV 'A' JQm}\text{À`m AmYr gnU Zmd, O' }_{\text{V}} \text{nar I, en iM Zmd, B`Îm,}$
 $\text{VH\$Sr, d\{SbmM nU Zmd, Ê`mM ZmH\$ar/i`dgm`, \{ejU, AmBM nU Zmd,}$
 $\text{ZmH\$ar/i`dgm`/J\{hUr, \{ejU Aer àmW\ }_{\text{H\$}} \text{ }_{\text{m}}\{hVr \{dMabr hmVr. 'A'JQmV EH\$U nmM}$
 $\text{àiz \{dMmÉZ Ê`mnT\ hm`/Zmhr `mnH\$s EH\$m MmH\$QrV "✓" Aer IU H\$am`bm gm\{JVb}$
 $\text{hmV. '~'JQmV EH\$U nYam àiz \{dMmÉZ Ê`mnT\ Zh_r, H\$YrVar, H\$YrM Zmhr Ag n`m`}$
 $\text{\{Xb hmV. Ê`mnH\$s EH\$m MmH\$QrV "✓" Aer IU H\$am`bm gm\{JVb hmV.}$

$\text{mbH\$}$ àíZ m db r V ‘A’JQ m À m A m Y r gnU Z m d, d `}$ , {ejU, Z $\text{m}$ H\$ $\text{ar}$ /ì $\text{` dg m `/J{hUr, \_bJ $\text{m}$  Agë $\text{`}$ ng È `}$ mM d $\text{` d _bJ r Agë `}$ ng {VM d $\text{` Aer à m W{ _H\$ _ m {hV r {dM m ab r h m V r . ‘A’JQ m V EH\$U ~ m am àíZ {dM m éZ È `}$ m $\text{n}$ T Zh $\text{` r, H\$Y r Var, H\$Y r M Z m hr Ag n `}$ m $\text{` {Xb h m V. È $\text{`}$ m $\text{n}$ H\$s EH\$ $\text{m}$  M $\text{m}$ H\$Q $\text{r}$ V “✓” Aer I U H\$a $\text{m}$ `b m g m {JVb h m V. ‘~’JQ m V EH\$U A m R àíZ {dM m ab h m V. àÈ `}$ H\$ àíZ $\text{m}$ g\_ $\text{m}$ a È $\text{` m b m AZgéz n m M n `}$ m $\text{` {Xb h m V. È $\text{`}$ m $\text{n}$ H\$s gd $\text{m}$ V A{YH\$` m h `}$  n $\text{` m `}$ m $\text{b}$  $\text{m}$ M“✓” Aer I U H\$aÈ $\text{` ng g m {JVb h m V.

* C{ÔîQ m Zg m a {dÚ m W u àíZ m db r M {d ^ mOZ

C{ÔîQ H\$ ` mH\$	àíZ m db r V r b àíZ H\$ ` mH\$	EH\$U àíZ	^ m ame %
1	6,7,14,15,16	5	25
2	8,17,18,19,20	5	25
3	9, 10, 11, 12, 13	5	25
4		0	0
5	1, 2, 3, 4, 5	5	25
		20	100

* C{ÔîQ m Zg m a m bH\$ àíZ m db r M {d ^ mOZ

C{ÔîQ H\$ ` mH\$	àíZ m db r V r b àíZ H\$ ` mH\$	EH\$U àíZ	^ m ame%
1	1, 4, 5, 7, 11	5	25
2	8, 13, 14, 15, 20	5	25
3	2, 3, 9, 16, 18	5	25
4		0	0
5	6, 10, 12, 17, 19	5	25
		20	100

àíZndbrVrb àĚ`H\$ àíZnbm {dÚmWu/nmbH\$mZr {XbĚ`m CÎmaZgna Vnù`mÀ`m
 IUm H\$ÉZ dmadm[aVm H\$mTbr d Ě`mdéZ àĚ`H\$ àíZnbm ‘hm’ CÎma {H\$Vr QŠH\$ {dÚmĪ`mZr
 {Xb? {H\$dm ‘H\$YrM Zmhr’ Ag CÎma XUĚ`mMr QŠH\$dmr {H\$Vr? Ag gmp»`H\$s` {díbfU
 H\$b.

3.8 nWXeH\$ Aä`ng

àĚ`j geYZ H\$aVmZm `UĚ`m ASMUtMm nduM AXmO KD\$Z Ě`m ASMUr Xa
 ìhmì`mV `m hvZ AĚ`V bhZ àUmV nU dk{ZH\$ nÜXVrZ gnU geYZ à{H\$`m nU
 H\$aU âhUO nWXeH\$ Aä`ng hm`.

añVV geYZmV geYH\$mZ àíZndbr {dH\$(gV H\$aĚ`mndu \_mÜ`{H\$ ñVandarb
 {dÚmĪ`m~m~V OmUdUĚ`m g_ñ`m~m~V H\$mhr {ejH\$mgm~V MMm H\$br. dV_mZnĪmVZ
 `UĚ`m ~mVâ`m d {ejH\$m̄er Pmbbr MMm VgM g~{YV {df`mVrb geYZ `mMm Aä`ng
 H\$ÉZ {dÚmWu d nmbH\$ àíZndbrM ñdén Ra{db. VÁk _mJXeH\$mM _mJXeZ KĚ`mV Am̄b.

nU ehamVrb H\$mĪO `Wrb amOg gngm`QrVrb hOannJm H\$mĪO _mÜ`{H\$
 emiVrb B`Îm 9 drÀ`m EH\$U 61 {dÚm{WZtda nWXeH\$ Aä`ng H\$b. nWXeH\$ Aä`ng
 H\$aVmZm àíZndbrV H\$mhr àíZ A`m̄` AmhV, àíZnbm CnàíZ ZH\$m, àíZg»`m A{YH\$
 Amh `ngma»`m ĪQr OmUdĚ`m. Aem ĪQtMm ~maH\$mBZ {dMma H\$ÉZ d VÁk \_mJXeH\$mÀ`m
 mJXeZmZ Andí`H\$ V ~Xb H\$b. Ě`mZVa `m̄` Aer {dÚmWu d nmbH\$gmRr A{V
 àíZndbr V`ma H\$br.

3.9 Z_Zm {ZdS nÜXVr

ej{UH\$ geYZmV Z_Zm {ZdSrbm _hîdmM ñWmZ AgV. Z_Zm âhUO Ý`mXe.
 H\$mhr [ejUVÁkmÀ`m Z\_Zm {ZdSrÀ`m ì`m»`m nTrbàUm -

“A Sample as the name implies, is a smaller representative of a large whole.” -
 - Goode and Hatt

“The term sample should be reserved for a unit or portion of an aggregate of
 material which has been selected in belief that it will be representative of the whole

aggregate.”

– Frank Yaton

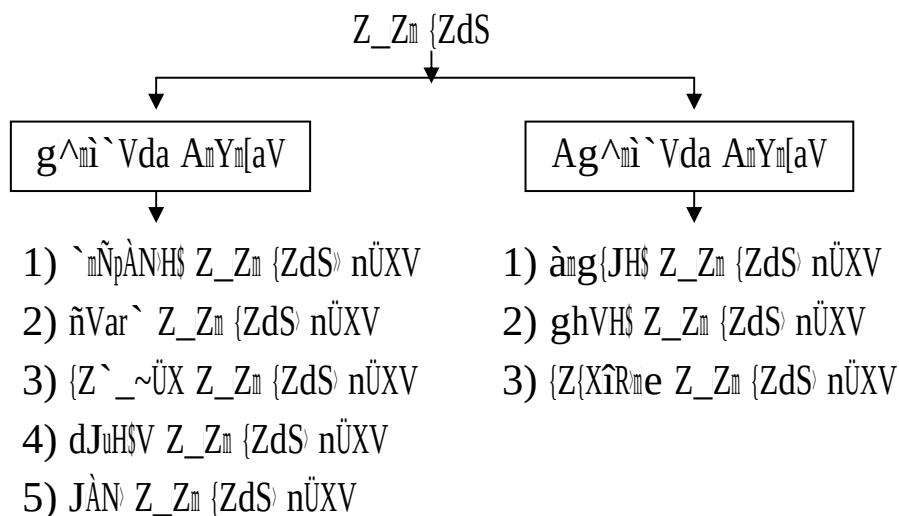
“Sampling is the selection of certain percentage of a group items according to a predetermined plan” – Bogardus - Kma_mS H\$. \`. Kma_mS H\$b_m (2008) nîR H\$. 411, 412

“{ZarjU d _ë`\_mZmgRr OZg»`Vrb {ZdSbë`_m bh_mZ à_mU_mVrb JQ_mg Z_Z_m Ag âhUV_mV.” - ~ñQ

“Sampling is the process of selection of number of individuals for a study in such a way that individuals represent the large group from which they were selected.” – L. R. Gay (1996) pg. No. 111

“A Sample is a small proportion of a population selected for observation and analysis.” – Best & Kahn(2006) pg. No. 12 Xd, H\$bH\$U_u (2013) nđ H\$. 83

* Z_Z_m {ZdSrÀ`_m {d{dY nÜXVr

* àmg{JH\$ qH\$d_m ghOàm\$V Z_Z_m {ZdS nÜXV -

ge_mYH\$m_b_m Oîh_m Ê`\_mMr g\_m` Am{U {d{eîQ Andí`H\$ Z\_Ý`_mMr CnbâYV_m `\_mM\_m {dM\_m H\$éZ Z\_Z\_m {ZdS H\$amdr b\_mJV Vîh\_m Ê`_m_b_m ‘àmg{JH\$ / ghOàm\$V Z_Z_m {ZdS nÜXVr’ Ag âhUV_mV.

ânVV ge_mYZ_mgRr ge_mYH\$m_Z Z_Z_m {ZdS nÜXVrÀ`\_m Ag^mî`Vda AmY_m[aV ‘àmg{JH\$ Z_Z_m {ZdS nÜXV’ d_mnaÊ`_mMr _hîd_mMr H\$maU nTrbà_mU -

1) Z_{Zn} ghO CnbâY hmUman hmVn.

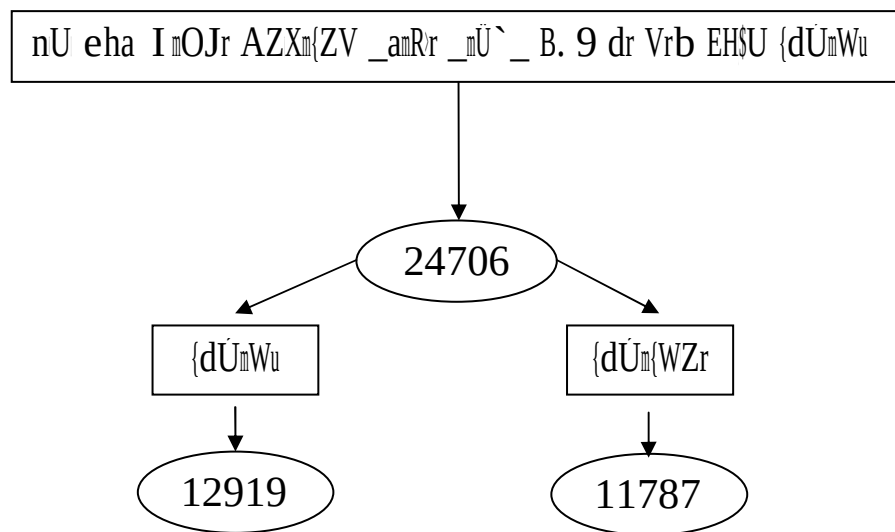
2) ñdV:Â`m gn`rZgna Z_{Zn} {ZdSVm Ambm.

3) genYZ `m{XV H\$imV nU H\$aÊ`mMm CÔe hmVn.

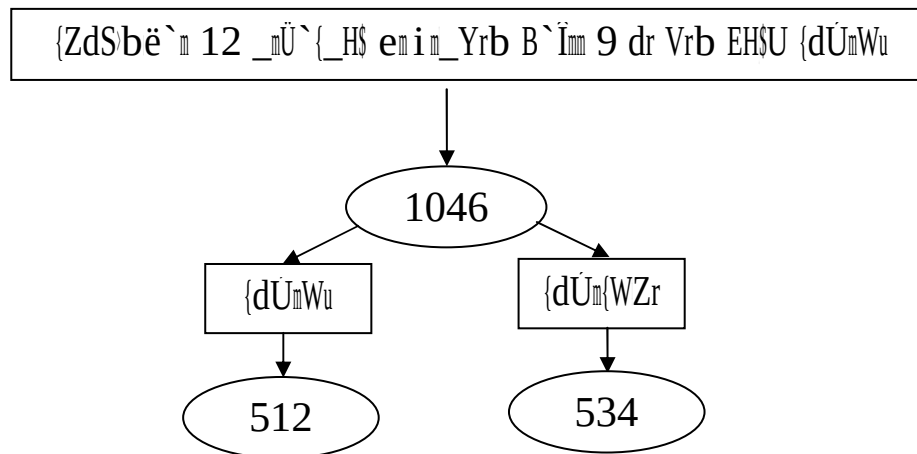
4) àengH\$s` ASMUtda _mV H\$aU gb^ ìhmd âhUZ hr nÜXV ñdrH\$mabr.

3.10 Z_{Zn} - ej{UH\$ g_ñ`mMm Aä`ng H\$aVmZm gnU OZg>>`m Smù`ng_ma Agbr
 Var V EH\$m genYH\$mng eŠ` ZgV. di d ngm àMS` IM hmD\$ eH\$Vm. âhUZ OZg>>`VZ
 EH\$ Z_{Zn} {ZdSbm OmVm. hm Z_{Zn} OZg>>`Vrb KQH\$mngna I mM AgVm.

gZ 2014-15 `m ej{UH\$ dfmV nU ehamVrb I mOJr AZXm{ZV _amRr
 _mÜ`\_mVrb B`Îmm ZddrV {eH\$Umè`m {dÚmÎ`mMr g>>`m = 12919 d {dÚm{WZtMr g>>`m
 = 11787 Aer EH\$U {dÚmWu g>>`m = 24706 hmVr.

àñVV genYZmgmRr nU ehamÂ`m \_hmZJanm{bH\$m j ÎmVrb \_amRr \_mÜ`_mÂ`m I mOJr
 AZXm{ZV ~nam _mÜ`{\_H\$ emimMr àmg{JH\$ nÜXVrZ  $Z_{Zn}$  {ZdS` H\$br hmVr. Ê`mVrb EH\$U
 1046 {dÚmÎ`mH\$s 512 {dÚmWu d 534 {dÚm{WZtMm genYZmgmRr g_mde H\$b.

H\$.	eniM Zd	{dÜmWu
1	EM. EM. gr. nr. hm`ñH\$b \ \$ma Jëg, hOannJm, nU 30.	208
2	{díH\$_m {dÜmb`, {~ddmSr, nU 37.	070
3	H\$ân EÁ`H\$eZ gmgm`QrM hm`ñH\$b, H\$ân, nU.	062
4	Ý` Bp/be ñH\$b, {Q i H\$ amS, nU.	060
5	Z. _ . {d. _btMr àembm, nU.	056
6	hVmË_m amOJé _btMr eni_m, nmSdZJa, nU.	055
7	hVmË_m amOJé _bmMr eni_m, nmSdZJa, nU.	043
8	gQ {hëSmO Jëg hm`ñH\$b, nMhmX, Jédma nR, nU.	059
9	Eg. EZ. Sr. Qr. H\$Ý`_meni_m, Znam`U nR, nU.	065
10	{d_br~mB Jadma hm`ñH\$b, S\$H\$Z, nU	077
11	lr {edmOr _amRm hm`ñH\$b, eH\$dma nR, nU.	174
12	amdgmh~ nQdYZ hm`ñH\$b, qghJS amS, nU.	117
	EH\$U	1046

3.11 Z_Zm {dVaUmÀ`m àgm\_ñÝ`VMr MmMUr (Normality Testing) -

nU ehamVrb I_mOJr AZXm{ZV _amRr _mÜ`\_mVrb B`Îmm 9 dr À`m EH\$U 24,706 CnbâY OZg»`nH\$s 12 _mÜ`{\_H\$ eni\_m\_Yrb H\$di 1046 {dÜmÏ`_mMr àñVV genYZmgmRr {ZdS H\$br. `m Z\_Zm {ZdSrM {dVaU àgm\_ñÝ` Amh H\$s Zmhr, h ~KÊ`\_mgmRr \_Ü`_mZ, _Ü`H\$ d ~hbH\$ `mÀ`m qH\$\_Vr H\$mTë`m. `m qH\$\_Vr Imbrbà\_mU - \_Ü`_mZ = 46.77, _Ü`H\$ = 45 d ~hbH\$ = 46

$\bar{U} _Z, \bar{U} _H d \sim hbH _ qH _ Vr \text{ Odi Odi } g_{na} \gg _M A\ddot{e} _ AnhV. \dot{a}hUOM$
 $\dot{a}g_{\dot{a}} \{dVaU\dot{a} _ d\{e\hat{i}Q\dot{c}m \ Zg_{na} _ VrZhr \ qH _ Vr \ EH\dot{m} \ q\sim XVM \text{ Odi Odi } EH\dot{d}Q\ddot{e} _$
 $AnhV. \ddot{E} _ \dot{A} _ V \backslash \$ag \backslash \$aH \ Zhr. \ \dot{m}\dot{d}\dot{e}\$Z \ Ag \ bj _ V \ \dot{V} \ H\$, \ Z_Y _M \{dVaU \dot{a}g_{\dot{m}} \dot{Y} \$
 $Anh.$

3.12 $g \gg _m e \acute{o} r _ V\hat{I}$

$B _ \hat{I} _m \ Zddr\dot{A} _m \{d\acute{U} _ \ddot{I} _ \dot{m} \dot{A} _ \dot{a} \acute{I} _m dbrM \ JU _ H\$, \ nmbH\dot{m} \dot{A} _ \dot{a} \acute{I} _m dbrM \ JU _ H\$, \ \sim b$
 $g_{\dot{m}} _m OZ \ j _ V _m \ MmMUrM \ JU _ H\ \$ \ d \ \dot{i} \ \dot{p}\check{S}\hat{V}\dot{I}d \ e _m \{YH\dot{M} \ JU _ H\ \$ \ _m \ gd \ g \gg _m \ddot{E} _ H\ \$ \ g_{\dot{m}} _ J _r M$
 $\{d\acute{i}bfU \ H\dot{b} \ Jb. \ \ddot{E} _ _m g_{\dot{m}} R _r \ nTrb \ g \gg _m e \acute{o} r _ V\hat{I} \ dmnabr \ Jbr.$

1) $eH\dot{S}\dot{S} _ dmar - \{d\acute{U} _m W _u \ d \ nmbH\ \$ \ \dot{a} \acute{I} _m dbrM \ \{d\acute{i}bfU \ H\dot{a}\ddot{E} _ _m g_{\dot{m}} R _r \ eH\dot{S}\dot{S} _ dmar \ _m \ V\hat{I} _m M _m$
 $d _m na \ H\dot{b} _m \ h _m V _m.$

2) $\bar{U} _ Z / g _m gar - g_{\dot{m}} _m OZ \ j _ V _m \ MmMUrM \ JU _ H\ \$ \ d \ \dot{i} \ \dot{p}\check{S}\hat{V}\ddot{E}d \ e _m \{YH\dot{M} \ JU _ H\ \$ \ _m M$
 $_m \ H\dot{m} g_{\dot{m}} \hat{a}Q \ E\check{S}gb _ \bar{U} _ \ H\dot{m} Tbb _ \bar{U} _ Z \ / \ g _m gar \ _e _.$

3) $ghg \sim Y \ JUH\ \$ - (r - [nAagZ \ ghg \sim Y \ JUH\ \$) \ B _ \hat{I} _m \ Zddr\dot{A} _m \{d\acute{U} _ \ddot{I} _ \dot{m} Mr \ g_{\dot{m}} _m OZ$
 $j _ V _m \ d \ \dot{i} \ \dot{p}\check{S}\hat{V} _ \hat{I}d \ JU \{def \ _m \dot{A} _ _m Vrb \ ghg \sim Y \ V _m g \hat{E} _ _m g_{\dot{m}} R _r.$

4) $Qr - nar \ j \ U - gJU _ H\dot{m} \dot{A} _ _m \ gh _m \ddot{a} _m Z \ _m \ H\dot{m} g_{\dot{m}} \hat{a}Q \ E\check{S}gb \dot{d}\dot{e}\$Z \ H\dot{b}b \ Qr - nar \ j \ U.$
 $B _ \hat{I} _m \ ZddrM \ \{d\acute{U} _m W _u \ d \ \{d\acute{U} _m \{WZr \ _m \dot{A} _ _m Vrb \ g_{\dot{m}} _m OZ \ j _ V _m \ d \ \dot{i} \ \dot{p}\check{S}\hat{V} _ \hat{I}d \ JU \{def$
 $_m gX \wedge _m V \ VbZ _m \ H\dot{a}\ddot{E} _ _m g_{\dot{m}} R _r, \ VgM \ B _ \hat{I} _m \ Zddr\dot{A} _m \ \{d\acute{U} _ \ddot{I} _ \dot{m} _m Yrb \ EH\dot{b}V \ EH\ \$ \ _b \ d$
 $\{H\ \$ \ _m Z \ EH\ \$ \ \wedge _m d\dot{S} \ AgU _m _b \ _m \dot{A} _ _m Vrb \ g_{\dot{m}} _m OZ \ j _ V _m \ d \ \dot{i} \ \dot{p}\check{S}\hat{V} _ \hat{I}d \ JU \{def$
 $A\ddot{a} _ _m g \hat{E} _ _m g_{\dot{m}} R _r \ gJU _ H\dot{m} \dot{A} _ _m \ gh _m \ddot{a} _m Z \ _m \ H\dot{m} g_{\dot{m}} \hat{a}Q \ E\check{S}gb \dot{d}\dot{e}\$Z \ H\dot{b}b \ Qr - nar \ j \ U.$

3.13 $ge _m YZ _m Mr \ H\dot{m} _m \dot{d}hr$

$\dot{a}\dot{n}VV \ ge _m YZ _m \dot{A} _ _m A\ddot{a} _ _m g_{\dot{m}} g_{\dot{m}} R _r \ nTrb\dot{a} _m U \ H\dot{m} _m \dot{d}hr \ H\dot{b}r. -$

1) $gX \wedge \ g_{\dot{m}} (h\ddot{E} _ _m M _m \ e _m Y \ KD\dot{S}Z \ A\ddot{a} _ _m g \ H\dot{b} _m.$

2) $Cnb\dot{a}Y \ _m Zge \acute{o} r _ H\dot{m} g_{\dot{m}} Q\dot{c}m M _m \ e _m Y \ KD\dot{S}Z \ A\ddot{a} _ _m g \ H\dot{b} _m.$

3) $V\acute{A}k _m M \ _m JXeZ \ KD\dot{S}Z \ _m \dot{h} _m \ _m Zge \acute{o} r _ H\dot{m} g_{\dot{m}} Q\dot{c}m Mr \ \{Zd\dot{S} \ H\dot{b}r.$

- 4) $_mZge\acute{o}r`H\$g_mQ\grave{c}_mM_m`m\grave{h}`dAMH\$dmnaH\$aV_m`E`mg_mR_r\grave{a}\{e_jU_KVb.$
- 5) $V\acute{A}k_m\grave{A}`_m_mJXeZ_mZ\grave{a}\acute{I}Z_mdbtMr\{Z\{_VrH\$br.$
- 6) $nWXeH\$A\grave{a}`mgH\$b_m.$
- 7) $\grave{a}\acute{I}Z_mdb_rVAnd\acute{I}`H\$V\sim XbH\$b.$
- 8) $\{ZdSb\grave{e}`_m\ eni_mZ_m\wedge Q_rXD\$Z,\_»`n\ddot{U}`mH\$m\grave{A}`_mnadmZJ_rZd\ g\sim\{YV\ eni_mYrb$
 $g_nXeH\$m\grave{A}`_mghH\$m`mZ\ g_m`mOZ\ j\_V_mMmMur,\grave{i}`p\acute{S}\acute{V}\acute{I}d\ en\{YH\$m,\{d\acute{U}_mWu\ d\ nmbH\$$
 $\grave{a}\acute{I}Z_mdb_rXD\$Z_m\{hV_rM\ gH\$bZ\ H\$b.JaOZgma\ eni_mZ_m\ 4\ V\ 5\ di_m\wedge Q_rXD\$Z_m\{hV_r$
 $gH\$bZ\ H\$b.$
- 9) $gH\$bV_m\{hV_rda\grave{a}\{H\$`_mH\$E\acute{Z}\{d\acute{I}bfU\ d\ AW\{ZdMZ\ H\$b.$
- 10) $ge_mYZ\ Ahdmb_mM\ bIZ\ d\ QH\$bIZ\ H\$b.$
- 11) $ge_mYZ\ Ahdmb_mg\ A\{V_ \acute{e}n\grave{a}m\acute{f}V\ Pmb.$

3.14 g_mann

$\grave{a}\grave{n}VV\grave{a}H\$aU_mV\ ge_mYZ_m\grave{A}`_m\{d\{dY\ n\ddot{U}XVtMr\ W_mS\acute{S}`_mV_m\{hV_r\{Xbr\ AgZ\grave{a}\grave{n}VV$
 $ge_mYZ_mV\ gdjU\ n\ddot{U}XV\ A_b_mV\ AmUbr\ Ag\grave{e}`mZ\ \grave{E}`_mn\ddot{U}XV_rMr\ W_mSr\ g\ I_mb_m\{hV_r$
 $X\acute{E}`_mV\ Ambr\ Amh.\_m\{hV_r\ gH\$bZ_mg_mR_r\ dmnab\grave{e}`_m\grave{a}\acute{I}Z_mdb_r\ d_mZge\acute{o}r`H\$g_mQ\grave{c}_m\ \emptyset_m$
 $g_mYZ_mMr\ X\ I_rb_m\{hV_r\ \grave{n}\grave{n}\acute{I}Q\ H\$a\acute{E}`_mV\ Ambr\ Amh.\ Z_Z_m\{ZdSrM_h\acute{I}d\ \grave{n}\grave{n}\acute{I}Q\ H\$b\ Amh.$
 $VgM\grave{a}\grave{E}`_j\ ge_mYZ_mMr\ H\$m`dmhr\ Q\grave{B}\grave{B}`_mQ\grave{B}\grave{B}`_mZ\ H\$er\ H\$br,\`_mMrhr_m\{hV_r\{Xbbr\ Amh.$
 $nTrb\grave{a}H\$aU_mV_m\{hV_rM\{d\acute{I}bfU\ d\ AW\{ZdMZ\ H\$b\ Amh.$

àH\$aU MmW

_m{hVrM gH\$bZ, {díbfU d AW{ZdMZ

4.1 àñVmdZm -

_mJrb àH\$aU 3 _Ü` geYZmÀ`m {d{dY nÜXVr, _m{hVr gH\$bZ nÜXVr d grYZ`mMr g{dñVa _m{hVr gmXa H\$br. àñVV àH\$aUmV gH\${bV _m{hVrM {díbfU d AW{ZdMZ _mSb Amh.

geYZmV gH\${bV H\$bbr _m{hVr XmZ àH\$maMr AgV. Vr àhUO g»`mĚ\_H\$ d JUĚ\_H\$. g»`mĚ_H\$ _m{hVr hr g»`mÀ`m ñdénmV AgV Va JUĚ_H\$ _m{hVrV eãXmZm _hîd AgV.{díbfU - Gay `mÀ`m _V “Analysis of the data is an important as any other component of the research process. Regardless of how well the study is conducted, inappropriate analysis can lead to in appropriate conclusions.” (Gay 1996, pg. 416)

`mgmRr gH\${bV \_m{hVrM `mĚ` àH\$ma {díbfU Andí`H\$ AgV. àñVV geYZmVrb {ZpíMV H\$bë`m C{ÔîQmZgma \_m{hVr gH\${bV H\$aÊ`mgmRr nTrb VrZ gmYZdmnabr.

1) B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĚ`mÀ`m g_m`mOZ j\_VM \_mnZ H\$aÊ`mgmRr ~b`mMr g\_m`mOZ em{YH\$m.

2) B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĚ`mÀ`m ì`pŠV\_Ěd JU{defmM (\_mZ{gH\$ Amam`mM) _mnZ H\$aÊ`mgmRr {I a d amOJé`mMr ì`pŠVĚd em{YH\$m.

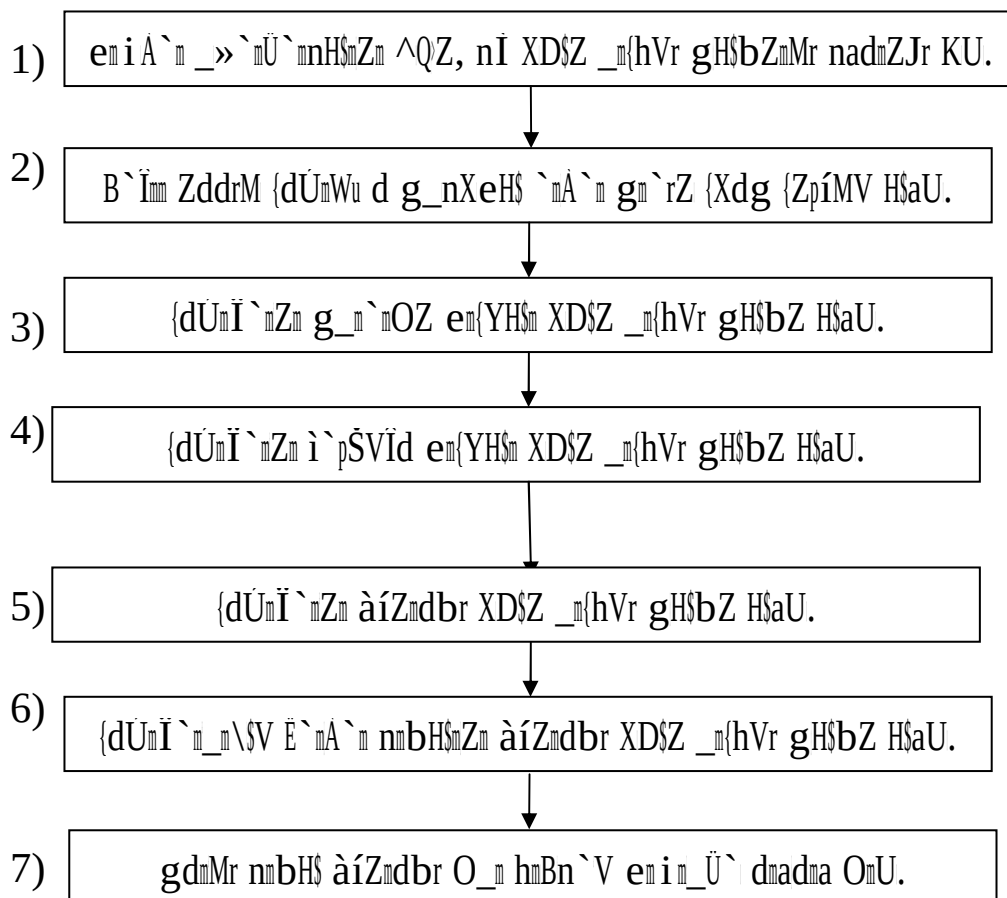
3) B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĚ`mMr d`pŠVH\$ d H\$mQ{~H\$ _m{hVr OmUZ KÊ`mgmRr {dÚmWu d nmbH\$ àíZndbr.

`m geYZmŨma gH\${bV H\$bë`m _m{hVrda à(H\$`m H\$aU Andí`H\$ hmV. geYZmVrb C{ÔîQmZgma gH\${bV H\$bbr _m{hVr H\$_~ÜXVZ d a IrdnU _mSZ {VM dJuH\$aU H\$b Znhr Va Vr _m{hVr {ZaWH\$ RaV. geYZmgmRr gH\${bV H\$bë`m \_m{hVrVZ {ZîH\$f H\$mTÊ`mgmRr

dJuH\$aU hm In _hîdmMm Qñm _mZbm OnVm. gH\${bV _m{hVrÀ`m `mOZmdH\$ AmI bē`m
VŠĚ`mVrb _mSUrBm dJuH\$aU Ag åhUVmV. gH\${bV H\$bbr _m{hVr {d{dY àH\$maMr d
_mRçm à_mUmV Ag eH\$V. naV Vr gd OerÀ`m Ver AhdbmV Z \_mSVm àW\_ {VM `mħ`
àH\$ma dJuH\$aU H\$amd b_mJV. ZVa {díbfU d AW{ZdMZ `m {H\$`mhr H\$amì`m b_mJVmV.

H\$di AmH\$SçmÀ`m ñdénmVrb \_m{hVr {d{eîQ gmaUrÀ`m énmV _mSZ {VÀ`mda
g>`menór` à{H\$`m H\$br, VaM \_m{hVrVrb AmH\$S AWnU hmVmV d {ZdSbē`m
Z_Ý`m~ôb {ZîH\$f g\_mJVmV. gXa àH\$aUmV \_m{hVr àĚ`j gH\$bZ H\$aĚ`mM Qñ {Xb
AmhV. gH\${bV _m{hVrdéZ {ZîH\$f {_i{dĚ`mgmRr àW_V: {VM dJuH\$aU H\$éZ
n[aH\$ënZmM narjU H\$aĚ`mgmRr Á`m {d{dY g>`menór` à{H\$`m H\$ē`m, Ě`m gX^mVrb
g{dñVa _m{hVr {Xbr Amh. Ě`mŰma n[aH\$ënZmM narjU H\$b Amh.

4.2 añVV genYZmVrb _m{hVr gH\$bZmM Qñ

{ZdSbë`m Z\_Y`mVrb enimZm àë`j ^Q XÊ`mndu eniV XaÜdZrdéZ gnH\$ gnYbm. g`rñH\$a {Xdg RadZ \_»`mÜ`mnH\$mMr àë`j ^Q\$ KD\$Z _m{hVr gH\$bZmMr nadmZJr { _idÊ`ngmRr nÌ {Xb. eniVrb g\_nXeH\$ d V {eH\${dV Agbbm B`Îmm ZddrMm dJ CnbâY hmVrb Agm g`rMm {Xdg {ZpíMV H\$b m Jbm. H\$mhr eni\_mÜ` {Z`mOZmà\_mU H\$m\_H\$mO nma nmSVm Amb naV H\$mhr eni\_mÜ` Am`Ê`mdir `Unè`m H\$mhr ASMUt_i V hmD\$ eH\$b Zmhr.

enimZm àë`j ^Q XÊ`mMm H\$mbndYr 1 Ob 2014 V 23.02.2015 hm hmVm. Ê`mZVahr nmbH\$ àíZmndbr gH\${bV H\$aÊ`ngmRr H\$mhr eni_mÜ` nÝhm nÝhm Omd b mJb. AemàH\$mna g\_ma AmR \_{hY`mÀ`m H\$mbndYrV ~mam enimZm àë`j ^Qr XD\$Z _m{hVr gH\$bZ H\$b Jb.

nU ehamÀ`m \_hmZJanm{bH\$m j ÌmVrb \_amRr \_mÜ`_mÀ`m ImOJr AZXm{ZV EH\$U ~mam eni\_mYZ \_m{hVrM gH\$bZ H\$b hmV. EH\$U 1046 {dÚmİ`mH\$SZ _m{hVr gH\$bZ H\$b. naV H\$mhr H\$maUmñVd H\$mhr {dÚmWu g_m`mOZ em{YH\$b m, Va H\$mhr {dÚmWv ì`pŠVĖd em{YH\$b m JahOa hmV. Va H\$mhr {dÚmİ`mZr {dÚmWu àíZmndbr d nmbH\$ àíZmndbr dida O\_m H\$ë`m ZmhrV, qH\$dm Ag~ÜX {b{hë`m Va H\$htZr O\_m H\$ë`mM ZmhrV.

gmaUr 4.1 nU ehamVrb _amRr _mÜ`\_mÀ`m ImOJr AZXm{ZV eni_mYrb B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ d ì`pŠVĖd em{YH\$m MmMURgmRr CnpñWVr g»`m

{dÚmWu	{dÚm{WZr	EH\$U
440	512	952

gmaUr 4.2 nU ehamVrb _amRr _mÜ`\_mÀ`m ImOJr AZXm{ZV eni_mYrb B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ em{YH\$gmRr CnpñWVr g»`m

{dÚmWu	{dÚm{WZr	EH\$U
459	526	985

gnaUr 4.3 nU ehamVrb _amRr _mÜ`\_mÀ`m ImOJr AZXm{ZV emim_Yrb B`Îmm
ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr i`pŠVÎd em{YH\$gmRr CnpñWVr g»`m

{dÚmWu	{dÚm{WZr	EH\$U
493	520	1013

darb gd 12 emim_Yrb {dÚmWu d Ê`mÀ`m nmbH\$mZm àíZmdb r gms{dÊ`mg
{Xë`m hmÊ`m. EH\$U 984 {dÚmİ`mZr d 912 nmbH\$mZr àíZmdb r nU H\$éZ {Xbr.

4.3 gH\${bV _m{hVrÀ`m dJuH\$aUmM \ \$m`X

- 1) dJuH\$aU H\$ë`mZ AW~mY hmÊ`mV gb^Vm `V.
- 2) `m/` dJuH\$aUmZ _m{hVrMr R i H\$ d{eîQç ghO bj mV `VmV.
- 3) `m/` dJuH\$aU H\$ë`mZ àmßV _m{hVrM {díbfU H\$aU gmn OmV.

4.4 _m{hVrdarb {d{dY à{H\$`m

- 1) _m{hVrMr VnmgUr - {_imbë`m gnU \_m{hVrMr gÊ`VÀ`m d Cn`ŠVVÀ`m
XpîQH\$mZmVZ nmhUr H\$aU Andí`H\$ AgV. VgM H\$hr _m{hVr hr AnU AgV, Vr nU
H\$aU Andí`H\$ AgV. àñVV genYZmV g\_m`mOZ em{YH\$m, i`pŠVÎd em{YH\$m, {dÚmWu
àíZmdb r d nmbH\$ àíZmdb r `m gYZmÛma {\_imbë`m _m{hVrMr VnmgUr H\$br Jbr.
- 2) gñH\$aU - gnU genYZ à{H\$`V {\_i{dbbr gJi rM \_m{hVr {ZîH\$f d n[aH\$ënZmÀ`m
ÎîQrZ _hîdmMr ZgV. Aer _m{hVr ~mObm RdZ g_ñ`m, C{ÔîQ d n[aH\$ënZmer g~{YV
_m{hVr {dMmamV KVbr Jbr.
- 3) gmH\${VH\$aU - genYZmV {d{dY gYZmÛma Or _m{hVr {_imbbr Amh {VM nT
dJuH\$aU d gmaUrH\$aU H\$aU gb^ hmÊ`mgnRr {d{eîQ {MÝh, Aja qH\$dm AmH\$S XU
gm`rñH\$a hmV. àñVV genYZmV g\_{dîQ AgU`m`m 12 emim\_Ü` _btMr, _bMr d
gh{ejU XUmar Aem àÊ`H\$ àH\$maMr emim hmVr. âhUZ G (Girls), B (Boys), d BG
(gh{ejU) `mà_mU gmH\${VH\$aU H\$b d emimMr Znd {b{hVmZm XIrb \ \$ŠV AmÚja

{dMmanV KVbr. CXm. 1) EM. EM. gr. nr. hm`ñH\$b \ma Jëg - GHP 2) {díH\$m hm`ñH\$b - BGVK 3) H\$ân EÁ`H\$eZ gmgm`QrM hm`ñH\$b - BCE

4) dJuH\$aU - C{ÔîQ d n[aH\$ënZmZma gd _m{hVrM {d{dY JQ H\$éZ dJuH\$aU H\$b.

5) gmaUrH\$aU - genYZmV {d{dY áíZmÀ`m qH\$dm JQmÀ`m gX^mV CnbâY Agbbr _m{hVr eâX qH\$dm AH\$mÀ`m ghma`mZ EH\${ÎV ñdénmV EH\$m H\$mîQH\$mV _mSU âhUO gmaUrH\$aU hm`. Ê`_i EH\$m ÑpîQjnmV ^ana _m{hVr àmßV hmV. gH\${bV _m{hVrM gmaUrH\$aU H\$ë`mda Vr A{YH\$ ~mbH\$s hmV. àñVV genYZmV {dÚmWu, {dÚm{WZr, g\_m`mOZ em{YH\$m, ì`pŠVîd em{YH\$m BÊ`mXrZgma _m{hVrM gmaUrH\$aU H\$b.

6) {díbfU - C{ÔîQ d n[aH\$ënZm gVV Smù`mg\_ma RdZ dJuH\$V \_m{hVrM {díbfU H\$and bmJV. Ê`mgmRr g»`nenóMr AWnU d \_hîdnU \_XV hmV. àñVV genYZmV g\_m`mOZ em{YH\$m, ì`pŠVîd em{YH\$m, {dÚmWu d nmbH\$ àíZmdbr `m gnYZmdéZ {_imbë`m \_m{hVrM {d{dY àH\$ma dJuH\$aU H\$éZ EH\$U nmM n[aH\$ënZm \_mSë`m d Ê`mM narjU H\$aÊ`mgmRr _Ü`\_mZ, ‘t’ nar{jH\$m, ghg~Y JUH\$ `m g»`nenór` VîmMr _XV KVbr. VgM BVa {díbfUmgmRr eH\$Sdmar `m VîmMm Cn`mJ H\$b.

4.5 AW{ZdMZ

[deXrH\$aU, ñnîQrH\$aU, {ZdMZ `m gd eâXmMm AW EH\$m. hr EH\$ \_bJm\_r, CnbâY \_m{hVrMm `m` AW ì`ŠV H\$aUmar, g»`nenó, {df`kZ d AZ^dmÀ`m AmYnamda H\$bbr AE`V _hîdnU à{H\$`m Anh.

* n[aH\$ënZmM narjU

4.5.1 n[aH\$ënZm 1 M narjU - àñVV genYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 3 h nTrbà_mU hmV. B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmî`mMr g\_m`mOZm j_Vm d ì`pŠV\_îd JU{def `mÀ`mVrb ghg~Y VnmgU.

`m C{ÔîQmgX^mV nTrb YZ n[aH\$ënZm _mSbr.

*** YZ n[aH\$ënZ 1**

B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mÀ`mV g_mW ghg~Y AmT i Vm.

`m n[aH\$ënZM g»`memór` narjU H\$aÊ`mgmRr {VM eÝ` n[aH\$ënZV énmVa H\$b Jb. g~{YV eÝ` n[aH\$ënZm nTrbà_mU.

*** eÝ` n[aH\$ënZ 1**

B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mÀ`mV g_mW ghg~Y AmT i V Zmhr.

`m eÝ` n[aH\$ënZÀ`m narjUmgmRr g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mMm ghg~Y g»`memór`ÑîQçm nmhÊ`mgmRr ‘r’ Mr qH\$\_V H\$mT`br.

{nAagZ {H\${QH\$b ihë` Q~bdéZ 1000<sup>0</sup> of freedom gmRr 0.01 ñVanda ghg~Y JUH\$ 0.081 Anh Am{U gJUH\$mÀ`m ghma`mZ \_m`H\$mgmâQ EŠgb_Ü` {_imbbbr ‘r’ Mr qH\$_V - 0.54059 Anh.

hr qH\$_V 0.01 njm InM bhmZ Anh. âhUOM - 0.54 hm àmšV ghg~Y JUH\$ 0.01 ñVangmRr g_mW Rabm. ghg~Y JUH\$mM F\$U {MÝh h Xe{dV H\$s, Á`mM i`pŠVÎd em{YH\$m JU OmñV AmhV, Ê`mÀ`m g_m`mOZmg~YrÀ`m g_ñ`m H\$\_r AmhV. `mMm AW g_mW F\$U ghg~Y AmT ibm. `mdéZ eÝ` n[aH\$ënZMm Ê`mJ H\$bmm d g~{YV YZ n[aH\$ënZm ñdrH\$mabr. âhUOM Á`m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm CĚH\$îQ Anh, Ê`mM \_mZ{gH\$ Amam`hr CĚH\$îQ Anh.

4.5.2 * n[aH\$ënZ 2 M narjU -ànñVV genYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 4 h nTrbà_mU hmV. B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`mVrb g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mgX^mV VbZm H\$aU.

`m C{ÔîQmgX^mV nTrb YZ n[aH\$ënZm _mSbr.

YZ n[aH\$ënZn 2 - B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g\_m`mOZ j_VV bjUr` \saH\$ AmT`i Vm.

`m n[aH\$ënZM g»`memór` narjU H\$aÊ`mgmRr {VM eÝ` n[aH\$ënZV énmVa H\$b Jb. g~{YV eÝ` n[aH\$ënZm nTrbà_mU -

**eÝ` n[aH\$ënZn 2 -** B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g_m`mOZ j\_VV bjUr` \saH\$ AmT`i V Zmhr.

`m eÝ` n[aH\$ënZÀ`m narjUmgmRr {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g\_m`mOZ j_VÀ`m àmßVmH\$mM ‘t’ narjU H\$b. gJUH\$mÀ`m ghma`mZ \_m`H\$mgnâQ Ešgb_Yrb ‘t’narjUmVZ {_imbbg g^mdZm İQr = 2.2591 x 10⁻⁸âhUOM hr g^mdZm İQr = 2.26 x 10⁻⁸hr 0.01 njm VbZZ AË`V H\$_r Amh. âhUZ 0.01 ñVamda gmW Amh.

`mMm AW {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g\_m`mOZ j_VV bjUr` \saH\$ Amh. âhUOM gmW \saH\$ ZgÊ`mMr g^mî`Vm InM H\$\_r Amh, OdiOdi ZmhrM. âhUZ eÝ` n[aH\$ënZMm È`mJ H\$bmd g~{YV YZ n[aH\$ënZm ñdrH\$mabr.

*** gmaUr 4.4 -** {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g_m`mOZ j\_VMr VbZm H\$aÊ`mgmRr H\$bë`m ‘t’ narjUmMm gmane

‘t’ narjUmM KQH\$	{dÚmWu	{dÚm{WZr
EH\$U g»`m (N)	N ₁ = 459	N ₂ = 526
_Û`_mZ (M)	M ₁ = 43.40	M ₂ = 49.71
à_mU {dMbZ (σ)	σ ₁ = 16.695	σ ₂ = 18.420
_Û`_mZmVrb \saH\$ (D _M)	0.631	
g^mdZm İQr	2.259 x 10 ⁻⁸	

gmaUr 4.4 déZ g_m`mOZ em{YH\$m {dÚmİ`mM _Û`\_mZ M<sub>1</sub>= 43.40 âhUO gdgmYmaU g\_m`mOZ j_Vm Amh d {dÚm{WZtM _Û`_mZ M₂=49.71 âhUO Ag_mYmZH\$mH\$

$g_{\text{m}} \text{mOZ } j_{\text{V}}. 0.01 \text{ nVanda } \ddot{U} \text{mZmVrb } \backslash \text{aH\$ } g_{\text{m}} \text{W RaëmZ eY` n[aH\$ënZMm } \ddot{E} \text{mJ}$
 $\text{H\$bm. } \text{ndéZ } B \text{Im ZddrVrb } \{d\acute{U} \text{mI} \ddot{I} \text{mMr } g_{\text{m}} \text{mOZ } j_{\text{V}}, \{d\acute{U} \text{m}\{WZt\grave{A} \text{m } g_{\text{m}} \text{mOZ}$
 $j_{\text{V}} j_{\text{m}} A\{YH\$ MmJbr Amh Agm \{Z\grave{H}\$f \{ \text{imbm.}$

4.5.3 * n[aH\\$ënZm 3 M narjU - añVV genYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 4 Zgma nTrb YZ
n[aH\\$ënZm _mSbr.

YZ n[aH\\$ënZm 3 - BIm ZddrM {dUmwu d {dU{mWZr `mÀ`m ì`pŠV_Îd JU{defmV
bjUr` \aH\$ AmT`iVm.

`m n[aH\\$ënZM g»`menór` narjU H\$aÊ`mgmRr {VM eY` n[aH\\$ënZV énmVa
H\$b Jb. g~{YV eY` n[aH\\$ënZm nTrbà_mU

eY` n[aH\\$ënZm 3 - BIm ZddrM {dUmwu d {dU{mWZr `mÀ`m ì`pŠV_Îd JU{defmV
bjUr` \aH\$ AmT`iV Zmhr.

`m n[aH\\$ënZM narjU H\$aÊ`mgmRr {dUmwu d {dU{mWZr `mÀ`m ì`pŠV_Îd JU{def
àmßVmH\$mM ‘t’ narjU H\$b. Ë`m gX^mVrb \_m{hVrM {díbfU gmaUr 4.5 \_Ü` _mSb Amh.
gmaUr 4.5 - {dUmwu d {dU{mWZr `mÀ`m ì`pŠV\_Îd JU{defmVrb VbZm H\$aÊ`mgmRr
H\$bë`m ‘t’ narjUmM game

‘t’ narjUmM KQH\$	{dUmwu	{dU{mWZr
EH\$U g»`m (N)	$N_1 = 493$	$N_2 = 520$
$\ddot{U} \text{mZ } (M)$	$M_1 = 48.55$	$M_2 = 43.96$
$\grave{a} \text{mU } \{dMbZ } (\sigma)$	$\sigma_1 = 29.059$	$\sigma_2 = 31.1432$
$\ddot{U} \text{mZmVrb } \backslash \text{aH\$ } (D_M)$	04.59	
$g^{\wedge} \text{mdZm } \grave{I}Qr$	0.01541	

$gJUH\$m\grave{A} \text{m } ghmaë \text{mZ } \text{m} \text{H\$mgm\hat{a}Q } E\check{S}gb_Yrb \text{ ‘t’ narjUmVZ } \{ \text{imbbbr } g^{\wedge} \text{mdZm}$
 $\grave{I}Qr = 0.01541. \ddot{E} \text{mMr } 0.01 \text{ nVamda } 0.01 \text{ er VbZm H\$br AgVm } 0.01541 \text{ hr}$

qH\$_V\$ 0.01 njm _mRr Anh Am{U 0.05 njm bhmZ Anh Ag AmTib. âhUOM 0.01 ñVanda {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m ì`pŠV\_Ěd JU{defmV (\_mZ{gH\$ Amamh`mV) gmW \\$_aH\$ Zmhr. naV 0.05 ñVanda gmW \\$_aH\$ AmT i Vm.

âhUZ 0.01 ñVanda {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m ì`pŠV\_Îd JU{defmV gmW \\$\_aH\$ Zmhr. âhUZ eÝ` n[aH\$ënZMm ñdrH\$ma H\$b m d YZ n[aH\$ënZMm Ě`mJ H\$b m.

ì`pŠVÎd em{YH\$M {dÚmĬ`mM _Ü`\_mZ m<sub>1</sub>=48.55 d {dÚm{WZtM \_Ü`_mZ m₂=43.96 Am{U 0.05 ñVanda bjUr` \\$\_aH\$ AmT i Vm. âhUOM 0.05 ñVanda eÝ` n[aH\$ënZMm Ě`mJ H\$b m d YZ n[aH\$ënZMm ñdrH\$ma H\$b m.

`mdéZ B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m ì`pŠV\_Îd JU{defmV 0.05 ñVanda bjUr` \\$_aH\$ AmT i Vm Agm {ZîH\$f {_i m b m.

4.5.4 * n[aH\$ënZm 4 M narjU - ânVV genYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 5 Zgma nTrbà_mU hmV. -B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĬ`m\_Yrb EH\$bV EH\$ \_b d {H\$\_mZ EH\$ ^mdS} AgUma \_b `mÀ`mVrb g\_m`mOZ j_Vm d ì`pŠV\_Îd JU{def `mM {díbfU H\$aU.

`m C{ÔîQmgX^mV nTrb YZ n[aH\$ënZm _mSbr.

YZ n[aH\$ënZm 4 - B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĬ`m\_Yrb EH\$bV EH\$ \_b d {H\$\_mZ EH\$ ^mdS} AgUma \_b `mÀ`m g\_m`mOZ j_VV bjUr` \\$_aH\$ AmT i Vm.

`m n[aH\$ënZM g»`menór` narjU H\$aÊ`mgmRr {VM eÝ` n[aH\$ënZV énmVa H\$b Jb. g~{YV eÝ` n[aH\$ënZm nTrbà_mU

**eÝ` n[aH\$ënZm 4 -** B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĬ`m_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgUma _b `mÀ`m g_m`mOZ j\_VV bjUr` \\$_aH\$ AmT i V Zmhr.

gmaUr 4.6 - EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgUma _b `mÀ`m g_m`mOZ j\_VMr VbZm H\$aÊ`mgmRr H\$bë`m ‘t’ narjUmMm game

't' narj U _M KQH\$	EH\$bV EH\$ _b	{H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgU _{ma} _b
EH\$U g»` _n (N)	N ₁ = 80	N ₂ = 872
_Ü`_mZ (M)	M ₁ = 41.6875	M ₂ = 46.9862
à_mU {dMbZ (σ)	σ ₁ = 17.57918	σ ₂ = 18.107785
_Ü`_mZmVrb \ \$aH\$ (D _M)	05.30	
g^mdZ _m ÎQ _r	0.011609125	

g_{na}Ur 4.6 - `n [aH\$ënZM narjU H\$aÊ`mgmRr gJUH\$mÀ`n ghma`mZ _m`H\$mgaâQ
EŠgb_Ü` { _i mbbr g^mdZ_m ÎQ = 0.011609125

hr g^mdZ_m ÎQ_r = 0.01 nj_m _mRr d 0.05nj_m bh_mZ Anh. âhUO EH\$bV EH\$
_b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgU_{ma} _b `mÀ`n g_`mOZ j\_VV 0.01 ñVanda bjUr`
\ \$aH\$ AmT i V Zmhr naV 0.05 ñVanda bjUr` \ \$aH\$ AmT i V_m. âhUZ 0.05 ñVanda YZ
n[aH\$ënZ_m ñdrH\$mabr d eÝ` n[aH\$ënZM<sub>m</sub> Ê`mJ H\$b_m.

`mdéZ EH\$bV EH\$ \_b AgU<sub>mè`n</sub> {dÚmÎ`mMr gangar M₁ = 41.6875 d {H\$_mZ
EH\$ ^mdS} AgU<sub>mè`n</sub> {dÚmÎ`mMr gangar M₂ = 46.9862 `m \_Ü`_mZmVrb \ \$aH\$ gmW
Agè`mZ EH\$bV EH\$ \_b AgU<sub>mè`n</sub> {dÚmÎ`mMr g\_`mOZ j_V_m hr {H\$_mZ EH\$ ^mdS}
AgU<sub>mè`n</sub> {dÚmÎ`mÀ`n g\_`mOZ j_Vnj_m A{YH\$ MmJbr Anh Ag_m {ZîH\$f { _i mb_m.

4.5.5 * n[aH\$ënZ_m 5 M narjU - àñVV geYZmÀ`n C{ÔîQ H\$_mH\$ 5 Zg_{ma}
nTrbà_mU YZ n[aH\$ënZ_m _mSbr.

YZ n[aH\$ënZ_m 5 - B`Î<sub>m</sub> ZddrÀ`n {dÚmÎ`m_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS}
AgU_{ma} _b `mÀ`n i`pŠV\_Îd JU{defmV bjUr` \ \$aH\$ AmT i V_m.

`n [aH\$ënZM g»`memór` narjU H\$aÊ`mgmRr {VM eÝ` n[aH\$ënZV énmVa
H\$b Jb. g~{YV eÝ` n[aH\$ënZ_m nTrbà_mU

eÝ` n[aH\$ënZm 5 - B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`m_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgUma _b `mÀ`m i`pŠV\_Îd JU{defmV bjUr` \saH\$ AmT`i V Zmhr.

gmaUr 4.7 - EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgUma _b `mÀ`m i`pŠV\_Îd JU{defmMr VbZm H\$aÊ`mgmRr H\$bë`m ‘t’ narjUmMm gmane

‘t’ narjUmM KQH\$	EH\$bV EH\$ _b	{H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgUma _b
EH\$U g»`m (N)	$N_1 = 80$	$N_2 = 872$
_Ü`_mZ (M)	$M_1 = 48.87$	$M_2 = 46.5577$
à_mU {dMbZ (σ)	$\sigma_1 = 31.06187$	$\sigma_2 = 30.2924$
_Ü`_mZmVrb \saH\$ (D _M)	02.31	
g^mdZm İQr	0.524696	

gmaUr 4.7 - `m n[aH\$ënZM narjU H\$aÊ`mgmRr EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgUma _b `mÀ`m i`pŠV\_Îd JU{defmM \_Ü`_mZ H\$mTZ ‘t’ narjU H\$b. gJUH\$mÀ`m ghma`mZ _mH\$mgmâQ EŠgb_Ü` { _imbb r g^mdZm İQr = 0.524696

hr g^mdZm İQr 0.01 njm \naM _mRr Amh. `mMm AW B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`m_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgUma _b `mÀ`m i`pŠV\_Îd JU{defmV bjUr` \saH\$ AmT`i V Zmhr.

`mdéZ 0.01 ñVamda eÝ` n[aH\$ënZMm ñdrH\$na H\$b m d YZ n[aH\$ënZMm Ê`mJ H\$b m. âhUOM EH\$bV EH\$ \_b d {H\$\_mZ EH\$ ^mdS} AgUma \_b `mM i`pŠV_Îd gmaI AgV, Agm {ZîH\$f { _imbm.

4.5.6 n[aH\$ënZmÀ`m nar j UmMn gmae

gmaUr 4.8 - àñVV genYZmVrb n[aH\$ënZmÀ`m nar j UmMn gmae

A. H\$.	eÝ` n[aH\$ënZm	{díbfU gmYZ	gmWVn n[anH\$ënZMr ñdrH\$Vr/Ë`mJ	{ZîH\$f
1)	B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr g_m`mOZ j_Vm d i`pŠV_Îd JU{def`mÀ`mV gmW ghg~Y AmT i V Zmhr.	‘r’	0.01 ñVamda gmW. eÝ` n[aH\$ënZMm Ë`mJ.	{dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j_VdéZ Ë`mÀ`m i`pŠV_Îd JU{defm~ôb H\$mhrhr gmJVm`Uma Zmhr.
2)	B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr`mÀ`m g_m`mOZ j_VV bjUr` \ \$aH\$ AmT i V Zmhr.	‘t’	0.01 ñVamda gmW. eÝ` n[aH\$ënZMm Ë`mJ.	{dÚmWu d {dÚm{WZr`mÀ`m g_m`mOZ j_VV gmW \ \$aH\$ AmT i b. {dÚmİ`mMr g_m`mOZ j_Vm hr {dÚm{WZtÀ`m g_m`mOZ j_Vnjm A{YH\$ MmJbr
3)	B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr`mÀ`m i`pŠV_Îd JU{defmV (_mZ{gH\$ Amam/`mV) bjUr` \ \$aH\$ AmT i V Zmhr.	‘t’	H\$d i 0.05 ñVamda gmW. 0.05 ñVamda eÝ` n[aH\$ënZMm Ë`mJ.	{dÚmWu d {dÚm{WZr`mÀ`m i`pŠV_Îd JU{defmV (_mZ{gH\$ Amam/`mV) 0.05 ñVamda bjUr` \ \$aH\$ Amh.
4)	B`Îmm ZddrÀ`m	‘t’	H\$d i 0.05	EH\$bV EH\$_b d {H\$_mZ

	{dÚmĪ`_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`m g_m`mOZ j_VV bjUr` \ \$aH\$ AmT i V Zmhr.		ñVanda g_mW. 0.05 ñVanda eÝ` n[aH\$ënZMm Ë`mJ.	EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`m g_m`mOZ j_VV bjUr` \ \$aH\$ AmT i b_m. EH\$bV EH\$ _b AgUmè`m {dÚmĪ`mMr g_m`mOZ j_Vm A{YH\$ MmJbr AmT i br.
5)	B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĪ`_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`m i`pŠV_Îd JU{defmV (_mZ{gH\$ Amanh`mV) bjUr` \ \$aH\$ AmT i V Zmhr.	‘t’	0.01 ñVanda g_mW Zmhr. eÝ` n[aH\$ënZMm ñdrH\$ma.	EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`m i`pŠV_Îd JU{defmV bjUr` \ \$aH\$ AmT i b_m Zmhr. Ë`mÀ`m i`pŠV_Îd JU{defmV (_mZ{gH\$ Amanh`mV) gma` AmT i b.

4.5.7 {dÚmWu àiZmbrdéz { _i mbè`m à{Vg_mXmM {díbfU

añVV genYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 1 nTrbà_mU hmV.

B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĪ`mMr g\_m`mOZm j_VMr _m{hVr KU. `m C{ÔîQmÀ`m
nVVgmRr àiZmbrV H\$mhr àiZmMm g_mde H\$b_m. àiZmÀ`m JQ ‘~’ \_Ü` àiZ H\$_mH\$ 6,
7, 14 V 16 h àiZ hmV. JQ ‘~’ _Yrb àiZmZm Zh_r/H\$YrVar/H\$YrM Zmhr Ag VrZ
n`m` hmV. `m àiZmÀ`m à{Vg_mXmMr eH\$Sdmar nTrb gmaUr 4.9 _Ü` _mSbr Amh.
gmaUr 4.9 : g_m`mOZ j\_VÀ`m àiZmZm {dÚmĪ`mZr {Xbè`m à{Vg_mXmM {díbfU
Xe{dUmar gmaUr

àíZ H\$.	àíZ	Zh_r %	H\$YrVar %	H\$YrM Zmhr %	à{VgmX Zmhr / Ag~ÜX %	EH\$U %
6	^mD\$/~{hUrer I i m`b m AndSV H\$m?	46.44	48.88	03.96	00.72	100
7	V_Mr AmnmngmV ^mSU hmVmV H\$m?	18.29	67.68	13.52	00.51	100
14	V_À`m Kar nmhU/ ZmVdmBH\$`VmV H\$m?	43.09	55.59	00.61	00.71	100
15	nmhÊ`mM`U Vâhmbm AndSV H\$m?	69.41	26.02	03.76	00.81	100
16	gÄrV nmbH\$m{edm` ZmVdmBH\$mH\$m\$S ahm`bm OmVm H\$m?	43.29	42.69	12.91	01.11	100

darb gmaUr 4.9 Zgma _mÜ`{\_H\$ ñVamdarb B`Îm ZddrÀ`m {dÚmİ`mZm Annë`m
^mD\$/~{hUrer Zh_r I i m`b m AndSÊ`mM à_mU (46.44%) h H\$YrVar I i m`b m
AndSÊ`mÀ`m à_mUmjm (48.88%) H\$_r Amh Am{U 03.96% {dÚmİ`mZm Annë`m
^mD\$/ ~{hUrer I i m`b m H\$YrM AndSV Zmhr Ag {XgV. h à_mU InM Aën Amh.

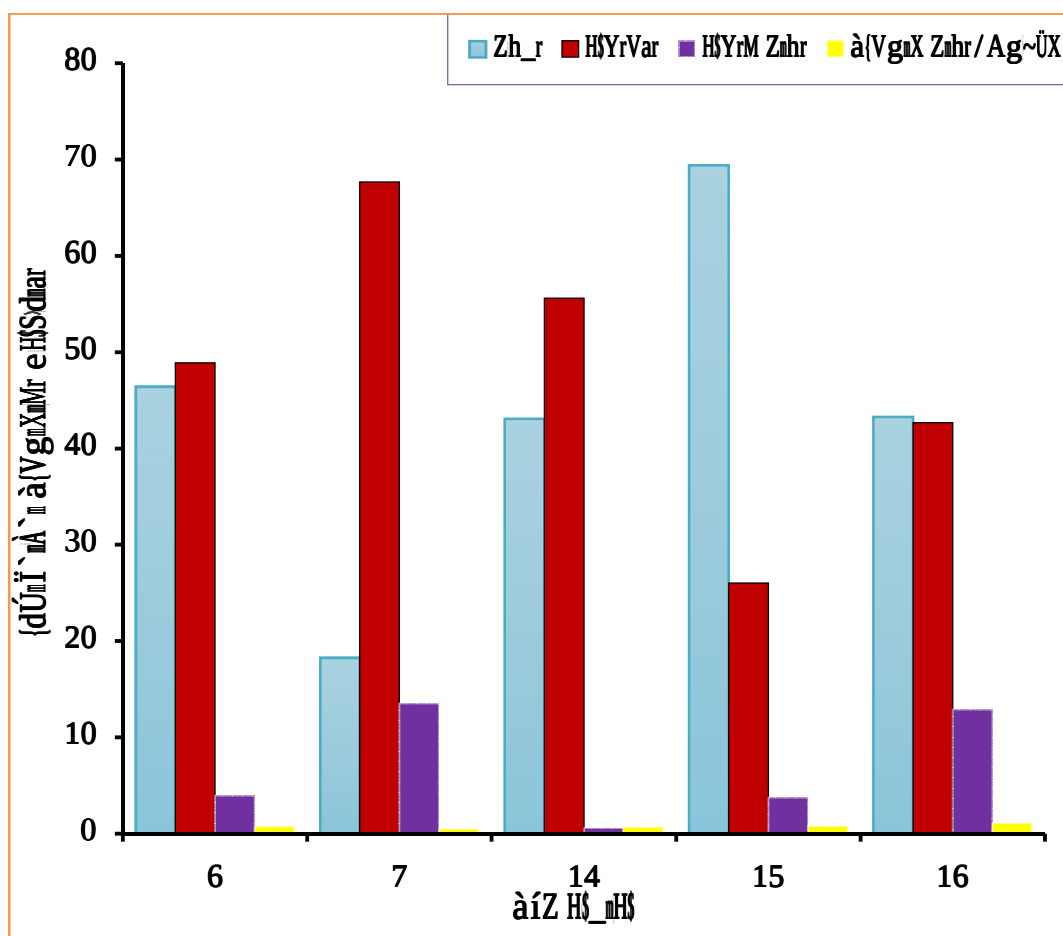
B`Îm ZddrÀ`m {dÚmİ`mM Zh\_r AmnmngmV ^mSÊ`mM à_mU (18.29%) h
H\$YrVar ^mSÊ`mÀ`m à_mUmjm (67.68%) InM H\$_r Amh Ag dmQV. AmnmngmV H\$YrM
Z ^mSUna 13.52% {dÚmWu AmhV. h à_mU InM H\$_r Amh

Amnë`n Kar nmhU/ZmVdmBH\$ H\$YrM `V ZmhrV Ag âhUUme`n {dÚmĬ`mM à_mU (00.61%) AJXrM ZJÊ` Anh. Zh\_r nmhU `VmV Ag âhUUme`m à\_mU (43.09%) h H\$YrVar nmhU `VmV Ag âhUUme`mj (55.59) H\$_r Amh Ag {XgV.

Amnë`n Kar nmhÊ`mZr Zh_r `nd Ag 69.41% {dÚmĬ`mZm dmQV, nmhÊ`mM `U H\$YrVar AndSV Ag, 26.02% {dÚmĬ`mZm Va H\$YrM nmhÊ`mZr `D\$ Z` Ag 03.76% {dÚmĬ`mZm dmQV,

gÂrV nmbH\$(ed` ZmVdmBH\$H\$S) Zh\_r ahm`bm OmUma 43.29%, H\$YrVarM OmUma 42.69% d H\$YrM ahm`bm Z OmUma 12.91 % {dÚmWu AmT i b.

Am b I H\$. 1 : g_m`mOZ j\_VÀ`m àíZmZm {dÚmĬ`mZr {Xbë`m à{VgnXmM {díbfU Xe{dUma Am b I

ânVV geYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 2 nTrbà_mU hmV. B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĬ`mM à`m i`pŠV\_Îd JU{defmMm \_mZ{gH\$ Amam`mMm AmTndm KU. C{ÔîQmM`m nVVgnRr àíZmdbrV

H\$hr àíZmM g_mde H\$b. JQ‘~’_Ü` àíZ H\$_mH\$ 8, 17 V 20h nm àíZ C{ÔîQ
H\$_mH\$ 2 da AmYnarV AmhV. `m àíZmÀ`m à{VgmXmMr eH\$Sdmar nTrb gmaUr 4.10 _Ü`
_mSbr Amh.

gmaUr 4.10 : ì`pšV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) ~ôbÀ`m àíZmZm {dÚmİ`mZr
{Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

àíZ H\$.	àíZ	Zh_r %	H\$YrVar %	H\$YrM Zmhr %	à{VgmX Zmhr / Ag~ÜX %	EH\$U %
8	nmbH\$mZm KaH\$m_mV _XV H\$aVm H\$m?	61.48	36.18	01.63	00.71	100
17	Våhmbm {_i mbb E I mX `e/~{j g V_À`m ^mD\$/~{hUrbm gmJÊ`mMr/Xm I dÊ`mMr CËgH\$Vm AgV H\$m?	87.30	09.04	01.73	01.93	100
18	Våhmbm {_i mbbm I mD\$ ^mdSmV dmQZ I ndmgm dmQVm H\$m?	79.27	16.16	03.15	01.42	100
19	g I -X: I mÀ`m j Ur Amnb {dMma H\$mUrVar EH\$mdV Ag dmQV H\$m?	65.04	25.20	08.94	00.81	100
20	V_À`m _ZmV ZH\$manË_H\$ {dMma `VmV H\$m?	09.45	56.71	32.93	00.92	100

darb gnaUr 4.10 Zgna B`Îm ZddrÀ`n 61.48% {dÚWu Annë`n nmbH\$Zn KaH\$m\_V \_XV H\$aVnV. `nVZ Ê`mMr ghH\$m`^ndZn {XgZ `V. Va 36.18% {dÚWu H\$YrVar KaH\$m\_V \_XV H\$aVnV, naV 01.63% {dÚWu H\$YrM \_XV H\$aV ZmhrV. nmbH\$mZr Ê`mZn bSmdZ Rd Z`, H\$m\_ H\$aÊ`ng {eH\$dmd d ñmdb~r ~ZÊ`ng àdÎm H\$amd Ag dmQV.

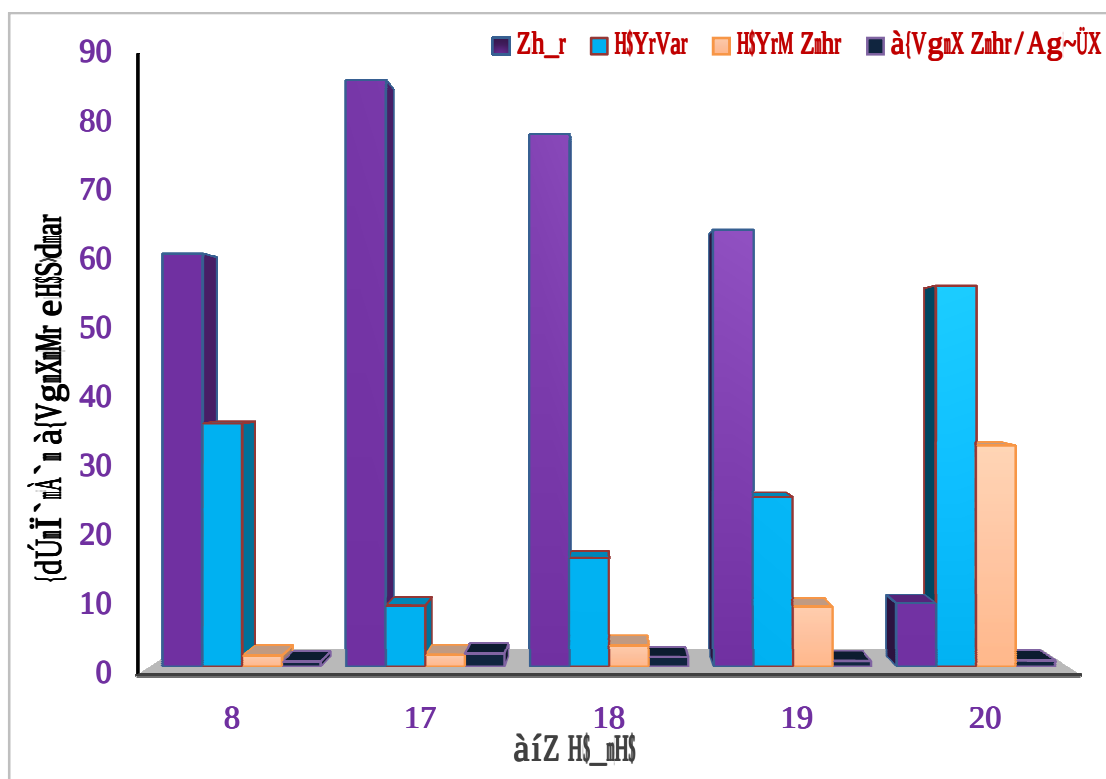
{_inbb `e/~{jg Annë`n ^ndSmZn gJÊ`mMr/Xn IdÊ`mMr Zh_r CËgH\$Vn AgV, Ag 87.30 % {dÚÎ`mM âhUU Amh. H\$YrVarM CËgH\$Vn AgV, Ag 09.04% {dÚWu gJVnV Va 01.73% {dÚÎ`mZn _Î H\$YrM CËgH\$Vn ZgV. `mM AW h OdiOdi 2% {dÚWu EH\$bH\$mS Pmbb AmhV.

79.27% {dÚÎ`mZn Annë`nb {_inbb InD\$ Zh_rM ^ndS~am~a dmQZ InÊ`ng AndSVn, 16.16% {dÚWu H\$YrVarM ^ndS\_Ü` dmQZ InVnV, Va 03.15% {dÚÎ`mZn H\$YrM ^ndS\_Ü` dmQZ Indngn dmQV Zmhr.

gI-X:IÀ`n jUr Amb {dMma H\$mUrVar Zh\_r EH\$mdV Ag 65.04% {dÚÎ`mZn dmQV, h à_mU In Amh. H\$YrVar EH\$mdV Ag 25.20% {dÚÎ`mZn dmQV, Va H\$YrM dmQV Zmhr âhUUna 08.94% {dÚÎ`mM _V Amh.

09.45% {dÚÎ`mÀ`n _ZnV Zh_r ZH\$namÊ_H\$ {dMma `VnV, 56.71% {dÚÎ`mÀ`n \_ZnV H\$YrVar ZH\$namÊ\_H\$ {dMma `VnV Va 32.93% {dÚÎ`mÀ`n _ZnV H\$YrM ZH\$namÊ_H\$ {dMma `V ZmhrV. 50% njn A{YH\$ {dÚÎ`mÀ`n \_ZnV ZH\$namÊ\_H\$ {dMma `VnV d OdiOdi 10% {dÚÎ`mÀ`n _ZnV Zh_rM ZH\$namÊ_H\$ {dMma `VnV, hr ~m~ Jn^r`mZ bjnV KÊ`mOmr Amh.

Am b I H\$. 2 : i`pSV\_Id JU{def ( \_mZ{gH\$ A\_mamh`) ~ObA`m aiZmZm {dUmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmam Am b I

ânVV ge_mYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 3 nTrbà_mU hmV. B`Imm ZddrA`m {dUmI`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`pSV\_Id JU{def `mA`mVrb ghg~Y VnmgU. `m C{ÔîQmA`m nVVgmRr aiZmdbrV JQ`~` \_Ü` aiZ H\$_mH\$ 9 V 13 {dMmab. `m aiZmA`m à{VgmXmMr eH\$Sdmar nTrb gmaUr 4.11 _Ü` _mSbr Amh.

gmaUr 4.11 : g_m`mOZ j\_Vm d i`pSV_Id JU{def (_mZ{gH\$ A_mamh`) `mA`mVrb ghg~Ym~ObA`m aiZmZm {dUmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

aiZ H\$.	aiZ	Zh_r %	H\$YrVar %	H\$YrM Zmhr %	à{VgmX Zmhr/Ag~ÜX %	EH\$U %
9	Xadfu eniA`m ghbrg Om`bm { _iV H\$m?	38.62	45.22	15.04	01.12	100

10	nmbH\$gh ghbrg OnVn H\$?	35.16	44.11	19.72	01.01	100
11	_ZnV Anbbn àĚ`H\$ àíZ/{dMna Vâhr nmbH\$H\$S) _mSVn H\$?	48.37	39.63	11.28	00.71	100
12	ñdV:À`n ej{UH\$ àJVrg~Yr nmbH\$mer ~mbn`bn AndSV H\$?	70.53	23.88	04.37	01.21	100
13	_XnZnda I in`bn OnVn H\$?	53.76	39.12	06.40	00.71	100

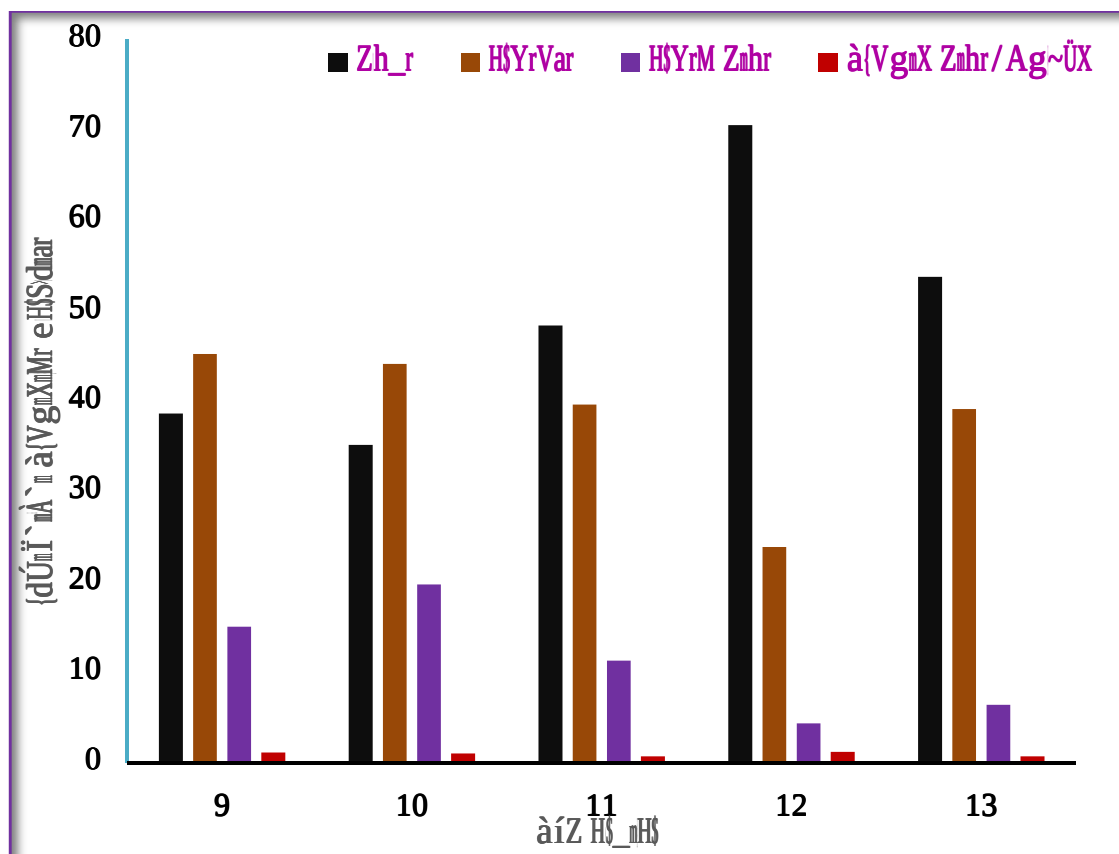
darb gmaUr 4.11 déZ bjnV `V H\$, H\$di 38.62% {dÚWuM Xadfu eniÀ`n ghbrg OnVnV, 45.22% {dÚWu H\$YrVar OnVnV. Va 15.04% {dÚWu H\$YrM eniÀ`n ghbrg OnD\$ eH\$V ZmhrV. {dÚĪ`nZn eniÀ`n ghbrV Zh\_r gh^mJr hmD\$ XÊ`mMr Andí`H\$Vn Anh. Ě`_i {dÚĪ`mMr ghH\$m`^ndZn, dšVeranUn, nañna gm_Oñ` `ngmaIr AZH\$ H\$neë` dmTrg bnJVnV. Xadfu ghbrg OnUmè`n d H\$YrM Z OnUmè`n {dÚĪ`mMr g»`n dmTm`bn hdr, Ag dmQV.

H\$di 35.16% {dÚWuM Zh_r Annè`n nmbH\$gh ghbrg OnVnV. H\$YrVar OnUna 44.11% Va H\$YrM Z OnUna 19.72% {dÚWu AnhV.

_ZnV Anbbn àĚ`H\$ àíZ/{dMna nmbH\$H\$S) Zh\_r \_mSUè`n {dÚĪ`mM eH\$S_m à_mU 48.37 Anh, H\$YrVar _mSUma 39.63% Va H\$YrM Z _mSUma 11.28% {dÚWu AnhV.

70.53% {dÚĪ`nZn ñdV:À`n ej{UH\$ àJVrg~Yr Zh_r ~mbn`bn AndSV. 23.88% {dÚĪ`nZn H\$YrVar d 4.37% {dÚĪ`nZn H\$YrM AndSV Zmhr.

Zh_r _X_mZ_mda I i_m`b<sub>m</sub> OmU<sub>m</sub>a 53.76%, H\$YrVar OmU<sub>m</sub>a 39.12% d H\$YrM Z OmU<sub>m</sub>a 6.40% {dÜ<sub>m</sub>W<sub>m</sub> AnhV. {dÜ<sub>m</sub>I<sub>m</sub>`mZr {Z`{V Aä`ng_m~am~aM {Z`{V \_X<sub>m</sub>Z<sub>m</sub>da OmD\$Z I i<sub>m</sub>`b_m hd. enar[aH\$ d _mZ{gH\$ {dH\$_mg_mg_mR_r h AË`V Andí`H\$ Anh. Amb I H\$. 3 : g_m`mOZ j\_V<sub>m</sub> d i`pSV_İd JU{def (_mZ{gH\$ A_mm_mh`) `mÄ`mVrb ghg~Y<sub>m</sub>~ÖbÄ`m àíZ_mZ_m {dÜ_mI_m`mZr {Xbë`m à{Vg_mX_mM {díbfU Xe{dU_ma_m Amb I

àñVV ge_mYZ_mM C{ÖîQ H\$_mH\$ 5 nTrbà_mU h_mV. -

EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS) AgU_ma _b `mÄ`mVrb g_m`mOZ j\_V<sub>m</sub> d i`pSV_İd JU{def `mM {díbfU H\$aU.

`m C{ÖîQmA`m nVVg_mR_r àíZ_mdb_rV JQ‘A’ _Ü` àíZ H\$. 1 V 5 `m àíZ_mM_m g_mde H\$b_m. `m àíZ<sub>m</sub>A`m à{Vg_mX_mM_r eH\$S_md_mar nTrb g_maUr 4.12 _Ü` {Xbbr Anh. àíZ<sub>m</sub>db<sub>r</sub>Vrb H\$<sub>m</sub>hr àíZ<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> (CX<sub>m</sub>. à. H\$. 2,5) EH\$<sub>m</sub>n<sub>j</sub> A{YH\$ n`m` {ZdSË`m_r nad_mZ_Jr Agë`mZ Ë`m_r eH\$S_md_mar H\$_mT_V_m `U eŠ` ZihV.

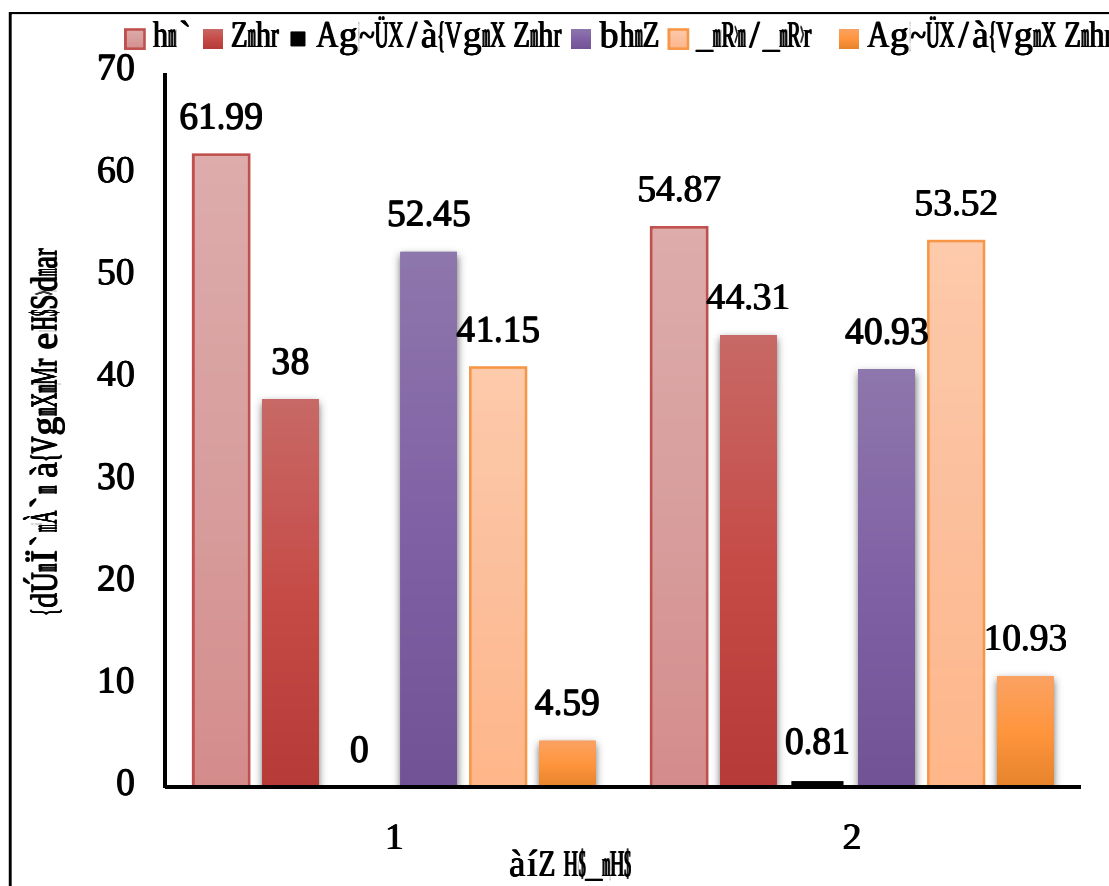
gnaUr 4.12/1 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS AgUma _b `mÀ`nVrb g_m`nOZ
j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmĬ`mZr {Xbë`m
à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gnaUr

à. H\$.	àíZ	hm` %	Zmhr %	Ag~ÜX/ à{VgmX Zmhr %	EH\$U %	bhmZ %	_mRm/ _mRr %	Ag~ÜX/ à{VgmX Zmhr %	EH\$U %
1	g» I_m ^mD\$ Amh H\$m?	61.99	38.00	-	100	52.45	41.15	04.59	100
2	g» I_r ~hrU Amh H\$m?	54.87	44.31	00.81	100	40.93	53.52	10.93	105

gnaUr 4.12/1 déZ Ag {XgZ `V H\$,61.99% {dÚmĬ`mZm g» I_m ^mD\$
AgZ Ě`mnH\$ 52.45% {dÚmĬ`mZm bhmZ ^mD\$ Amh d 41.15% {dÚmĬ`mZm _mRm ^mD\$
Amh. Vgm 54.87% {dÚmĬ`mZm g» I\_r ~hrU Amh. Ě`mnH\$ 40.93% {dÚmĬ`mZm bhmZ
~hrU Va 53.52% {dÚmĬ`mZm \_mRr ~hrU Amh. g» I\_m ^mD\$ Amh H\$m? `m àíZmbm
Ag~ÜX CÎma {Xb qH\$d_m à{VgmX {Xbm Zmhr Agm EH\$hr {dÚmWu Zmhr. _mĬ g» I_m ^mD\$
bhmZ H\$ _mRm? `m àíZmbm 04.59% {dÚmĬ`mZr `mh` à{VgmX {Xbm Zmhr.

g» I_r ~hrU Amh H\$m? `m àíZmbm 0.81% {dÚmĬ`mZr `mh` à{VgmX {Xbm Zmhr.
g» I_r ~hrU bhmZ H\$ _mRr? h Ra{dĚ`ngmRr d` {b{hĚ`ng gm{JVb hmV. naV ~è`mM
{dÚmĬ`mZm Z\_H\$ d` AmRdV Zgë`mZ 10.93% {dÚmĬ`mMm A`mh` à{VgmX {_imbm.

Am b I H\$. 4 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mA`mVrb g_m`mOZ
j_Vm d i`pSV\_Id JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`)} `mg~YrA`m àiZmZm {dUmI`mZr {Xbë`m
à{VgmXmM {díbfU Xe{dUman Am b I

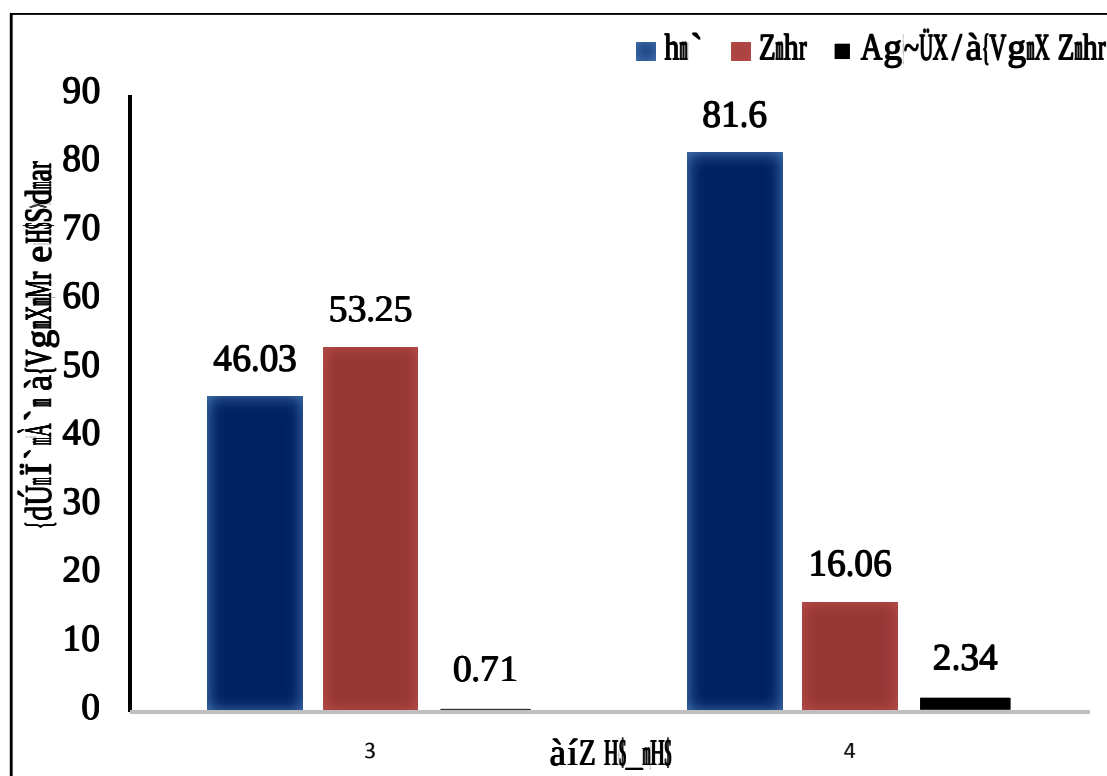
gmaUr 4.12/2 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mA`mVrb g_m`mOZ
j_Vm d i`pSV\_Id JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`)} `mg~YrA`m àiZmZm {dUmI`mZr {Xbë`m
à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

à. H\$.	àíZ	hm` %	Znhr %	Ag~ÜX/ à{VgmX Znhr %	EH\$U %
3	V_M EH\$I HSQ~ Amh H\$m?	46.03	53.25	00.71	100
4	Zh_rM AmOr/AmO~mg hahmdg dmQV H\$m?	81.60	16.06	02.34	100

gnaUr 4.12/2 déZ 46.03% {dÚmĪ`mZr EH\$Ī H\$Q~ Agē`mM d 53.25% {dÚmĪ`mZr EH\$Ī H\$Q~ Zgē`mM Z_X H\$b Amh, 46.03% {dÚmĪ`mM EH\$Ī H\$Q~ Amh Am{U 00.71% {dÚmĪ`mZr àíZmbm `m` à{VgmX {Xbm Zmhr.

In OmñV àhUO 81.60% {dÚmĪ`mZm Zh\_rM AmOr-AmOm~ngh ahmdg dmQV, Va H\$di 16.06% {dÚmĪ`mZm Zh_r AmOr-AmOm~ngh ahmdg dmQV Zmhr Am{U 02.34% {dÚmĪ`mZr `m` à{VgmX {Xbbm Zmhr.

Am b I H\$. 5 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÁ`mVrb g_m`mOZ j\_Vm d ì`pŠV_Īd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`) `mg~YrÁ`m àíZmZm {dÚmĪ`mZr {Xbē`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUman Am b I

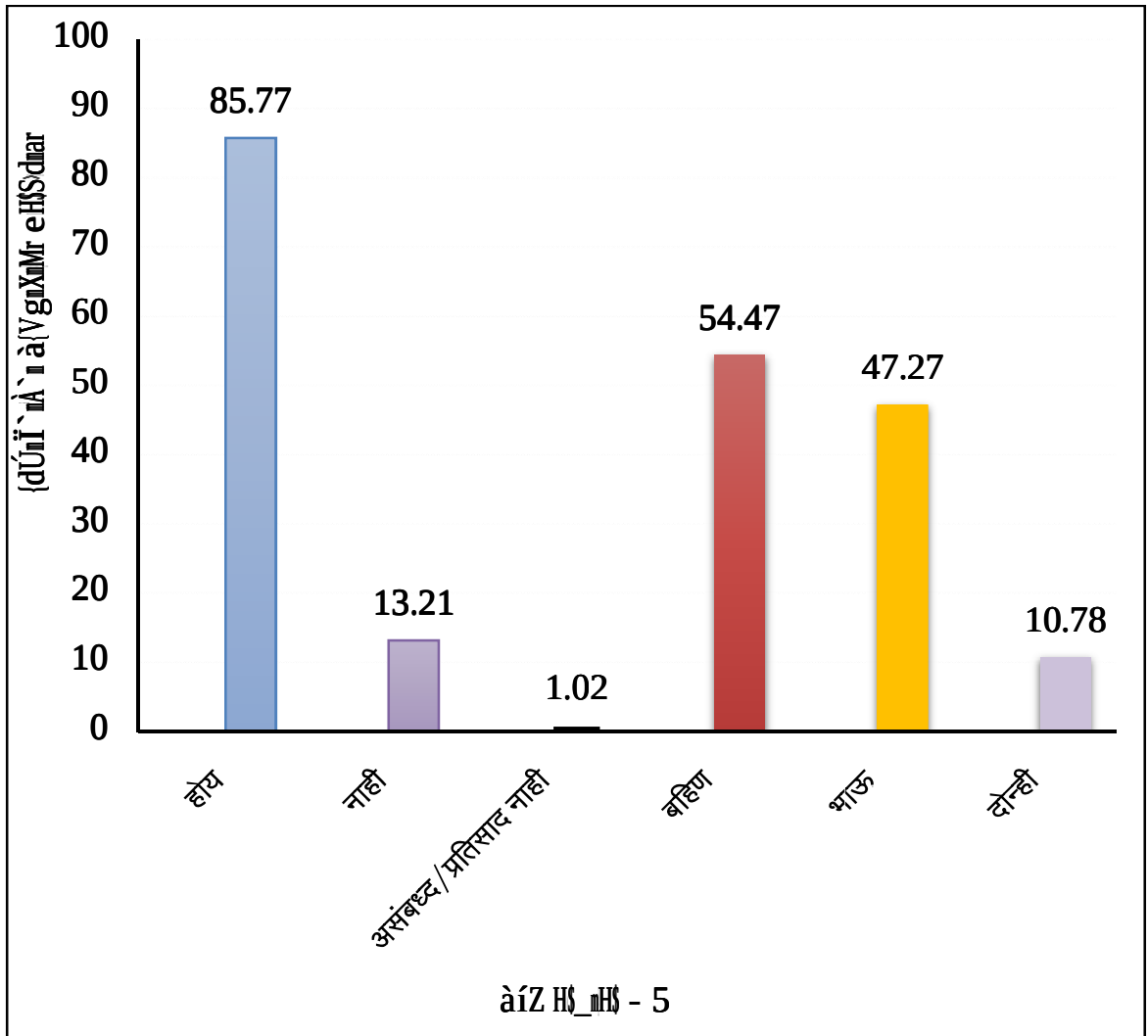

gnaUr 4.12/3 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b `mÀ`mVrb g_m`mOZ
j_Vm d ì`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `mg~YrÀ`m àíZmZm {dÚmĬ`mZr {Xbë`m
à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gnaUr

à . H\$	àíZ	hm` %	Zmhr %	Ag~UX qH\$d _m à{VgmX Zmhr %	EH\$U %	~hrU %	^mD\$ %	XmÝhr %	Ag~UX/ à{VgmX Zmhr %
5	Vâhmbm V_À`mnjm bhmZ/_mR) ^mdS) Agmdg dmQV H\$m?	85.77	13.21	01.02	100	54.47	47.27	10.78	05.69

gnaUr 4.12/3 déZ g_ma 85.77% {dÚmĬ`mZm Ag dmQV H\$, Annë`mbm
Annë`mnjm bhmZ qH\$d<sub>m</sub> \_mR) ^mdS) hdm Am{U 13.21% {dÚmĬ`mZm Annë`mbm ^mdSM
ZH\$m Ag dmQV`. 01.02% {dÚmĬ`mZr `m àíZmbm `mh` à{VgmX {XbmM Zmhr. 54.47%
{dÚmĬ`mZm Annë`mbm bhmZ/_mRr ~hrU Agmdr Ag dmQV, 47.27% {dÚmĬ`mZm
bhmZ/_mRm ^mD\$ Agmdm Ag dmQV, Va 10.78% {dÚmĬ`mZm ~hrU d ^mD\$ XmÝhrhr
AgmdV Ag dmQV. 05.69% {dÚmĬ`mZr `m àíZmbm `mh` à{VgmX {Xbm Zmhr. H\$mhr
{dÚmĬ`mZr `m àíZmbm à{VgmX XVmZm ~hrU/^mD\$/XmÝhr h gd n`m` {ZdS'b Ě`m_i
EH\$U QŠH\$dmar H\$mTVm `U eŠ` ZìhV.

Annex I H\$. 6 : EHSbV EHS _b d {H\$_mZ EHS ^ndS AgUma _b `nA`mVrb g_m`nOZ
j_Vm d i`pSV\_Id JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `ng~YrA`m àiZmZm {dUmI`mZr {Xbë`m
à{VgmXmM {díbfU Xe{dUman Ann I

{dUmWu àiZmabrV àiZmÀ`m gédmVrbm È`mÀ`m nmbH\$mÀ`m {ejUm~Öb d
i`dgm`/ZmH\$arMr _m{hVr KVbr AgVm nTrb 4.13 gmaUrV {Xë`mà_mU à{VgmXmMr
eH\$Sdmar {_i mbr.

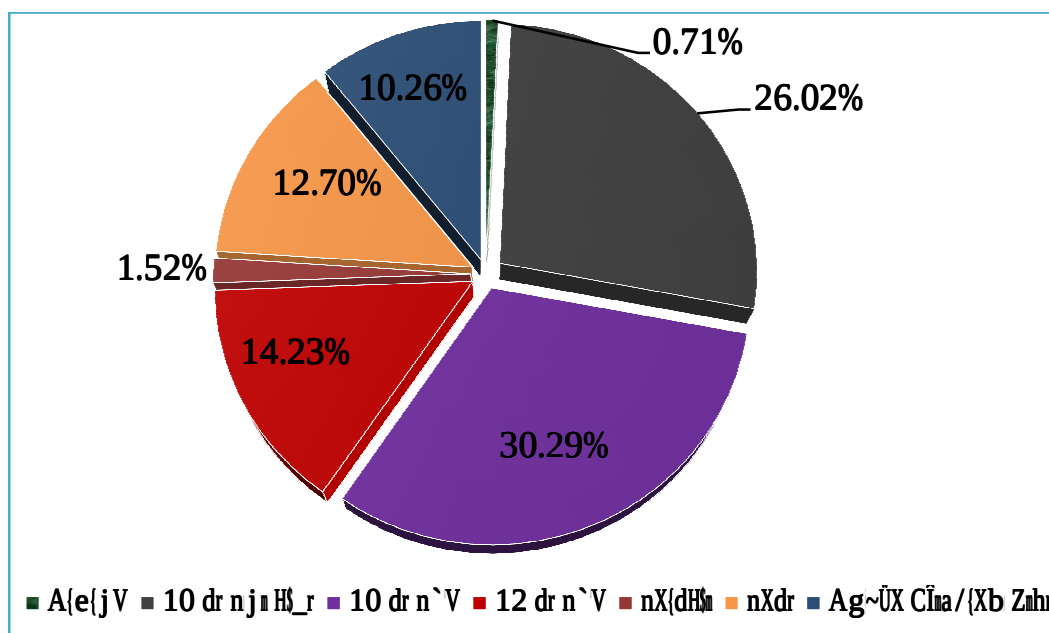
gmaUr 4.13/1 : nmbH\$mÀ`m {ejUm~Öb {dUmI`mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU
Xe{dUmar gmaUr

hVr	dSrb
i) {ejU - A{e{JV	00.71%
10 dr nj H_r	26.02%
10 dr n`V	30.29%
12 dr n`V	14.23%
nX{dH\$	01.52%
nXdr	12.70%
Ag~ÜX Cİna / à{VgX Zhr	10.26%

12 nH\$ 7 eni_Yrb {dÜmİ`mZr AmBM {ejU {b{hb Zhr, H\$maU àiZmdbrV V
Nmm`M am{hb d g~{YV {ejH\$hr gJm`bm {dgab. E`m\_i gd {dÜmİ`mA`m AmBÁ`m
{ejUm~ÖbMr eH\$Sdmar gXa gmaUrV XVm Ambr Zhr.

H\$di 12.70% {dÜmİ`mA`m d{SbmM nXdm`VM {ejU Amh. Va nX{dH\$mn`V
01.52%, 12 dr n`V 14.23%, 10 dr n`V 30.29% nmbH\$ {eH\$bb AmhV Va
26.02% nmbH\$ 10 dr njmhr H_r {eH\$bb AmhV Am{U 10.26% {dÜmİ`mZr `m/`
à{VgX {Xbm Zhr

AmB I H\$. 7 : nmbH\$mA`m {ejUm~Öb {dÜmİ`mZr {Xbë`m à{VgXmM {díbfU Xe{dUmam
AmB I

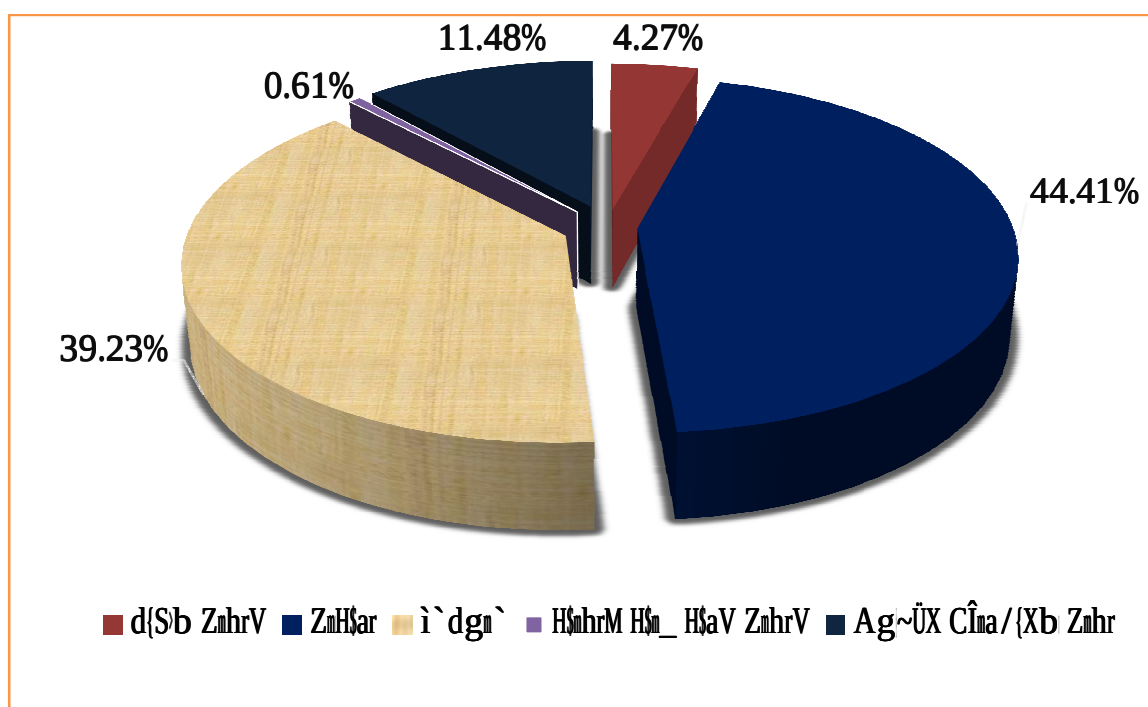

gnaUr 4.13/2 : nmbH\$A`n ZmH\$ar/i`dg`n~Ob {dUmI`nZr {Xbë`n à{Vg`XmM {díbfU Xe(dUmar gnaUr

hVr	dSrb	
ii) dSrb ZmhrV	04.27%	100%
ZmH\$ar	44.41%	
i`dg`	39.23%	
H\$hrM H\$_ H\$aV ZmhrV	00.61%	
Ag~UX CĪa / à{Vg`X Zmhr	11.48%	

44.41% {dUmI`mM nmbH\$ ZmH\$ar H\$aVnV, Va 39.23% nmbH\$mM i`dg` Anh. 00.61% nmbH\$ H\$hrM H\$\_ H\$aV ZmhrV An{U 04.27 % {dUmI`mZm dSrb nmbH\$ ZmhrV. 11.48% {dUmI`nZr Ag~UX CĪa {Xb qH\$dm CĪaM {Xb Zmhr.

Anb I H\$. 8 : nmbH\$A`n ZmH\$ar/i`dg`n~Ob {dUmI`nZr {Xbë`n à{Vg`XmM {díbfU Xe(dUmar Anb I

4.5.8 nmbH\$ àíZmbrdéz { _imbë`n à{Vg`XmM {díbfU

añVV geYZmM C{ÖîQ H\$_mH\$ 1 nTrbà_mU hmV.

B`Îmm ZddrÀ`n {dÚmİ`mÀ`n g_m`mOZ j\_VMr \_m{hVr KU. `n C{ÔîQmÀ`n nVVgmRr àiZmbrV H\$mhr àiZmMm g\_mde H\$b. àiZmÀ`n JQ‘A’_Ü` àiZ H\$\_mH\$ 1, 4, 5, 7, 11 h àiZ hmV. `n àiZmÀ`n à{VgmXmMr eH\$S`dnar nTrb gmaUr 4.14 _Ü` _mSbr Amh.

gmaUr 4.14 : g_m`mOZ j\_V~ÔbÀ`n àiZmMm nmbH\$mZr {Xbë`n à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

àíZ H\$.	àíZ	Zh_r %	H\$YrVar %	H\$YrM Zmhr %	à{VgmX Zmhr / Ag~ÜX %	EH\$U %
1	V_Mm nmë` emiÀ`n ñZhgbZmV gh^mJr hmVm H\$m?	42.32	47.15	10.09	00.44	100
4	g_d`ñH\$ ^mdS qH\$d {_Ì/_ÌrU `mÀ`m~am~a Aä`ng H\$aVm H\$m?	57.89	33.33	08.11	00.67	100
5	KamVrb dmVmdaU AmZXr d g_mYmZH\$maH\$ AgV H\$m?	82.57	13.93	01.64	00.77	100
7	_mRçmÀ`n gMZmM nmbZ H\$aVm H\$m?	76.64	20.29	02.30	00.77	100
11	nmë`mbm {ejm H\$aVm H\$m?	09.54	53.73	35.20	01.54	100

darb gmaUr 4.14 Zgma 42.32% {dÚmWu Zh_r emiÀ`n ñZhgbZmV ^mJ KVmV. 47.15% {dÚmWu H\$YrVar ñZhgbZmV ^mJ KVmV, Va 10.09% {dÚmWu H\$YrM emiÀ`n ñZhgbZmV ^mJ KV ZmhrV. 00.44% nmbH\$mZr `m àiZng `m` à{VgmX {Xbm Zmhr.

g_d`ñH\$ ^mdS qH\$d {\_Ì/\_ÌrU~am~a Aä`ng H\$aUma 57.89% {dÚmWu AmhV. 33.33% {dÚmWu H\$YrVarM Amnë`m d`mÀ`n ^mdS/{\_Ì/\_ÌrU~am~a Aä`ng H\$aVmV.

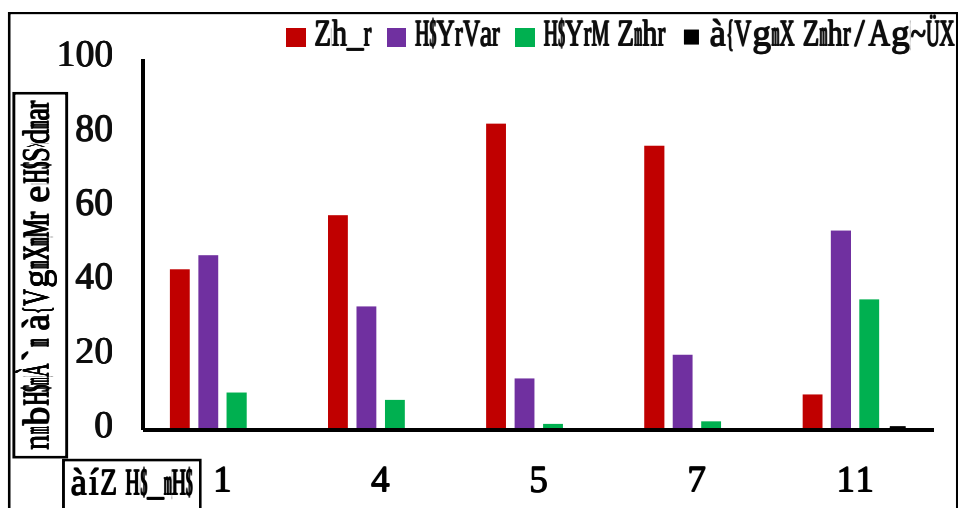
Va 08.11% {dÚmWu Ag H\$YrM H\$aV ZmhrV. 00.67% nmbH\$mZr `m àíZmbm `m` à{VgX {Xbm Zmhr.

82.57% {dÚmİ`mÀ`m KamVrb dmVmdaU Zh_r AmZXr d g_YmZH\$naH\$ AgV. 13.93% {dÚmİ`mÀ`m KamVrb dmVmdaU H\$YrVar AmZXr d g_YmZH\$naH\$ AgV Va 01.64% {dÚmİ`mÀ`m KamVrb dmVmdaU H\$YrM AmZXr d g_YmZH\$naH\$ ZgV. 00.77% nmbH\$mZr `m àíZmg `m` à{VgX {Xbm Zmhr.

Am_Mm nmë`\_mRçmÀ`m gMZmM Zh_r nmbZ H\$aVm Ag 76.64% nmbH\$ gmJVmV, H\$YrVar nmbZ H\$aVm Ag 20.29% nmbH\$ gmJVmV d H\$YrM nmbZ H\$aV Zmhr Ag 02.30% nmbH\$ gmJVmV. 00.77% nmbH\$mZr `m àíZmg `m` à{VgX {Xbm Zmhr.

09.54% nmbH\$ Annë`m nmë`mbm Zh_r {ejm H\$aVmV, 53.73% nmbH\$ H\$YrVar nmë`mbm {ejm H\$aVmV Am{U 35.20% nmbH\$ Annë`m nmë`mbm H\$YrM {ejm H\$aV ZmhrV. 01.54% nmbH\$mZr `m àíZmg `m` à{VgX {Xbm Zmhr.

Am b I H\$. 9 : g_m`mOZ j\_V~ÔbÀ`m àíZmM nmbH\$mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUam Am b I

añVV geYZmM C{ÔîQ H\$_mH\$ 2 nTrbà_mU hmV. B`Îm ZddrÀ`m {dÚmİ`mÀ`m M ì`pšV\_Îd JU{defmMm (\_mZ{gH\$ Amam`) AmTmdm KU.

C(ÔîQmÀ`m nVVgmRr àíZmbrV H\$mhr àíZmMm g\_mde H\$b\_m. àíZmÀ`m JQ‘A’
 _Ü` àíZ H\$\_mH\$ 8 d JQ‘~’ \_Ü` àíZ H\$_mH\$ 13, 14, 15, d 20 h àíZ KVb. `m
 àíZmÀ`m nmbH\$mÀ`m à{VgmXmMr eH\$Sdmar nTrb gmaUr 4.15 _Ü` _mSbr Anh.
 àíZmbrVrb H\$mhr àíZmZm (CXm. à. H\$. 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20) EH\$mjm
 A{YH\$ n`m` {ZdSÊ`mMr \_^m {Xbbr Agë`mZ Ê`mMr EH\$U eH\$Sdmar H\$mTVm `U eŠ`
 ZìhV.

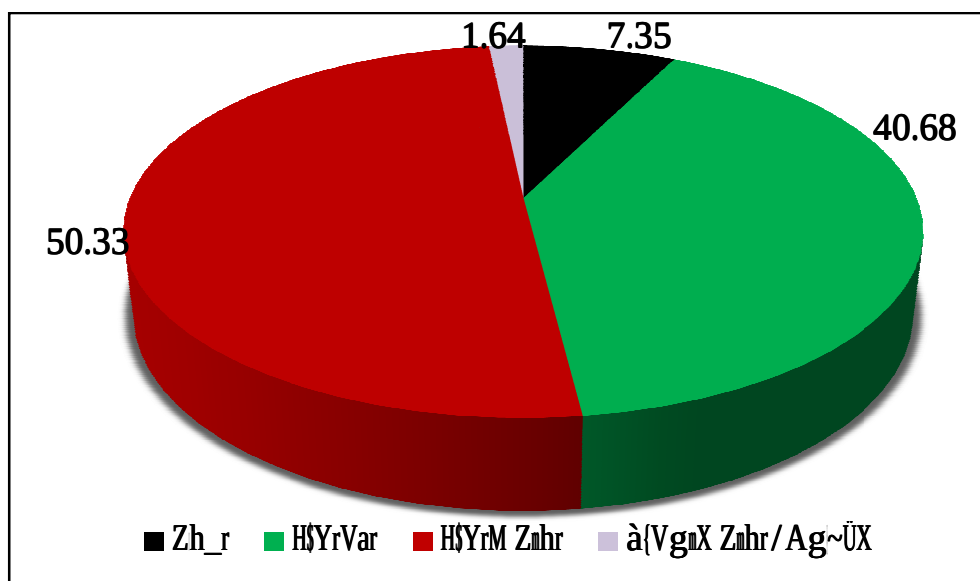
gmaUr 4.15/1 : ì`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) ~ÔbÀ`m àíZmZm nmbH\$mZr
 {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

àíZ H\$.	àíZ	Zh_r %	H\$YrVar %	H\$YrM Zmhr %	à{VgmX Zmhr / Ag~ÜX %	EH\$U %
8	nmë`mMr dmJUH\$ ÎngXm`H\$ dmQV H\$m?	07.35	40.68	50.33	01.64	100

darb gmaUr 4.15/1 déZ nmbH\$mÀ`m à{VgmXmM {díbfU nTrbà\_mU XVm `V

nmë`mMr dmJUH\$ Zh\_r ÎngXm`H\$ dmQV Ag 07.35% nmbH\$mM âhUU Anh.
 nmë`mMr dmJUH\$ H\$YrVar ÎngXm`H\$ dmQV Ag 40.68% nmbH\$ âhUVmV, Va Am_À`m
 nmë`mMr dmJUH\$ Amâhmbm H\$YrM ÎngXm`H\$ dmQV Zmhr Ag 50.33% nmbH\$ gmJVmV.
 01.64% nmbH\$mZr `m àíZmbm `m` à{VgmX {Xbm Zmhr.

Am b I H\$. 10 : ì`pŠV\_İd JU{def ( \_mZ{gH\$ A<sub>am</sub>h`) ~ÖbÄ`<sub>m</sub> àíZ<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> nmbH\$<sub>m</sub>Zr {Xbë`_m à{Vg_mX_mM {díbfU Xe{dU_{am} Am b I

àíZH\$_mH\$ 8

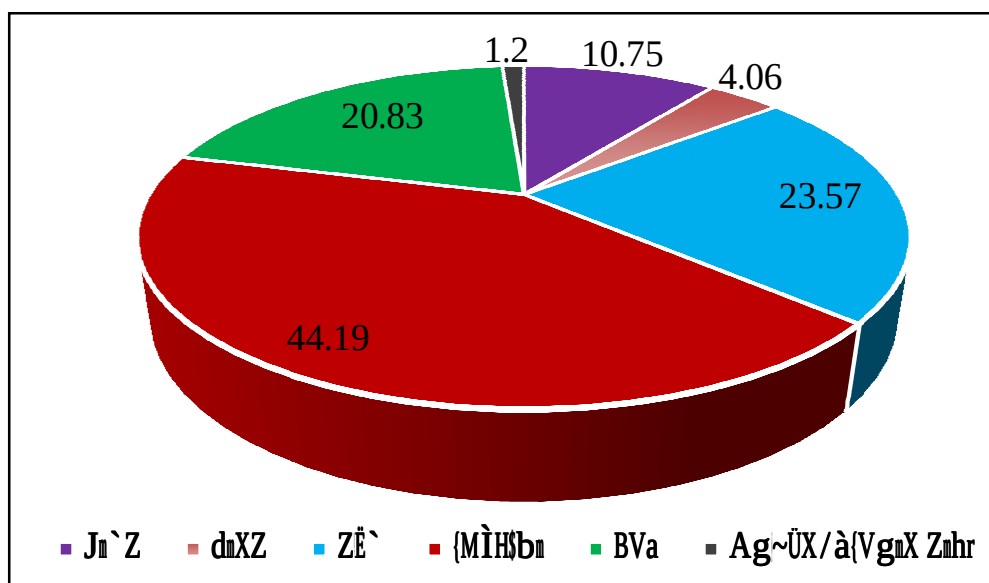
g_{ma}Ur 4.15/2 : ì`pŠV\_İd JU{def ( \_mZ{gH\$ A<sub>am</sub>h`) ~ÖbÄ`<sub>m</sub> àíZ<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> nmbH\$<sub>m</sub>Zr {Xbë`_m à{Vg_mX_mM {díbfU Xe{dU_{ar} g_{ma}Ur

à H\$	àíZ	J _m `Z %	d _m XZ %	ZË` %	{MÌH\$b _m %	BVa %	Ag~ÜX/ à{Vg _m X Zmhr %
13	V_Ä` <sub>m</sub> nñë` _m M _m A _m dSV _m NX H\$ _m UV _m ?	10.75	04.06	23.57	44.19	20.83	01.20

nmbH\$_mA`<sub>m</sub> à{Vg<sub>m</sub>X<sub>m</sub>déZ 10.75% {dÜ<sub>m</sub>İ`_mZ_m J_m`Z<sub>m</sub>M<sub>m</sub>, H\$d i 04.06% {dÜ<sub>m</sub>İ`_mZ_m d_mXZ_mM_m, 23.57% {dÜ_mİ`<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> ZË` H\$b_mM_m, 44.19% {dÜ_mİ`<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> {MÌH\$b<sub>m</sub> A<sub>m</sub>{U 20.83% {dÜ<sub>m</sub>İ`_mZ_m BVa àhUO J_m`Z, d<sub>m</sub>XZ, ZË`, {MÌH\$b_m `med<sub>m</sub> dJi NX A<sub>m</sub>hV. H\$<sub>m</sub>hr {dÜ<sub>m</sub>İ`_mZ_m EH\$_mn_j A{YH\$ NX Agë`<sub>m</sub>Mhr nmbH\$<sub>m</sub>Zr g<sub>m</sub>{JVb A<sub>m</sub>h. BVa \_Ü` H\$S_m, d_mMZ, J_mUr EH\$U, dŠVİd, Qr. ìhr. ~KU, Xgè`<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> hgdU, ñd`_mH\$, Jß_m,

Aä`ng Ae AZH\$ N\XmMm CëbI H\$b Am. 01.20% mbH\$mZr `m` à{VgmX {Xbm Zmhr.

Am bI H\$. 11 : ì`pSV\_İd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) ~ÖbA`m àíZmZm mbH\$mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmam Am bI

àíZH\$_mH\$ 13

gmaUr 4.15/3 : ì`pSV\_İd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) ~ÖbA`m àíZmZm mbH\$mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

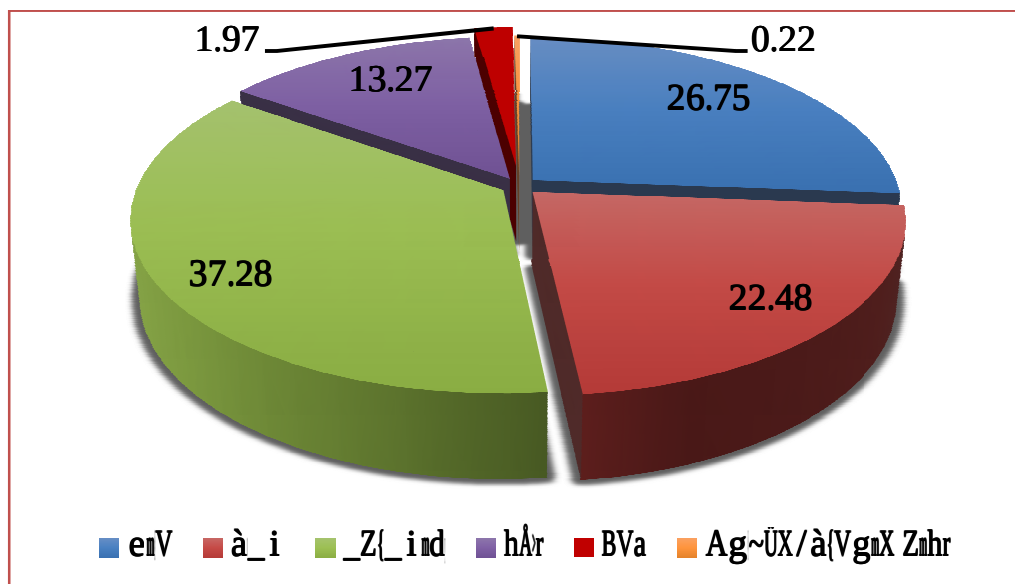
à H\$	àíZ	eV	à_i	_Z{_i mD	hÅr	BVa	Ag~ÜX/à{VgmX Zmhr
		%	%	%	%	%	%
14	më`mMm EH\$Xa ñd^md H\$gm Amh?	26.75	22.48	37.28	13.27	01.97	00.22

darb gmaUr 4.15/3 déZ Annë`m më`mMm EH\$Xa ñd^md H\$gm Amh? `m àíZbm

26.75% mbH\$mZr ‘eV’, 22.48% mbH\$mZr ‘à_i’, 37.28% mbH\$mZr ‘_Z{_i mD\$, 13.27% mbH\$mZr ‘hÅr’ d 01.97% mbH\$mZr ‘BVa’ Agm à{VgmX

{Xb_m Anh. BVa_U amJrQ ñd^mdmMhr g_{de} H\$bb_m Anh. 00.22% nmbH\$mZr`m`
à{Vg_mX {Xbb_m Zmhr.

Amb I H\$. 12 : ì`pSV\_İd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) ~ÖbA`m àíZ_mZ_m nmbH\$mZr
{Xbë`m à{Vg_mXmM {díbfU Xe{dUmam Amb I

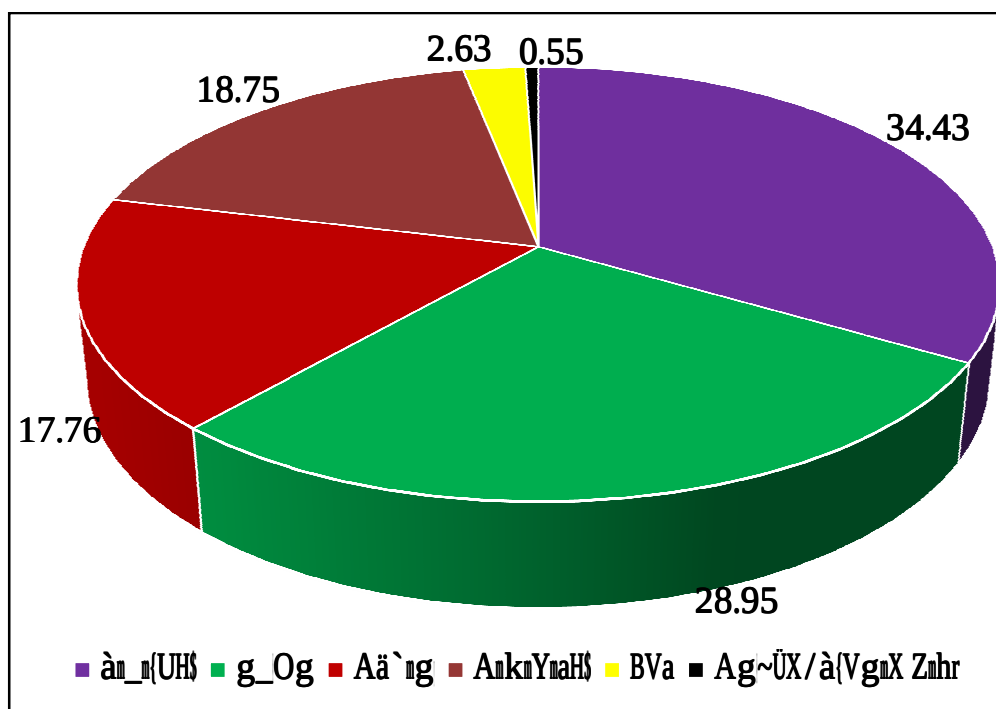
àíZH\$mH\$ 14

g_{maUr} 4.15/4 : ì`pSV\_İd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) ~ÖbA`m àíZ_mZ_m nmbH\$mZr
{Xbë`m à{Vg_mXmM {díbfU Xe{dUmar g_{maUr}

à H\$	àíZ	àm_m{UH\$ %	g_Og %	Aä`ng %	Ank _m YmaH\$ %	BVa %	Ag~UX/ à{Vg _m X Zmhr %
15	nmë`mM {def MmJb _m JU H\$mUV _m ?	34.43	28.95	17.76	18.75	02.63	00.55

g_{maUr} 4.15/4 déZ nmë`mA`m {def JU~Öb g_{mJV_mZ_m} 34.43% nmbH\$mZr
'àm_m{UH\$', 28.95% nmbH\$mZr 'g_Og', 17.76% nmbH\$mZr 'Aä`ng', 18.75%
nmbH\$mZr 'Ank_mYmaH\$' d 02.63% nmbH\$mZr 'BVa' Ag_m à{Vg_mX {Xbb_m Anh.
00.55% nmbH\$mZr`m` à{Vg_mX {Xbb_m Zmhr.

AmI H\$. 13 : i`pSV\_Id JU{def (\_mZ{gH\$ Amh`) ~ObA`m aiZmZm mbH\$mZr
{Xbe`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmam AmI

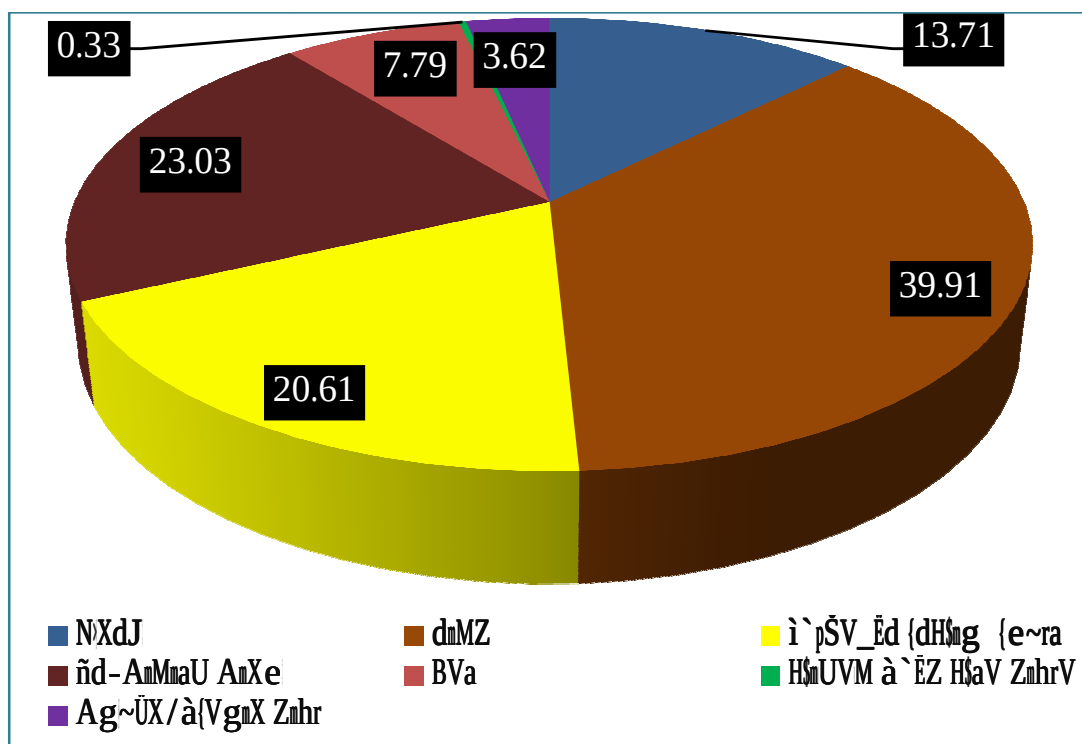
aiZH\$mH\$ 15

gmaUr 4.15/5 : i`pSV\_Id JU{def (\_mZ{gH\$ Amh`) ~ObA`m aiZmZm mbH\$mZr
{Xbe`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

à H\$	aiZ	NXdJ	dmMZ	i`pSV_Éd {dH\$m {e~ra	ñd- AmMaU AmXe	H\$mUVM à`ÉZ H\$aV ZmhrV	BVa	Ag~UX/ à{VgmX Zmhr
		%	%	%	%	%	%	%
20	nmë`mMm i`pSV_Îd {dH\$m CÎm hmÊ`mÀ`m ÑîQrZ Vâhr OmUrdndH\$ H\$m` à`ÉZ H\$aVm?	13.71	39.91	20.61	23.03	00.33	07.79	03.62

gnaUr 4.15/5 déZ Ag {XgZ `V H\$s nñë`mMm ì`pŠV\_İd {dH\$mg Cİm\_ hñË`mA`m ÑîQrZ 13.71% nmbH\$ NXdJ bñdVñV, 39.91% nmbH\$ Cİm\_ dñMZ H\$adZ KVñV. 20.61% nmbH\$ ì`pŠV_İd {dH\$mg {e{~ang nñRdVñV, 23.03% nmbH\$ ñdAmMaU AnXe KmbZ XVñV, 07.79% nmbH\$ `mnH\$s BVa âhUO dJim \_mJ Adb~VñV. 03.62% nmbH\$mZr `m àíZmg `m` à{VgmX {Xbm Zmhr An{U 00.33% nmbH\$ {def Ag H\$mUVM à`ÈZ H\$aV ZmhrV. Va H\$mhr nmbH\$ EH\$mñjm A{YH\$ à`ÈZ H\$aVñV.

AmI H\$. 14 : ì`pŠV\_İd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) ~ÖbA`m àíZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUmam AmI

àíZH\$_mH\$ 20

añVV genYZmM C{ÖîQ H\$_mH\$ 3 nTrbà_mU hñV.

B`İm ZddrA`m {dUmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d ì`pŠV\_İd JU{def `mA`mVrb ghg~Y VñmgU.

$\text{C}(\text{O}^{\text{f}}\text{Q}^{\text{A}}) \text{ nVVgRr} \text{ àiZndbrV H\$hr} \text{ àiZmM g_de H\$b. JQ'A' } _ \ddot{\text{U}} \text{ àiZ}$
 $\text{H\$_mH\$ 2, 3, 9 d JQ'~' } _ \ddot{\text{U}} \text{ àiZ H\$_mH\$ 16 d 18 h àiZ KVb. } _ \text{ àiZmÀ} _ \text{m}$
 $\text{mbH\$mÀ} _ \text{m} \text{ à(VgmXmMr eH\$Sdmar nTrb gmaUr 4.16 } _ \ddot{\text{U}} _ \{ \text{Xbr Amh.}$

$\text{gmaUr 4.16/1 : g_m} _ \text{mOZ j_Vm d i} _ \text{pŠV_Îd JU\{def (}_ \text{Z\{gH\$ A} _ \text{m}^{\text{h}} _ \text{)} _ \text{mÀ} _ \text{mVrb}$
 $\text{ghg~Ym} _ \text{ÔbÀ} _ \text{m} \text{ àiZmZm mbH\$mZr \{Xbë} _ \text{m} \text{ à(VgmXmM \{díbfU Xe\{dUmar gmaUr}$

àíZ H\$.	àíZ	Zh_r %	H\$YrVar %	H\$YrM Zmhr %	à(VgmX Zmhr / Ag~ÜX %	EH\$U %
2	nmë` dŠVĖd / ZmQç / ZĖ` / H\$sSm B. ñnYm_Ü` gh^mJr hmVm H\$m?	44.30	43.31	11.51	00.88	100
3	Aä`mg/{_Î-_ÎrU B. {df`r _Z_mH\$inUmZ ~mbVm H\$m?	73.57	21.82	04.06	00.55	100
9	nmë`mÀ`m A`m^` gd`t~m~V H\$Rma eâXmV OmUrd H\$éZ XVm H\$m?	45.29	38.16	14.91	01.64	100

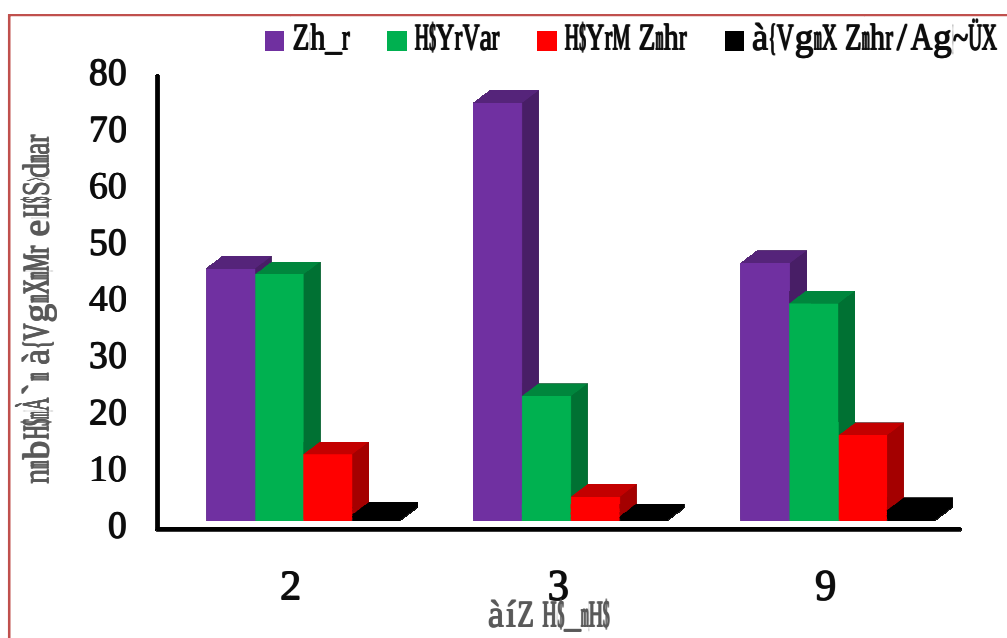
$\text{gmaUr 4.16/1 déZ Ag bj} _ \text{mV } _ \text{V H\$s 44.30\% \{dÚmWu Zh_r}$
 $\text{dŠVĖd/ZmQç/ZĖ`/H$sSm BĖ} \_ \text{mXr} \text{ ñnYm\_Ü` gh}^{\text{m}} _ \text{Jr hmVmV d 43.31\% \{dÚmWu Aem}$
 $\text{ñnYm_Ü` H$YrVar gh}^{\text{m}} \_ \text{Jr hmVmV. Zh\_r d H$YrVar ñnYm\_Ü` gh}^{\text{m}} _ \text{Jr hmUè} _ \text{m} \text{ \{dÚmĬ} _ \text{mM}$
 $\text{à_mU OdiOdi gmaIM Amh. naV 11.51\% \{dÚmWr Aem àH\$maÀ} _ \text{m} \text{ ñnYm_Ü` H$YrM}$
 $\text{gh}^{\text{m}} _ \text{Jr hmV ZmhrV, h } _ \text{m}^{\text{h}} _ \text{ dmQV Zmhr. h à_mU OmñV Amh Ag dmQV. 00.88\%}$
 $\text{mbH\$mZr } _ \text{m} \text{ àiZmbm } _ \text{m}^{\text{h}} _ \text{ à(VgmX \{Xbm Zmhr.}$

$73.57\% \text{ \{dÚmWu Aä} _ \text{mg/{_Î_ÎrU BĖ} _ \text{mXr\{df`r Amnë} _ \text{m} \text{ mbH\$mer}$
 $_ \text{Z_mH$inUmZ ~mbVmV, hr In MmJbr JmîQ Amh. 21.82\% \{dÚmWu H$YrVarM}$

$_Z_mH\$i nU_nZ \sim bV_mV A_m\{U 04.06\% \{dU_mW_u _Z_mH\$i nU_nZ H\$YrM A_m\ddot{e}_m nmbH\$ner$
 $\sim bV Z_mhrV. 00.55\% nmbH\$mZr _m \grave{a}iZ_m b_m _m\grave{h}_m \grave{a}\{Vg_mX \{Xb_m Z_mhr.$

$n\ddot{e}_m \grave{A}_m A_m\grave{h}_m _m gd_t\sim\ddot{O}b 45.29\% nmbH\$ A_m\ddot{e}_m n\ddot{e}_m b_m H\$R_ma e\grave{a}X_mV$
 $O_mUrd H\$\acute{e}Z XV_mV, 38.16\% nmbH\$ H\$YrVar O_mUrd H\$\acute{e}Z XV_mV, Va 14.91\% nmbH\$$
 $A_m\ddot{e}_m n\ddot{e}_m b_m \ddot{E}_m \grave{A}_m A_m\grave{h}_m _m gd_t\sim V H\$YrM H\$R_ma e\grave{a}X_mV O_mUrd H\$\acute{e}Z XV Z_mhrV.$
 $01.64\% nmbH\$mZr _m \grave{a}iZ_m b_m _m\grave{h}_m \grave{a}\{Vg_mX \{Xb_m Z_mhr.$

$Amb I H\$. 15 : g_m\grave{m}OZ j_V_m d \grave{i}\grave{p}\grave{S}V_Id JU\{def (_mZ\{gH\$ A_mam\grave{h}_m) _m \grave{A}_m Vrb$
 $ghg\sim Y_m\sim\ddot{O}b \grave{A}_m \grave{a}iZ_m Z_m nmbH\$mZr \{Xb\ddot{e}_m \grave{a}\{Vg_mX_mM \{d\acute{i}bfU Xe\{dU_mam Amb I$

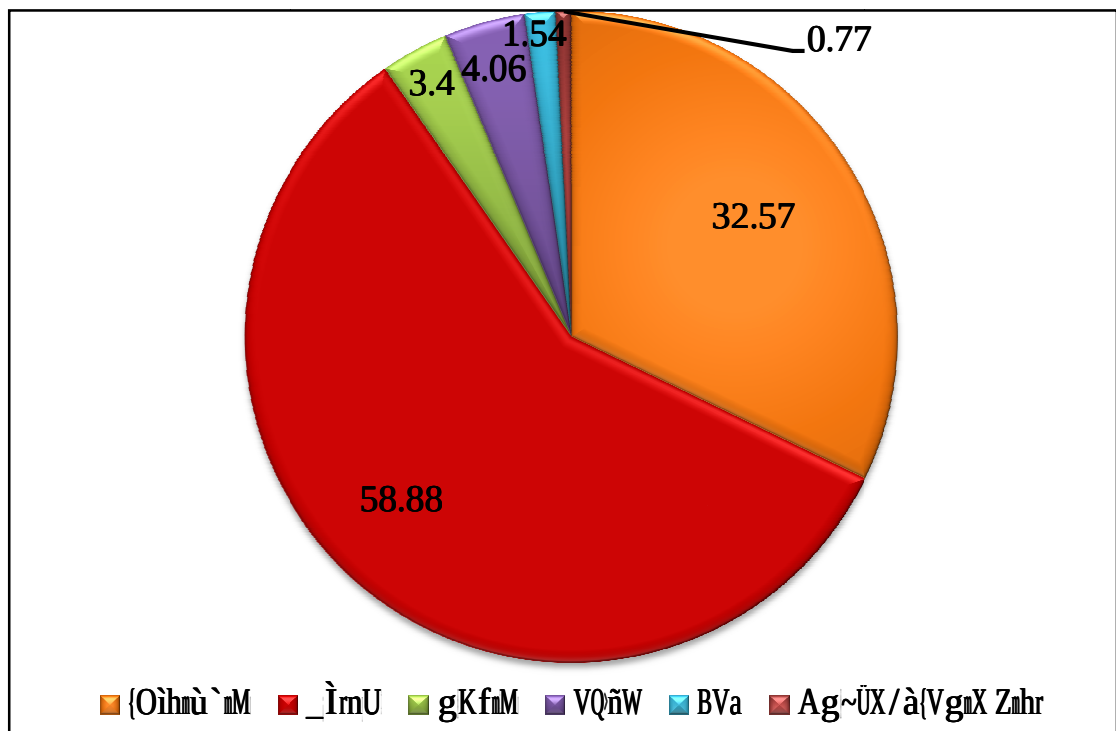

$g_maUr 4.16/2 : g_m\grave{m}OZ j_V_m d \grave{i}\grave{p}\grave{S}V_Id JU\{def (_mZ\{gH\$ A_mam\grave{h}_m) _m \grave{A}_m Vrb$
 $ghg\sim Y_m\sim\ddot{O}b \grave{A}_m \grave{a}iZ_m Z_m nmbH\$mZr \{Xb\ddot{e}_m \grave{a}\{Vg_mX_mM \{d\acute{i}bfU Xe\{dU_mar g_maUr$

à H\$	àíZ	{Oìhmù`mM %	_ÌmU %	gKfmM %	VQñW %	BVa %	Ag~ÜX/ à{Vg_mX Z_mhr %
16	në`mM AmnmngmVrb dmJU H\$g Amh?	32.57	58.88	03.40	04.06	01.54	00.77

darb gnaUr 4.16/2 déZ Ag AmT i b H\$ Annë`n nne`m AnnngVrb dñJU {Oihmù`mM Anh Ag 32.57% nmbH\$mM àhUU Anh, Va \_ÌmU g~Y AnhV Ag \_V 58.88% nmbH\$mZr ì`ŠV H\$b. h à_mU MmJb Anh. 03.40% {dÜmİ`mM AnnngVrb dñJU gKfmM d 04.06% {dÜmİ`mM VQñW Anh. h à_mU Aën Anh. 01.54% nmbH\$mZn Annë`n nne`m AnnngVrb dñJU {Oihmù`mM/\_ÌmU/VQñW `nnH\$s ZgZ BVa Agë`m dñQV. h à\_mU AE`ën Anh. 00.77% nmbH\$mZr `n àíZnbm `n` à{VgmX {Xbm Zmhr. H\$hr nmbH\$mZr `n àíZnbm à{VgmX XVmZn EH\$nnj A{YH\$ n`n` {ZdSb AnhV.

Am b I H\$. 16 : g_m`mOZ j\_Vm d ì`pŠV_İd JU{def (_mZ{gH\$ Amam`h`) `mÀ`mVrb ghg~Ym~ÖbA`n àíZnZn nmbH\$mZr {Xbë`n à{VgmXmM {díbfU Xe{dUman Am b I

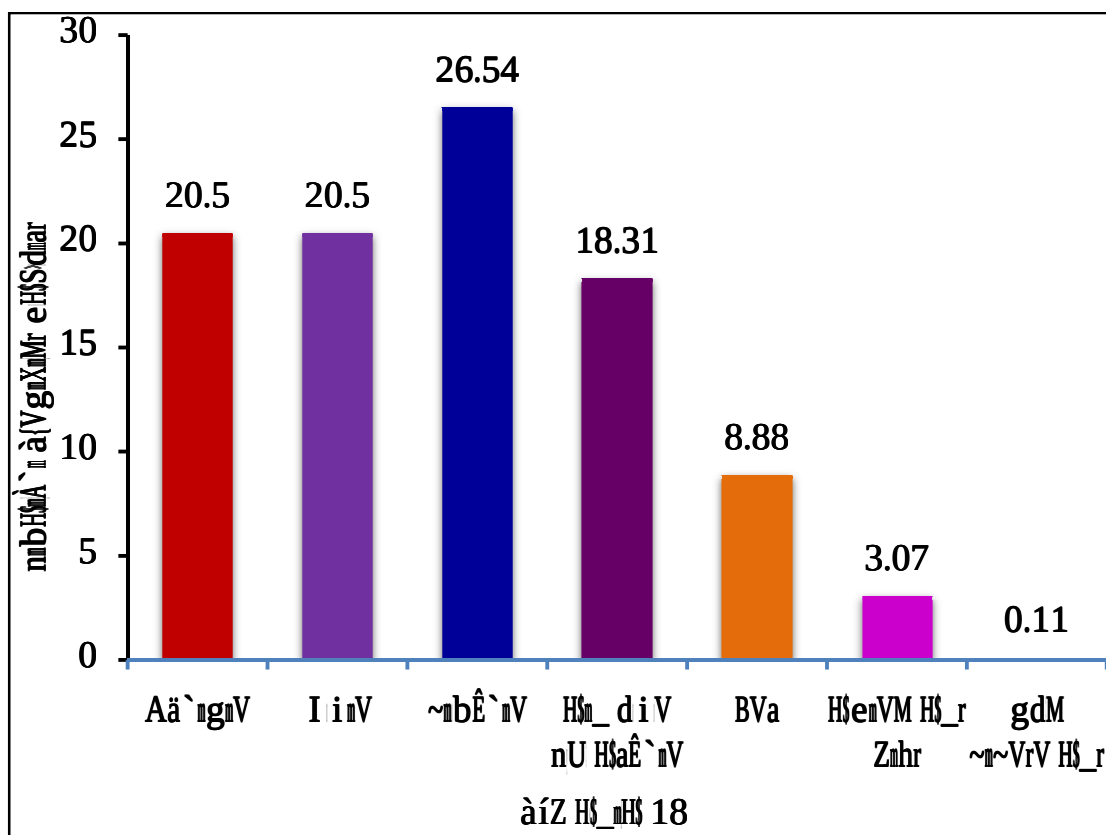
àíZH\$_mH\$ 16

gmaUr 4.16/3 : g_m OZ j_v d i pšV_{id} JU{def (Z{gH\$ A_{am}) }`_A Vrb
ghg~Y~ôb_A àiZ_Z nmbH\$_{Zr} {Xbë`_m à{Vg_mX_m {díbfU Xe{dU_{mar} gmaUr

à. H\$.	àíZ	Aä` _{ng}	I i	~ _{mb} U	H\$_ diV nU H\$aU %	H\$e _{VM} H\$_ Z _{hr} %	gdM ~ _m VrV H\$_ %	BVa %	Ag~ÜX qH\$d _m à{Vg _m X Z _{hr} %
18	në` BVamnj _m H\$e _m V H\$_ _r Amh Ag Vâmb _m dmQV?	20.5	20.5	26.54	18.31	3.07	0.11	8.88	2.63

darb gmaUr 4.16/3 déZ Ag bj_mV `V H\$ 20.50% nmbH\$<sub>A</sub>`_m V E`_mM_m
në` BVamnj<sub>m</sub> Aä`_{ng}V H\$__r Amh, 20.50% nmbH\$_A`_m V I i_mV H\$__r Amh,
26.54% {dÚ_mWu ~_{mb}E`<sub>m</sub>V H\$\_<sub>r</sub> AmhV Va 18.31% {dÚ<sub>m</sub>Wu H\$\_<sub>m</sub> diV nU H\$aE`_mV
H\$__r AmhV. h {VÝht JmîQtVrb à_mU Oding gmaI Amh. 08.88% {dÚ_mWu `m
i`{V[ašV BVa JmîQtV H\$__r AmhV. 03.07% {dÚ_mWu H\$e_{VM} H\$__r Z_{hr}V, Am{U
00.11% {dÚ_mWu gdM ~_mVrV H\$__r AmhV, Ag E`<sub>m</sub>A`_m nmbH\$_Z dmQV. 02.63%
nmbH\$_Z `m àiZ<sub>mb</sub> `m`_m à{Vg_mX {Xb_m Z_{hr}, h à_mU \sma Amh. H\$_{hr} nmbH\$_Z Amnb_m
në` EH\$_mnj_m A{YH\$ JmîQrV H\$__r Amh Ag dmQV.

Am I H\$. 17 : g_m`mOZ j\_Vm d i`pSV_İd JU{def (_mZ{gH\$ Amam` ) `mÄ`mVrb
ghg~Ym~ÖbÄ`m àíZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUman Am I

añVV gemYZmM C{ÖîQ H\$_mH\$ 5 nTrbà_mU hmV

B`İmm ZddrÄ`m {dÜmİ`m_Yrb, EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS AgUma _b
`mÄ`mVrb g_m`mOZ j\_Vm d i`pSV_İd JU{def (_mZ{gH\$ Amam` ) `mM {díbfU
H\$aU.

`m C{ÖîQmÄ`m nVVgmRr àíZmdbmV H\$mhr àíZmMm g_mde H\$b_m. àíZmÄ`m JQ`~`
_Ü` àíZ H\$\_mH\$ 6, 10, 12 Am{U JQ`~` \_Ü` àíZ H\$_mH\$ 17 d 19 h àíZ KVb. `m
àíZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m à{VgmXmMr eH\$Sdmar nTrb gmaUr H\$\_mH\$ 4, 17 \_Ü` _mSbr
Anh.

g_{na}Ur 4.17/1 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^_{nd}S AgU_{na} _b `nA`nVrb g_m`nOZ
j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ A<sub>ma</sub>m`h`) `ng~YrA`n àiZ<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> nmbH\$mZr {Xbë`m
à{Vg_mX_mM {díbfU Xe{dU_{na}r g_{na}Ur

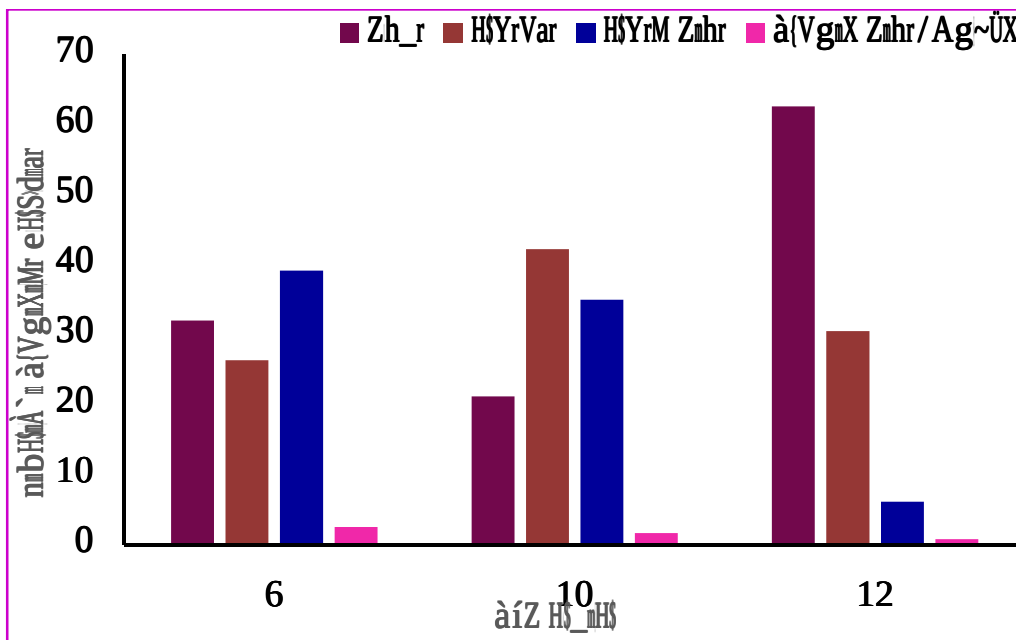
àíZ H\$.	àíZ	Zh_r %	H\$YrVar %	H\$YrM Z _{hr} %	à{Vg _m X Z _{hr} /Ag~ÜX %	EH\$U %
6	V_Ä`m nmë`mb _m ^ _{nd} S _m Mr CUrd ^ _{ng} V H\$m?	32.02	26.32	39.14	02.52	100
10	V_Mm nmë` E`mÄ`m gd JaOm nU hmÊ`ng _m Rr VH\$ _{na} H\$aV _m H\$m?	21.16	42.21	34.98	01.64	100
12	V_Mm nmë` KSbë`m KQZVZ ñdV:b _m g _{ndé} eH\$V _m H\$m?	62.61	30.48	06.14	00.77	100

darb g_{na}Ur 4.17/1 déZ bj_mV `V H\$, 32.02% nmbH\$mÄ`m _b_mZ_m ^_{nd}S_mMr
CUrd Zh_rM ^_{ng}V, 26.32% _b_mZ_m ^_{nd}S_mMr CUrd H\$YrVar ^_{ng}V. Va 39.14%
_b_mZ_m ^_{nd}S_mMr CUrd H\$YrM ^_{ng}V Z_{hr}. 02.52% nmbH\$mZr `m àiZ<sub>m</sub>b<sub>m</sub> `m` à{Vg_mX
{Xbb_m Z_{hr}.

21.16% {dÚ_mWu ñdV:Ä`m JaOm nU H\$aÊ`ng_mRr Zh_r VH\$_{na} H\$aV_mV, Ag
nmbH\$mM _V A_mh. 42.21% nmbH\$mÄ`m \_V E`mMm nmë` ñdV:Ä`m gd JaOm nU
H\$aÊ`ng<sub>m</sub>Rr H\$YrVarM VH\$<sub>na</sub> H\$aV<sub>m</sub>/H\$aV. 34.98% nmbH\$mÄ`m âhUÊ`nà\_U E`mMm nmë`
Aer VH\$_{na} H\$YrM H\$aV Z_{hr}. 01.64% nmbH\$mZr `m àiZ<sub>m</sub>b<sub>m</sub> `m` à{Vg_mX {Xb_m Z_{hr}.

KSbë`m KQZVZ _mP_m _bJ_m/_bJ_r ñdV:b_m Zh_rM g_{ndé} eH\$V_m/eH\$V, Ag_m
à{Vg_mX 62.61% nmbH\$mZr {Xb_m A_mh. h à_U M_mJb A_mh. Va 06.14% nmbH\$mÄ`m
_V E`mMm nmë` KSbë`m KQZVZ ñdV:b_m H\$YrM g_{ndé} eH\$V Z_{hr} A_m{U 30.48%
nmbH\$mM nmë` H\$YrVar KSbë`m KQZVZ ñdV:b_m g_{ndé} eH\$V_mV. 00.77% nmbH\$mZr `m
àiZ_mb_m `m` à{Vg_mX {Xbb_m Z_{hr}.

AmI H\$. 18 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS} AgUma _b `mÀ`nVrb g_m`nOZ
j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `ng~YrÀ`m àiZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m
à{Vg_mXmM {díbfU Xe{dUman AmI

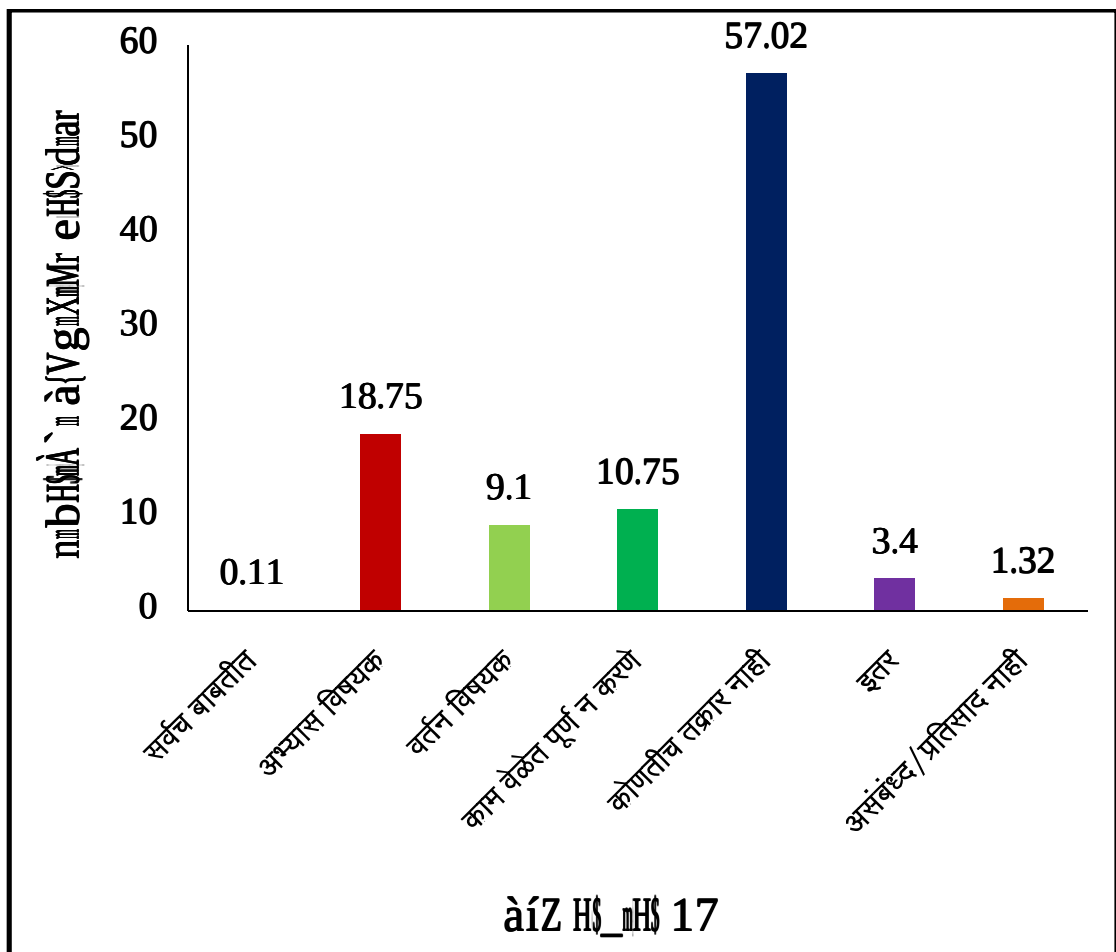

gmaUr 4.17/2 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS} AgUma _b `mÀ`nVrb g_m`nOZ
j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `ng~YrÀ`m àiZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m
à{Vg_mXmM {díbfU Xe{dUmar gmaUr

àíZ H\$.	àíZ	gdm ~m~VrV %	Aä`mg {df`H\$ %	dVZ {df`H\$ %	H\$m_ di V nU Z H\$aU %	H\$mUVrM VH\$ma Zmhr %	BVa %	Ag~ÜX/ à{Vg_mX Zmhr %
17	eni VZ nmë`mÀ`m H\$eng~Yr VH\$mar `VmV?	00.11	18.75	09.10	10.75	57.02	03.40	01.32

darb gmaUr 4.17/2 déZ Ag bjvV `V H\$, eni VZ gdm ~m~VrV Amnë`m
nmë`mÀ`m VH\$mar `VmV Ag H\$di 00.11% nmbH\$ gnJVmV. âhUO h à\_mU ZJÊ` Anh.

18.75% {dÚmĪ`mÀ`m Aä`ng{df`H\$ VH\$mar, 09.10% {dÚmĪ`mÀ`m dVZ{df`H\$ VH\$mar, 10.75% {dÚmĪ`mÀ`m H\$m\_ di V nU Z H\$aÊ`m{df`r VH\$mar `VmV. Va 57.02% {dÚmĪ`mÀ`m ~m~VrV H\$mUVrM VH\$ma `V Zmhr Ag nmbH\$mM âhUU Amh. 03.40% {dÚmĪ`mÀ`m nmbH\$mÀ`m _V `mnj BVa VH\$mar `VmV. 01.32% {dÚmĪ`mÀ`m nmbH\$mZr `m àíZmbm `m` à{VgmX {Xbm Zmhr. H\$mhr {dÚmĪ`mÀ`m EH\$mnj A{YH\$ ~m~VrV VH\$mar AmhV. Amb I H\$. 19 : EH\$bV EH\$ \_b d {H\$\_mZ EH\$ ^ndS AgUna \_b `mÀ`mVrb g\_m`nOZ j_Vm d ì`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amam`) `ng~YrÀ`m àíZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m à{VgmXmM {díbfU Xe{dUman Amb I

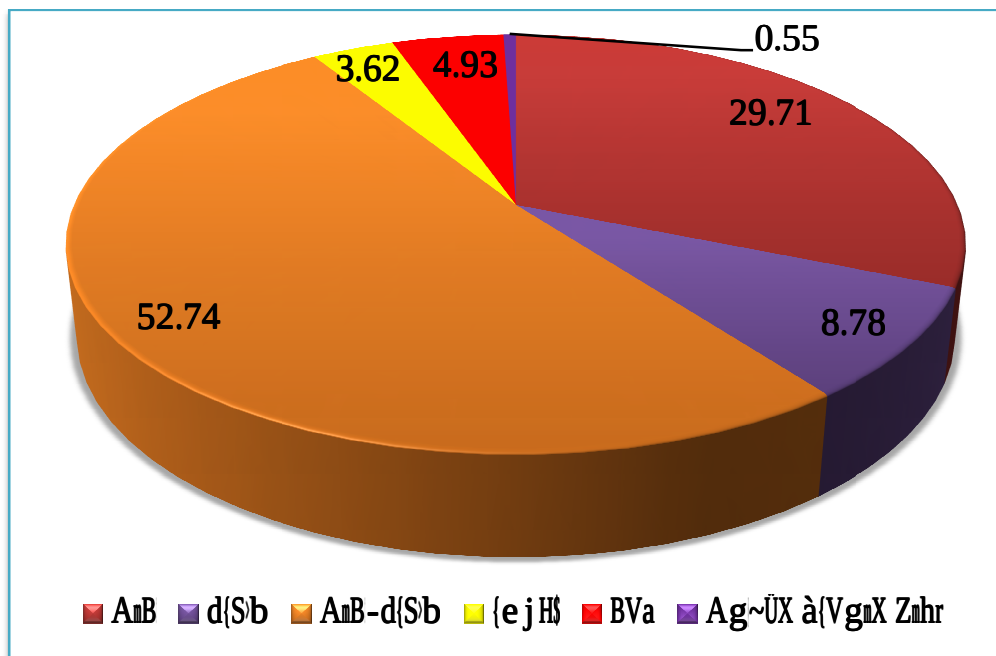

gnaUr 4.17/3 :EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS} AgUma _b `mÀ`nVrb g_m`nOZ
j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `ng~YrÀ`m àiZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m
à{Vg_mXmM {díbfU Xe{dUmar gnaUr

àíZ H\$.	àíZ	AmB %	dSrb %	AmB- dSrb %	{ejH\$ %	BVa %	Ag~UX qH\$dm à{Vg_mX Zmhr %	EH\$U %
19	V_Mm nmë` ^md{ZH\$NîQçm H\$mUma A{YH\$ Adb~Z Amh?	29.71	08.78	52.74	03.62	04.93	00.55	100

gnaUr 4.17/3 déZ Ag {XgZ `V H\$s, V\_Mm nmë` ^nd{ZH\$NîQçm H\$mUma
A{YH\$ Adb~Z Amh? `m àiZmMm à{Vg\_mX XVmZm 29.71% nmbH\$mÀ`m _V AmBda,
08.78% d{Sbmnda, 52.74% AmB d dSrb XmKmda d H\$di 03.62% {ejH\$mda
Adb~Z AmhV. `m i`{V[aŠV BVamnda (âhUO ~hrU, _ÎrU, AmOr, _m_m B.) Adb~Z
AgUma 04.93% {dÚmWu AmhV. 00.55% nmbH\$mZr `m` ` à{Vg_mX {Xbbm Zmhr. H\$mhr
{dÚmWu h EH\$mnjm A{YH\$ OUmda ^nd{ZH\$NîQçm Adb~Z Agë`mMm à{Vg_mX nmbH\$mZr
{Xbm Amh.

AmBI H\$. 20 : EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS} AgUna _b `mA`nVrb g_m`nOZ
j_Vm d i`pSV\_İd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `ng~YrA`n àiZmZm nmbH\$mZr {Xbë`m
à{Vg_mXmM {díbfU Xe{dUman AmBI

àíZH\$_mH\$ 19

4.5.9 g_m`nOZ em{YH\$m {díbfU :

{dÜmİ`mA`n g_m`nOZ j\_VM \_mZ H\$aE`ngmRr à_mUH\$mMm dma H\$b. g_m`nOZ
H\$g Amh, V Ra{dE`ngmRr CĖH\$îQ, MmJb, g_mYmZH\$mH\$/ gdgmYmaU, Ag_mYmZH\$mH\$ d
AĖ`V Ag\_mYmZH\$mH\$ Ae m mJQm\_Ü` {dÜmİ`mM dJuH\$aU H\$b. {dÜmWu, {dÜm{WZr d
d EH\$U (_b+_br) {dÜmİ`mMr àĖ`H\$ JQmVrb eH\$Sdmar nTrb gmaUrV {Xbr Amh.
gmaUr 4.18 {dÜmİ`mA`n g_m`nOZ j_VM eH\$S à_mU Xe{dUmar gmaUr

	g_m`nOZ j_VM					
	CĖH\$îQ %	MmJbr %	gdgmYmaU %	Ag_mYmZH\$mH\$ %	AĖ`V Ag_mYmZH\$mH\$ %	EH\$U %
{dÜmWu	00.87	10.68	45.53	28.32	14.60	100
{dÜm{WZr	00.38	07.22	33.08	31.56	27.76	100
EH\$U	00.61	08.83	38.88	30.05	21.62	100

darb g_{na}Ur 4.18 déZ Ag b_jV `V H\$s, 00.87% {dÚ<sub>n</sub>Ī`_mMr g_{_m}`<sub>n</sub>OZ j\_<sub>Vn</sub> CĚH\$ĤQ A<sub>mh</sub> A<sub>m</sub>{U 00.38% {dÚ<sub>n</sub>{WZtMr g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} CĚH\$ĤQ A_{mh}. âhUOM {dÚ_n{WZtnj_m {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>Mr g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} A{YH\$ CĚH\$ĤQ A_{mh}. _b d _br { _i Z EH\$U B`Î<sub>m</sub> ZddrVrb {dÚ<sub>n</sub>Ī`_mnH\$s H\$d i 00.61% {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>Mr g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} CĚH\$ĤQ A_{mh}.

10.68% {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>Mr d 07.22% {dÚ<sub>n</sub>{WZtMr A<sub>m</sub>{U B`Î_m ZddrVrb EH\$U {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>À`_n H\$d i 08.83% {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>Mr g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} M_nJbr A_{mh}. `<sub>n</sub>Vhr {dÚ<sub>n</sub>{WZtnj<sub>m</sub> {dÚ<sub>n</sub>Ī`_mMr g_{_m}`<sub>n</sub>OZ j\_<sub>Vn</sub> A{YH\$ M<sub>n</sub>Jbr Agë`_m ññĤQ {XgV.

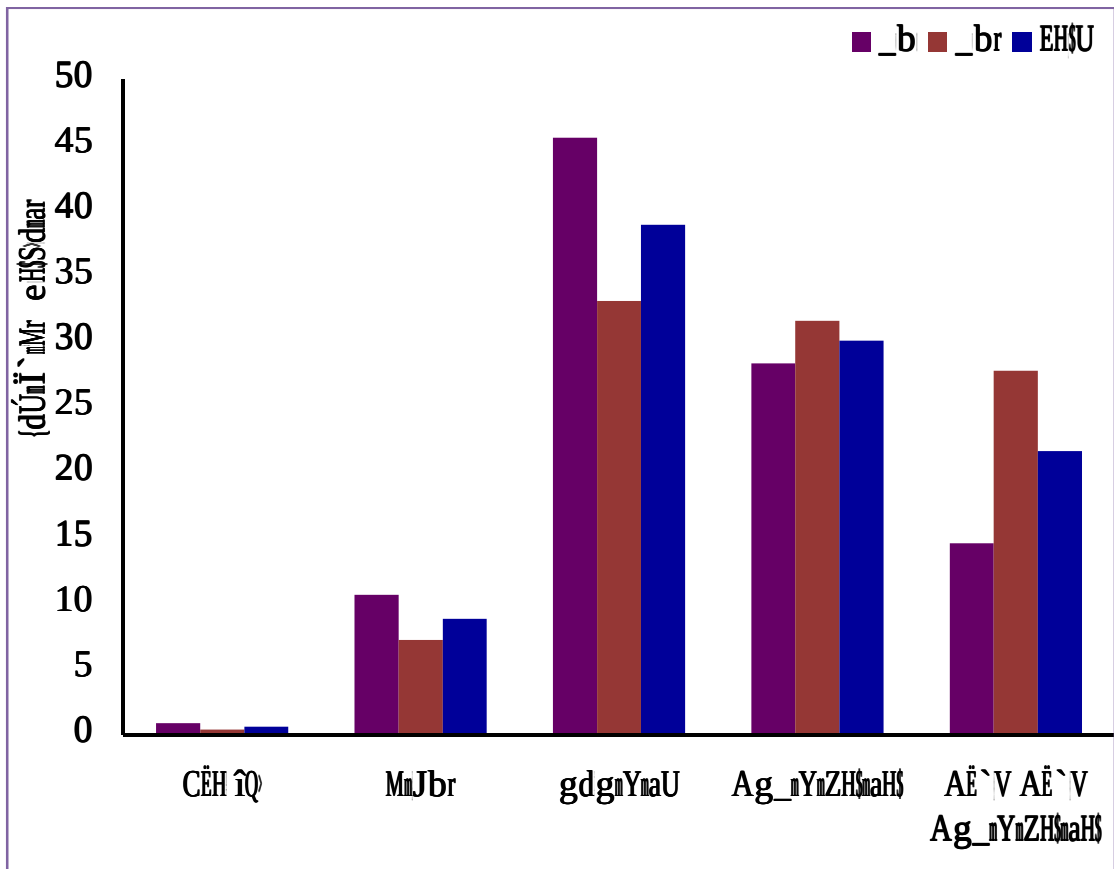
gdg_mY_{na}U/gdg_mY`<sub>m</sub> g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} AgU_{na} 45.53% {dÚ_mW_u, 33.08% {dÚ_m{WZr A_m{U 38.88% EH\$U {dÚ_mW_u A_{mh}V. gdg_mY_{na}U g_{_m}`<sub>n</sub>OZ j\_<sub>Vn</sub> AgU<sub>mè`_m {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>Mr eH\$S<sub>d</sub>mar hr {dÚ<sub>m</sub>{WZtÀ`_n eH\$S_dmarj_m OmñV A_{mh}.</sub>

28.32% {dÚ_mW_u, 31.56% {dÚ_m{WZtMr d 30.05% EH\$U {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>Mr g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} Ag_{_m}Y_nZH\$_{na}H\$ A_{mh}. Ag_{_m}Y_nZH\$_{na}H\$ g_{_m}`<sub>n</sub>OZ j\_<sub>Vn</sub> AgU<sub>mè`_m {dÚ_m{WZtMr eH\$S_dmar Ag_{_m}Y_nZH\$_{na}H\$ g_{_m}`<sub>n</sub>OZ j\_<sub>Vn</sub> AgU<sub>mè`_m {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>À`_n eH\$S_dmarj_m A{YH\$ A_{mh}.</sub></sub>

AĚ`<sub>V</sub> Ag<sub>\_m</sub>Y<sub>n</sub>ZH\$<sub>na</sub>H\$ g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} AgU_{na} {dÚ_mW_u H\$d i 14.60% A_{mh}V. naV {dÚ_m{WZtM à__mU Ě`<sub>m</sub>À`_n OdiOdi XñQ âhUO 27.76% A_{mh} A_m{U EH\$U 21.62% {dÚ_nĪ`<sub>m</sub>M AĚ`_V Ag_{_m}Y_nZH\$_{na}H\$ g_{_m}`_nOZ A_{mh}.

AemàH\$_{na} darb g_{na}Ur 4.18 déZ b_jV `V H\$s, EH\$UM {dÚ<sub>n</sub>Ī`_mÀ`<sub>n</sub> g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn}j_m {dÚ_m{WZtMr g_{_m}`<sub>n</sub>OZ j\_<sub>Vn</sub> H\$\_<sub>r</sub> A<sub>mh</sub>. ~b`_mMr g_{_m}`<sub>n</sub>OZ e<sub>m</sub>{YH\$<sub>n</sub> H\$<sub>n</sub>Q{~H\$, A<sub>ma</sub>h`{df`H\$, g<sub>\_m</sub>{OH\$ d ^nd{ZH\$ Ae<sub>m</sub> M<sub>na</sub> jÎ<sub>n</sub>Vrb g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{VM} ñdVÎ_nU __mnZ H\$aV A_m{U {ed_m` gdg<sub>m</sub>Y<sub>na</sub>UnU EH\$U g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{VM}hr __mnZ H\$aV. A{YH\$ JU_mH\$ h H\$__r g_{_m}`<sub>n</sub>OZ j\_<sub>Vn</sub> d H\$\_<sub>r</sub> JU<sub>m</sub>H\$ h A{YH\$ g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} XedV_nV. M_mahr jÎ_nVrb JU_mH\$_mMr ~arO H\$ÉZ { _i mbë`<sub>m</sub> EH\$U JU<sub>m</sub>H\$<sub>n</sub>déZ g<sub>\_m</sub>`_nOZ j__{Vn} RaV.

Annex I H\$. 21 : {dÚĩ`mÀ`m g_m`mOZ j_Vm eH\$Sm à_mU Xe{dUman Ann I

g_m`mOZ j_Vm

4.5.10 ì`pŠVîd em{YH\$M {díbfU -

ì`pŠVîd em{YH\$V Mma jÎmda AmYm[aV áíZ AmhV. AmÊ\_{dídmg (Confidence), g\_mOm{^\_IVm (Sociability), \_Zm{dH\$Vr (Neurotic Tendency) d ñd`nUVm (Self Sufficiency).

AmÊ_{dídmg d g_mOm{^_IVm h EH\${ÎVnU ì`pŠV\_ÎdmMr MmJbr/gH\$manÊ\_H\$ ~mO (Positive Side) Xm IdVmV Va \_Zm{dH\$Vr hr ì`pŠVîdmMr ZH\$manÊ_H\$ ~mO Xm IdV. g_mY` \_mZ{gH\$ Amamh` Xe{dUman EH\$ ñH\$maA àmŠV H\$aÊ`mgmRr _Zm{dH\$Vrbm gH\$manÊ_H\$ {XeV énmVa H\$b Amh. (For a composite score of 'Mental health' it is desirable to include either of the two. 'Sociability' is more relevant in the school situation, for general screening purpose. Hence in the present modified scoring system 'Sociability'

is included in the composite score and 'Self –sufficiency' is separated. Sociability and Confidence together show positive side of the personality, while neuroticism shows negative side. For good mental health high scores on the former two and the low score on the latter one are essential. Hence score on neuroticism has to be converted into positive direction to get a single score indicating general mental health – Vyaktitva Shodhika Manual – Khire and Rajguru (2011) Page No. 3 & 4)

$\frac{Z(gH)}{A} \times 100$ (Confidence),
 $\frac{Z(O)}{I} \times 100$ (Sociability) $\frac{Z(dH)}{V} \times 100$ (Neuroticism) $A \times 100$.

Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:
 1) $\frac{Z(gH)}{A} \times 100$ (Confidence),
 2) $\frac{Z(O)}{I} \times 100$ (Sociability), 3) $\frac{Z(dH)}{V} \times 100$ (Neuroticism), 4) $\frac{Z(gH)}{A} \times 100$ (Confidence),
 5) $\frac{Z(dH)}{V} \times 100$ (Neuroticism).
 The results are as follows:
 Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:
 Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:

Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:
 Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:
 Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:

	$\frac{Z(gH)}{A} \times 100$	$\frac{Z(O)}{I} \times 100$	$\frac{Z(dH)}{V} \times 100$	$\frac{Z(gH)}{A} \times 100$	$\frac{Z(dH)}{V} \times 100$	$\frac{Z(gH)}{A} \times 100$
	%	%	%	%	%	%
Figure 4.19	5.07	17.85	51.32	15.82	09.94	100
Figure 4.19	8.08	16.54	40.58	14.23	20.58	100
Figure 4.19	6.61	17.18	45.80	15.00	15.40	100

Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:
 Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:
 Figure 4.19 shows the results of the study. The results are as follows:

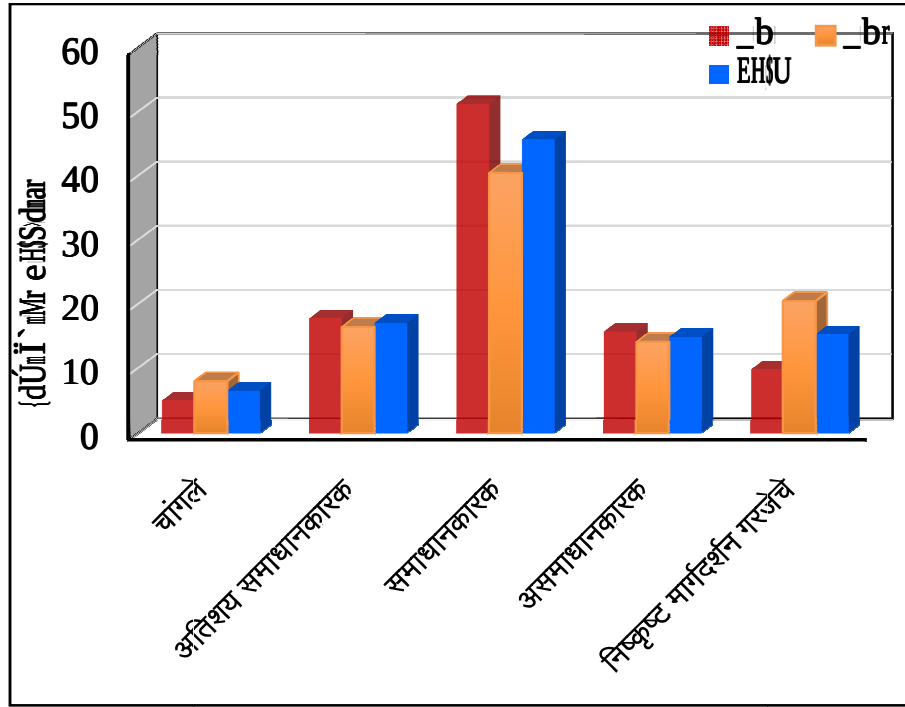
17.85% {dÚmİ`mM \_mZ{gH\$ Amamh` A{Ve` g\_mYmZH\$naH\$ Anh. 16.54% {dÚm{WZtM \_mZ{gH\$ Amamh` A{Ve` g\_mYmZH\$naH\$ Anh. Va B`Îm 9drÀ`m EH\$U 17.18% {dÚmİ`mM _mZ{gH\$ Amamh` A{Ve` g_mYmZH\$naH\$ Anh. `ndéZ \_mZ{gH\$ Amamh` A{Ve` g\_mYmZH\$naH\$ AgÊ`mM {dÚmİ`mM à_mU {dÚm{WZtnj m A{YH\$ Anh.

gdgmYmaU âhUOM g_mYmZH\$naH\$ _mZ{gH\$ Amamh` AgUma 51.32% {dÚmWu, 40.58% {dÚm{WZr Va 45.80% EH\$U {dÚmWu AmhV. `ndéZ {Zââ`nhZ A{YH\$ {dÚmİ`mM _mZ{gH\$ Amamh` gdgmYmaU/g_mYmZH\$naH\$ Anh. naV {dÚm{WZtM h à_mU {Zâ_gÜXm Zmhr.

_mZ{gH\$ Amamh` Ag\_mYmZH\$naH\$ qH\$dm gYmaUm Andí`H\$ AgUma 15.82% {dÚmWu, 14.23% {dÚm{WZr d EH\$U 15% {dÚmWu AmhV. {dÚm{WZtnj m {dÚmİ`m\_Ü` gYmaUm Andí`H\$ AgÊ`mM à_mU WmS A{YH\$ Anh.

09.94% {dÚmİ`mM \_mZ{gH\$ Amamh` {ZH\$îQ XOM Anh. âhUOM 09.94% {dÚmİ`mZm \_mJXeZmMr Andí`H\$Vm Anh. 20.58% {dÚm{WZtZm _mJXeZmMr JaO Amh Am{U 15.40% EH\$U {dÚmİ`mM \_mZ{gH\$ Amamh` {ZH\$îQ XOM Anh. {dÚm{WZtM à_mU {dÚmİ`mÀ`m VbZV InM A{YH\$ Anh. `ndéZ ^mdr \_mVmM \_mZ{gH\$ Amamh` Ê`mÀ`m H\$_mad`mnngZM MmJb AgU Andí`H\$ Anh.

Am b I H\$. 22 : {dÜmİ`mA`m i`pSV\_İd JU{defmM (\_mZ{gH\$ Aamh`mM) eH\$Sm à_mU
Xe(dUnam Am b I

i`°\$Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Aamh`m)

4.6 _m{hVr gH\$bZ H\$aVnZm Am bb AZ^d

1) gd eni mA`m \_»`mÜ`mnH\$mZr E`mA`m eniV genYZ(df`H\$ H\$m_H\$mO H\$aE`ngmRr
AJXr ghO nadmZJr {Xbr.

2) gd eni_Yrb {ejH\$ g_nXeH\$mZr {dÜmWu d nmbH\$ `mA`mH\$SZ _m{hVr gH\$bZ
H\$aE`nV Cİm\_ ghH\$m` H\$b Am{U g_m`mOZ em{YH\$A`m Cİman{İH\$m VnmGZ XE`mM
H\$m_gÜXm AE`V Mm InU nU H\$éZ {Xb.

3) ~è`mM eni\_YZ gd {dÜmİ`mA`m nmbH\$ àíZmdbr diV {\_idE`nV H\$mhrM ASMU
Ambr Zmhr. naV H\$mhr eni mA`m nmbH\$ àíZmdbr {\_idE`ngmRr dnadma Ond b mJb. H\$mhr
{dÜmİ`mZr àíZmdbr hadbr âhUZ E`mZm naV ZD\$Z {Xbr. Var X Irb gd {dÜmİ`mA`m
nmbH\$ àíZmdbr {_imë`m ZmhrV.

4) H\$hr eni_U EH\$M {Xder XnYhr MmMÊ`n KVn Amë`n ZmhrV. Ê`ni EH\$ MmMUr<sub>b</sub> hOa Agbb<sub>m</sub> {dÚWu Xgè`n MmMUr_b JahOa Amh Aghr KS'b qH\$d_m eni V H\$hr ñnY_m qH\$d_m BVa H\$`H\$\_g {dÚWu Jë`nZ MmMUr XD\$ eH\$b ZmhrV Aghr KS'b.

5) H\$hr _»`nÜ`nH\$ d {dÚI`nZr `n em{YH\$déZ {iUna {ZîH\$f OmUZ KÊ`n~m~VMr CÊgH\$V_m Xe{dbr.

6) {dÚWu àiZ_mdbr V`na H\$aV<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> 'AmBM {ejU' N<sub>m</sub>m`M am{hb. V {dÚI`nZ<sub>m</sub> d g\_nXeH\$Z<sub>m</sub> VmSr g<sub>m</sub>JZhr EH\$U g<sub>m</sub>V eni<sub>m</sub>\_Yrb {dÚI`nZr V {b{hbM Zmhr.

7) àÊ`H\$ eni V \_{hVr gH\$bZ H\$aV<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> diM ~YZ h hmVM. {dÚI`nZr àÊ`H\$ gMZH\$S ~maH\$bZ bj XU Andí`H\$ hmV. dmadna g_OmZ g_mJZhr àÊ`H\$ àiZ<sub>m</sub>M Ag~ÜX Cîma XU qH\$d<sub>m</sub> A`m` à{Vg_mX XU h KS'b Amh.

4.7 g_{namn}

añVV ge_mYZ H\$`mV ge<sub>m</sub>YH\$Z g<sub>m</sub>`mOZ em{YH\$, i`pŠVîd em{YH\$, {dÚWu d nmbH\$ àiZ<sub>m</sub>dbr `m VîM_m Cn`mJ H\$éZ \_{hVr gH\$bZ H\$b. `m gH\${bV _{hVrM {díbfU d dJuH\$aU H\$aÊ`ngmRr ghg~Y JUH\$, 't' narjU, eH\$Sdmar, AmbI d empâXH\$ dUZ `m VîM_m dmna H\$b_m. Ê`mVZ H\$hr {ZîH\$f H\$mT<sub>b</sub> Am{U \_{hVr gH\$bZ H\$aV<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> Ambb AZ^d i`ŠV H\$b. nTrb àH\$aUmV _{hVrÀ`m {díbfUmVZ H\$mT<sub>b</sub>bb {ZîH\$f d Ê`mAmYna H\$hr {e`\$naer H\$ë`m AmhV.

àH\$aU nMd

geYZMm gname, {ZîH\$f d {e\\$naer

5.1 àñVmdZm -

~XbVr OrdZebr d anhUr_mZmMm ñVa CMdë`_i _hmJSçm dñVM AmH\$fU
_bm_Ü` dmTrg bmJV Amh. \_mO\_Om H\$aU h Ü`~ ~niJÊ`mM à_mU dmTV Amh Am{U
Aer C{ÔîQ} g_mÜ` H\$aÊ`mÀ`m à`EZmV ~mbJÝhJmarMm QŠH\$m dmT` bmJbm Amh. MmJë`m
H\$Q~mVrb d Zm_m{H\$V emiV {eH\$Umar _bhr Mmè`m H\$é bmJbr AmhV, JÝhJma ~ZV
AmhV.

_b EH\$V ZmhrV, hÅ H\$aVmV, gVV _m~mBbda AgVmV, Aem AZH\$ VH\$mar
nmbH\$mH\$SZ EH\$m`bm {_iVmV. nmbH\$ âhUZ AmnU H\$R H\$_r nSVm H\$m, h AmYr
VnmgÊ`mMr JaO {Z_mU Pmbr Amh.

hëbrMr _b ZH\$ma nMd eH\$V ZmhrV, Ê`mZm H\$emVM H\$\_mUm ZH\$m AgVm Ê`mVZ
AmÊ_hÎ`mM à\_mU dmTVmZm {XgZ `V Amh. âhUZM B`Îmm ZddrÀ`m âhUOM _mÜ`{_H\$
ñVandarb {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mÀ`m g~YmM ñdén H\$g
Amh h nSVmiZ nmhÊ`mgnRr àñVV geYZ hmVr KVb Jb.

àñVV geYZmÀ`m n{hë`m àH\$aUmV geYZ {df`mMr Ami I H\$éZ {Xbr Amh.
Xgè`m àH\$aUmV g~{YV gm{hÊ` d geYZmMm g{dñVa AmTmdm KVbbm Amh. {Vgè`m
àH\$aUmV geYZmMr H\$m`nÜXVr ñnîQ H\$br Amh Va Mmİ`m àH\$aUmV gH\${bV _m{hVrM
{díbfU d AW{ZdMZ H\$b Amh.

àñVV àH\$aUmV AmYrÀ`m gd àH\$aUmMm gname XD\$Z àmßV \_m{hVrÀ`m
{díbfUÀ`m AmYma {\_imbb {ZîH\$f \_mSb AmhV. `m {ZîH\$fÀ`m AmYma H\$mhr {e\\$naer
H\$ë`m AmhV.

5.2 gname -

5.2.1 {df`mMr Ani I -

hëbrÀ`m {dkmZ d VÌkZmÀ`m `JmV BQaZQ\_i OJ Odi `V Mmbb Anh, h Oar Ia Agb Var BQaZQMm dma H\$aUna _Î Iè`m OJmngZ Xa OnV AnhV, Aer dñVd pñWVr Anh. nmbH\$mZr Annë`m _bmH\$S) AË`V H\$m iOrmdH\$ bj XU, hr H\$m iMr JaO Anh. H\$m iÀ`m AmKmV AmB-dSrb H\$m _m{Z{Îm Kam~ha, {d^ŠV H\$Q~ nÜXVr È`\_i \_bmZm \_~mBb, Qr.ìhr., gJUH\$ hM OdiM {Î dmqVmV. AOmUË`m d`mVM _b Am^ngr (virtual) gkmZ hmVmV.

_mÜ`{\_H\$ ñVandarB B`Îm ZddrÀ`m {dÚmÏ`mMr g_m`mOZ j\_Vm d`pŠV_Îd JU{def`mMm nañnamer Z\_H\$m H\$mUVm g~Y Anh h nSVmiZ ~KÊ`ngmRr àñVV genYZ hmVr KVb.

5.2.2 ^maVmVrb _mÜ`{_H\$ {ejU -

_mÜ`{\_H\$ {ejU ñVa hm àmW{\_H\$ {ejU d CÂM {ejU `m_Yrb Xdm Anh. _mZgenór`ÑîQçm \_mÜ`{_H\$ {ejU KVmZm {dÚmWu H\$_mandñWV AgVm. `mM H\$m iV {dÚmÏ`mM Am`î`mVrb {d{dY JmîQtH\$S) nmhÊ`mM Ñ(iH\$mZ V`ma hmV AgVmV.

1952 _Ü` \_X{b`ma Am`JmZ \_mÜ`{_H\$ {ejUmMr C{ÔîQ {ZpíMV H\$aVmZm - 1) {dÚmÏ`mZm AmXe ZmJ[aH\$ÎdmÀ`m O~m~Xmè`m nbÊ`ng gj_~Z{dU, 2) {dÚmÏ`mÀ`m ì`pŠV\_ÎdmMm gdmJrU {dH\$mng d na\_mÂM {dH\$mng H\$aU, 3) ZVÎd JUmMm {dH\$mng H\$aU, 4) \_mZ{gH\$ epŠVMm {dH\$mng H\$aU, 5) g\_m`mOZ j_VMm {dH\$mng H\$aU. Aem C{ÔîQmZm àmYmÝ` {Xbb {XgZ`V.

1964-66 `m H\$mRmar Am`JmZ gdmZm g_mZ gYr XU, àmX{eH\$ {df_Vm Xa H\$aU Am{U _bt_Ü` \_mÜ`{_H\$ {ejUmMm àgma H\$aU `mda ^a {Xbm nm{hO Ag gm{db. Va 1968 À`m amîQr` ej{UH\$ YmaUmV 1) \_mÜ`{_H\$ ñVanda {Î^mf gÎmMm Adb~.

2) $V_n\{\dot{I}H\dot{d} \dot{i} \dot{n}dg_n\{^H\{e jUmMr g_n\}$. 3) $H\dot{s}S_n, I i \dot{\ }_mM_n\{dH\dot{s}ng$. 4) $10+2+3 \dot{\ }_m e j\{UH\dot{A}mH\dot{s}\{V\sim YmMn \dot{n}drH\dot{s}ma \dot{\ }_mda \wedge a X\dot{E}\dot{\ }_mV Ambr$.

1986 $\dot{A}\dot{\ }_m e j\{UH\dot{Y}maU_mV gnU Xe_mV emb \dot{\ }_m \dot{n}Vamda A\dot{a}\dot{\ }_mgH\dot{\ }_mMn EH\dot{s}M J_m\wedge_m Agm\dot{d}_m, Aer \{e\dot{\ }_m\$mag H\dot{s}a\dot{E}\dot{\ }_mV Ambr$. 2005 $\dot{A}\dot{\ }_m am\dot{I}Qr \dot{\ }_m A\dot{a}\dot{\ }_mgH\dot{\ }_m Anam IS\dot{c}_mV$
1) $knZ eni \sim mharb OJmer OnSU$, 2) $\dot{\ }_mbm\dot{A}\dot{\ }_m gdmJrU dmTrgmRr \{e jUmMn Cn \dot{\ }_mJ hmU \dot{\ }_mnga Ir H\dot{s}mhr \dot{\ }_mJXeH\dot{s} V\dot{I}d Ra\{d\dot{E}\dot{\ }_mV Ambr$.

2010 $\dot{A}\dot{\ }_m \dot{\ }_mham\dot{I}Q am\dot{A}\dot{\ }_m A\dot{a}\dot{\ }_mgH\dot{\ }_m Anam IS\dot{c}_mV \{Xb\dot{e}\dot{\ }_m gdgmYmaU C\{\dot{O}\dot{I}Q_mnH\dot{s} H\dot{s}mhr \dot{\ }_mh\dot{I}dmMr C\{\dot{O}\dot{I}Q, nTrb\dot{a}\dot{\ }_mU \{Xbr AmhV$. 1) $EH\dot{s}\{dg_m\dot{i}\dot{\ }_m eVH\dot{s}mVrb \{d\dot{U}_mWu d ZnJ[aH\dot{s} \dot{\ }_m \wedge \{ \dot{\ }_mH\dot{s}m nma nmS\dot{E}\dot{\ }_mgmRr \{d\dot{U}_m\dot{I}\dot{\ }_m\dot{A}\dot{\ }_m \dot{i}\dot{\ }_m p\dot{S}V\dot{I}dmMn gdmJrU \{dH\dot{s}mg H\dot{s}aU$. 2) $\dot{i}\dot{\ }_m p\dot{S}VJV OrdZmV VgM Ka, g\dot{\ }_mO, emim \dot{\ }_mW \{Z\dot{\ }_mU hmUma \dot{\ }_mV\wedge X dm gKf gmOn \dot{\ }_mZ gmS\{d\dot{E}\dot{\ }_mMr d\dot{I}mr \{Z\dot{\ }_mU H\dot{s}aU$. 3) $H\dot{s}bmMn Am\dot{n}dmX K\dot{E}\dot{\ }_mMr j\dot{\ }_mVn Am\{U gmX \dot{\ }_m\dot{N}\dot{I}Qr \{dH\dot{s}\{gV H\dot{s}aU$. 4) $\{d\dot{U}_m\dot{I}\dot{\ }_mZm emb \dot{\ }_m \{e jUm\sim am\sim aM \dot{i}\dot{\ }_mdgm \dot{\ }_m \{e jU XD\dot{s}Z OrdZ OJ\dot{E}\dot{\ }_mgmRr Am\dot{I}\dot{\ }_mH\dot{s} Vr H\dot{s}me\dot{e}\dot{\ }_m \{dH\dot{s}\{gV H\dot{s}aU$.

5.2.3 $geYmZmMr JaO$ -

$KamV, emiV, g\dot{\ }_mOmV dm\dot{d}aVmZm g\dot{U}\dot{\ }_m\dot{A}\dot{\ }_m \{nTrVrb \dot{\ }_mbm\dot{U}\dot{\ }_m dVZ\{df \dot{\ }_mH\dot{s} g\dot{\ }_m\dot{n}\dot{\ }_m OmUdVmV$. $gH\dot{s}Qmda \dot{\ }_mV H\dot{s}aU, Pnb\dot{e}\dot{\ }_m n[ap\dot{n}WVrb gm\dot{\ }_ma OmU B\dot{E}\dot{\ }_mXr j\dot{\ }_mVn \dot{\ }_mbm\dot{A}\dot{\ }_mV H\dot{s}\dot{\ }_r-H\dot{s}\dot{\ }_r hmD\dot{s} bmJ\dot{e}\dot{\ }_mM OmUdV$. $\dot{a}hUZ \{d\dot{U}_mWu d \{d\dot{U}_m\{WZr \dot{\ }_m\dot{A}\dot{\ }_m g\dot{\ }_m\dot{\ }_mOZ j\dot{\ }_mVV H\dot{s}\dot{\ }_m \dot{\ }_m\$aH\dot{s} Amh? \{d\dot{U}_mWu d \{d\dot{U}_m\{WZr \dot{\ }_m\dot{A}\dot{\ }_m \dot{i}\dot{\ }_m p\dot{S}V\dot{I}d JU\{def \dot{\ }_mV gm\dot{a}\dot{\ }_m Amh H\dot{s} Zmhr? VgM EH\dot{s}bV EH\dot{s} \dot{\ }_mb d \{H\dot{s}\dot{\ }_mZ EH\dot{s} \wedge md\dot{s} AgUma \dot{\ }_mb \dot{\ }_m\dot{A}\dot{\ }_mVrb g\dot{\ }_m\dot{\ }_mOZ j\dot{\ }_mVn d \dot{i}\dot{\ }_m p\dot{S}V\dot{I}d JU\{def H\dot{s}g AgV h nSVm iZ \sim KU JaOM dmQb$.

$g\sim\{YV geYmZmMn AmTmdm K\dot{V}\dot{e}\dot{\ }_mda g\dot{\ }_m\dot{\ }_mOZ j\dot{\ }_mVn, \dot{i}\dot{\ }_m p\dot{S}V\dot{I}d \{dH\dot{s}mg, dVZ\{df \dot{\ }_mH\dot{s} g\dot{\ }_m\dot{n}\dot{\ }_m, nmbH\dot{s} d \dot{\ }_mb \dot{\ }_m\dot{A}\dot{\ }_mVrb ZnV, e j\{UH\dot{s} \dot{a}JVr B\dot{E}\dot{\ }_mXr gX\wedge_mV H\dot{s}mhr A\dot{a}\dot{\ }_mg Pmbbm AmT i b_m, naV \{d\dot{U}_m\dot{I}\dot{\ }_mMr g\dot{\ }_m\dot{\ }_mOZ j\dot{\ }_mVn d \dot{i}\dot{\ }_m p\dot{S}V\dot{I}d JU\{def \dot{\ }_m gX\wedge_mV H\dot{s}mhr A\dot{a}\dot{\ }_mg Pmbbm geYH\dot{s}ng AmT i b_m Zmhr$.

B`Îmm ZddrÀ`n {dÚmĪ`mMr H\$_mandñWm AgV, âhUO V 12 dfmmTrb AgVnV.
 ‘ñQÝb hmb’ `mÀ`m âhUÊ`mZgna ‘H\$\_mandñWm âhUO \_bm-\_btMm Zdñ OÝ\_M hm`’. `m
 d`mV Ē`mÀ`mV enar[aH\$, \_mZ{gH\$, ^nd{ZH\$ Am{U g\_m{OH\$ pñWĒ`Va KSV AgVnV,
 {dMma d ^mdZm CM~iZ `VmV. enar[aH\$ n[adVZm_i JmYiZ OmVnV. ApñWaVn {Z_mU
 hmV. âhUZ B`Îmm ZddrÀ`n {dÚmĪ`m\_Yrb g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mMm
 Aä`mg H\$aU gen{YH\$g Andí`H\$ dmQV.

âhUZM nU ehamVrb _Ü`dVu {RH\$mUÀ`m _amRr _mÜ`\_mVrb \_mÜ`{_H\$ ñVamdarb
 B`Îmm ZddrÀ`n {dÚmĪ`mMr g\_m`mOZm j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mMm Aä`mg H\$aU
 Andí`H\$ dmQb.

darb gd _ÚmMm {dMma H\$éZ àñVV genYZmMr g_ñ`m {ZpíMV H\$br Jbr.

5.2.4 genYZmM erfH\$ -

“_mÜ`{\_H\$ ñVamdarb {dÚmĪ`mMr g_m`mOZ j\_Vm d i`pŠV_Îd JU{def `mMm Aä`mg”

5.2.5 genYZ g_ñ`m {dYnZ -

“nU ehamVrb _Ü`dVu {RH\$mUÀ`m _amRr _mÜ`\_mÀ`m emi_m_Yrb _mÜ`{_H\$
 ñVamdarb {dÚmĪ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def `mMm Aä`mg H\$aU.”

5.2.6 genYZmMr C(ôñQ -

1) B`Îmm ZddrÀ`n {dÚmĪ`mÀ`m g_m`mOZ j_VMr _m{hVr KU.

2) B`Îmm ZddrÀ`n {dÚmĪ`mÀ`m i`pŠV\_Îd JU{defmMm (\_mZ{gH\$ Amam`mMm) AmTmdm
 KU.

3) B`Îmm ZddrÀ`n {dÚmĪ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amam`m)
 `mÀ`mVrb ghg~Y VnmgU.

4) B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`mVrb g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV_Îd JU{def
 (_mZ{gH\$ Amam`m) `mgX^mV VbZm H\$aU.

5) B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`m\_Yrb EH\$bV EH\$ \_b d {H\$\_mZ EH\$ ^mdS} AgUma \_b`mÀ`mVrb g\_m`mOZ j_Vm d i`pŠV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`)} `mM {díbfU H\$aU.

5.2.7 gH\$ënZmĚ_H\$ i`m»`m -

1) _mÜ`{_H\$ ñVa - EH\$XarV {ej UñVamVrb B. 9 dr, 10 dr hm ñVa.

2) g_m`mOZ j_Vm - 'Adjustment is the process by which a living organism maintains a balance between its needs and the circumstances that influence the satisfaction of these needs.' - em\sa Eb. E\\$.

ñdV:À`m JaOm d `m JaOmM g_mYmZ H\$aUmar n[apñWVr `m\_Ü` gVbZ am IÊ`mgmRr Or{dV i`ŠVr Or à{H\$_m H\$aV, Vr à{H\$_m åhUO g_m`mOZ hm`. - XZm I AaqdX (1998) nđ H\$. 60.

3) i`pŠV\_Îd JU{def - E I\_mÚm i`pŠVÀ`m AZH\${dY dVZ {H\$\_m\_Ü` gmVĚ`nU d ggJVarVrZ XrKH\$m in`V {Xgz `Umè`m pñWa ñdénr JUmm g_ÀM` åhUO i`pŠV_Îd JU{def hm`. - OJVmn h. Zn. (2009) nđ H\$. 119.

5.2.8 H\$m`mĚ\_H\$ i`m»`m -

1) _mÜ`{\_H\$ ñVa - nU ehamVrb \_amRr \_mÜ`_mÀ`m em iVrb B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr.

2) g_m`mOZ j\_Vm - ~b `mÀ`m g\_m`mOZ em{YH\$Zgma H\$mQ{~H\$, Amamh`{df`H\$, gm_m{OH\$ d ^md{ZH\$ n[apñWVrer OidZ KĚ`mMr j_Vm.

3) i`pŠV\_Îd JU{def - { I a d amOJé `mÀ`m i`pŠVÎd em{YH\$Zgma _mnZ H\$aVm `Uma i`pŠV_ÎdmM KQH\$.

gXa i`pŠVÎd em{YH\$V AmĚ\_{dídg (Confidence), g\_mOm{^\_IVm (Sociability), \_Zm{dH\$Vr (Neurotic Tendency) d ñd`nUVm (Self Sufficiency) h i`pŠV\_ÎdmM JU{def {dMmanV KVb AgZ Ě`mnH\$s AmĚ_{dídg, g_mOm{^_IVm Am{U _Zm{dH\$Vr `mÀ`m EH\${ÌV JUmH\$mdéz _mZ{gH\$ Amamh` _mOb Amh.

5.2.9 genYZmMr JhrVH\$ -

- 1) àĚ`H\$Mm i`pšV_Îd {dH\$g KSÊ`mg H\$Q~mVM gédV hV. - OJVmn, h. Zn. (2007) nđ H\$. 293
- 2) g_m`mOZ j\_Vda i`pšV_Îd {dH\$g Adb~Z AgVm. - OJVmn, h. Zn. (2007) nđ H\$. 290
- 3) {dÚmĪ`mÀ`m g_m`mOZ j_VV {d{dYVm AgV. - _Vu, lr{Zdmg (2013) nr.EM.Sr. à~Y.
- 4) {dÚmĪ`mÀ`m i`pšV\_Îd JU{defm\_Ü` {d{dYVm AgV. - VJdb, VmnH\$sa (1984) nđ H\$. 175,
- 5) _mZgenór` H\$gmQrŮma g\_m`mOZ j_VM _mnZ H\$aVm `V. - q^VmS {d. an. (2009) nđ H\$. 160.
- 6) _mZgenór` H\$gmQrŮma i`pšV_Îd JU{defmM _mnZ H\$aVm `V. - q^VmS {d. an. (2009) nđ H\$. 165.

5.2.10 genYZ n[aH\$ënZm -

H₁) YZ n[aH\$ënZm - B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĪ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`pšV\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) `mÀ`mV gmW ghg~Y AmT i Vm.

eÝ` n[aH\$ënZm - B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĪ`mMr g_m`mOZ j\_Vm d i`pšV_Îd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`) `mÀ`mV gmW ghg~Y AmT i V Zmhr.

H₂) YZ n[aH\$ënZm - B`Îmm ZddrM {dÚmWr d {dÚm{WZr `mÀ`m g\_m`mOZ j_VV bjUr` \saH\$ AmT i Vm.

eÝ` n[aH\$ënZm - B`Îmm ZddrM {dÚmWr d {dÚm{WZr `mÀ`m g_m`mOZ j\_VV bjUr` \saH\$ AmT i V Zmhr.

H₃) YZ n[aH\$ënZm - B`Îmm ZddrM {dÚmWr d {dÚm{WZr `mÀ`m i`pšV_Îd JU{defmV (_mZ{gH\$ Amamh`) bjUr` \saH\$ AmT i Vm.

eÝ` n[aH\$ënZ - B`Î ZddrM {dÚW d {dÚ{WZr `À` ì`pŠV_Îd JU{defV
(_Z{gH\$ Am` ) bjUr` \aH\$ AmT i V Zhr.

H4) YZ n[aH\$ënZ - B`Î ZddrÀ` {dÚİ`_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_Z EH\$
^ndS) AgUna _b `À` g_`OZ j\_VV bjUr` \aH\$ AmT i V.

eÝ` n[aH\$ënZ - B`Î ZddrÀ` {dÚİ`_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_Z EH\$
^ndS) AgUna _b `À` g_`OZ j\_VV bjUr` \aH\$ AmT i V Zhr.

H5) YZ n[aH\$ënZ - B`Î 9 drÀ` {dÚİ`_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_Z EH\$
^ndS) AgUna _b `À` ì`pŠV\_Îd JU{defV (\_Z{gH\$ Am`) bjUr` \aH\$
AmT i V.

eÝ` n[aH\$ënZ - B`Î 9 drÀ` {dÚİ`_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_Z EH\$
^ndS) AgUna _b `À` ì`pŠV\_Îd JU{defV (\_Z{gH\$ Am`) bjUr` \aH\$ AmT i V
Zhr.

g»`eó` {díbfU H\$aV darb YZ n[aH\$ënZer g~{YV eÝ` n[aH\$ënZ
_mSZ Ě`mMr nSV i Ur H\$br Jbr.

5.2.11 geYZ ì`Vr -

ãnVV geYZ h _Ü`{\_H\$ ñVamdarb gd {dÚİ`er g~{YV Amh.

5.2.12 geYZmMr _`X -

ãnVV geYZmV {dÚİ`mMr H\$mQ{~H\$ \_{hVr d d`{°H\$ _{hVr {dÚWu d nmBH\$
àíZm dbrVrb à{VgXda AmY[aV Amh.

5.2.13 geYZmÀ` n[a\_`X -

1) ãnVV geYZmM _{hVr gH\$bZ h 2014-15 `m ej{UH\$ dfV H\$b Amh.

2) ãnVV geYZ nU ehamVrb _Ü`dVu {RH\$mUÀ` _amRr _Ü`\_À` 12 _Ü`{_H\$
eni naVM _`{XV Amh.

3) ãnVV geYZmV B`Î ZddrÀ` {dÚİ`À` g_`OZ j\_VM \_mZ ~b `À`

e{YH\$Zgna H\$b Anh.

4) àñVV geYZnV B`Îm ZddrÀ` {dÚĬ`À` i`{°\$Îd JU{defmM \_mZ { I a d amOJê\$ `À` i`{°\$Îd e{YH\$Zgna H\$b Anh.

5) àñVV geYZnV B`Îm ZddrÀ` {dÚĬ`Mr g\_`mOZ j_V d i`{°\$Îd JU{def `m XmZ Mb_Yrb ghg~Y nSVi b Anh.

5.2.14 g~{YV g{hĚ` geYZmM AnTmd -

àñVV geYZngRr g_`mOZ, g\_`mOZ j_V, i`pšV\_Îd, i`pšV_Îd JU{def, gdjU nÜXVrMr geYZ `gX^Vrb g{hĚ`mM d geYZmM AnTmd KVb. EH\$U 25 geYZmM AnTmd KVb.

gnaUr 5.1 g~{YV g{hĚ` g»` Xe{dUnar gnaUr

H\$.	Vnerb	g»`
1)	nr. EM. Sr. ñVa	12
2)	E_. \s\$b). ñVa	2
3)	E_. ES. ñVa	9
4)	nX{dH\$ ñVa	1
5)	nñVH\$	6
		30

5.2.15 àñVV geYZ d g~{YV geYZ `Vrb gâ` -

1) E_. ES. ñVandarb amRmS aÍ_r (2014) `À` d àñVV geYZnVhr H\$_mandñWVrb {dÚĬ`À`M g_`mOZmM Aä`g H\$b AgZ XmZ C{Ôi_Ü` gâ` Anh.

2) E_. ES. ñVandarb Jm`H\$drS AMZm (2014) `À` d àñVV geYZnV B`Îm 9 drÀ` {dÚĬ`mM g_de Anh.

3) E_. ES. ñVandarb am` ^maVr (2014) `À` d àñVV geYZnV EH\$ C{Ôi d H\$m`nÖVrV gâ` Anh.

- 4) E_. \\$.b. ñVandarb _IOu a{OZr (2008) `mÀ`m geYZmV d àñVV geYZmV EH\$m C{Ôi`m\_Ü` gma` Anh d geYZ nÕVrV gma` Anh.
- 5) E_. \\$.b. ñVandarb ^mQ {dÚm (2009) `mÀ`m d àñVV gYmYZmMr gdjU nÕVr h gma` Anh.
- 6) nr. EM. Sr. ñVandarb qgJ Or. H\$. (1982), ^QZmJa (1984), OZ Zram (1989), RmH\$a g_Ym (1991), MìhmU e. E. (1999), {dídmgand eaX (2010), _Vu lr{Zdmg (2013), nB aUXm (2013) Am{U nX{dH\$m ñVandarb gnZn gO` (2011) `m gdmÀ`m d àñVV geYZmV gdjU geYZ nÕVrV gma` Anh.
- 7) MìhmU e. E. (1999), {dídmgand eaX (2010), gnZn gO` (2011) d \_Vu lr{Zdmg (2013) `mÀ`m d àñVV geYZmV g\_m`mOZ em{YH\$m _mnZ H\$aÊ`mgmRr ~b `mMr g_m`mOZ em{YH\$m dmnabr Anh.
- 8) _Vu lr{Zdmg (2013) `mÀ`m nr. EM. Sr. ñVandarb d àñVV geYZmÀ`m EH\$m C{Ôi`mV gma` Anh d {ZdSbë`m EH\$U Z_Ý`mV gma` Anh.
- 9) gnZn gO` (2011) `mÀ`m nX{dH\$m ñVandarb geYZmV d àñVV geYZmV EH\$ C{Ôi`m d geYZ nÕVrV gma` Anh.

5.2.16 àñVV geYZ d g~{YV geYZ `mVrb \aH\$ -

- 1) E_. ES). ñVandarb geYZmV amRmS aÍ_r (2014) `mZr g\_m`mOZmÀ`m nmM j ÌmMm ñdVÌnU Aä`mg H\$b_m Am{U nbgnZ `mZr {dH\${gV H\$bë`m g_m`mOZ em{YH\$mMm dmna H\$b\_m Va àñVV geYZmV EH\$U g\_m`mOZmMm Aä`mg H\$aÊ`mgmRr ~b `mÀ`m g_m`mOZ em{YH\$mMm dmna H\$b_m Anh.
- 2) E_. ES). ñVandarb geYZmV Jm`H\$dms AMZm (2014) `mZr H\$mQ{~H\$, enb` g\_m`mOZ d gnmXZ `mVrb ghg~Y Aä`mgVZm { I a d amOJê\$ `mMr H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZ em{YH\$m Am{U qgJ d gZJám `mMr enb` g_m`mOZ em{YH\$m dmnabr. àñVV geYZmV

$g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ en{YH\$ d i`{°\$Îd JU{def`mMm Aä`ng H\$aVnZn ~b  $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$  en{YH\$ d {I a, amOJê\$`mMr i`{°\$Ëd en{YH\$ dmnabr.

3) E_. ES. ñVamdarb am`^naVr (2014) `mZr B`Îmm AmRdrM {dÚmWu Va àñVV genYZmV B`Îmm 9 dr M {dÚmWu {ZdSb. am`^naVr `mZr {gÝhm d qgJ`mMr  $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$  en{YH\$ dmnabr d àñVV genYZmV ~b `mMr $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ en{YH\$ dmnabr.

4) E_. ES. ñVamdarb {gni H\$b (2005) `mZr {ejU ñZmVH\$ {dÚmWvZrÀ`m $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ mMm Aä`ng H\$aVnZn nbgnZ`mMr en{YH\$ dmnê\$Z {d{dY nmM jÎmm {dMna H\$b d 'H\$b ñ¹\$Aa' h g»`nenór` VÌ dmnab. àñVV genYZmV B`Îmm 9 dr À`m {dÚmWu d {dÚm{WZtÀ`m EH\$U  $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ mMm Aä`ng H\$aVnZn ~b $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ en{YH\$ dmnabr d 'Qr nar{j H\$b' h g»`nenór` VÌ dmnab.

5) E_. \sb. ñVamdarb _IOu a(OZr (2008) `mÀ`m genYZmV $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ j_VM _mnZ H\$aÊ`mgmRr {gÝhm d qgJ`mMr Va àñVV genYZmV ~b `mMr $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ en{YH\$ dmnabr.

6) E_. \sb. ñVamdarb genYZmV ^nQ {dÚm (2009) `mZr nU \_hmZJa nm{bH\$Vrb d InOJr eniVrb {dÚmÎ`mMr {ZdS H\$br, Va àñVV genYZmV \°\$ InOJr eniVrb {dÚmÎ`mMr {ZdS H\$br.

7) nr. EM. Sr. ñVamdarb RmH\$a g_Ym (1991) `mZr È`mÀ`m genYZmV O`m _b`mÀ`m ^md{ZH\$, $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ {OH\$ d ej{UH\$ $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ mMm Aä`ng H\$aÊ`mgmRr {gÝhm d qgJ`mMr en{YH\$ dmnabr Am{U i`{°\$Îd JU{defmM _mnZ H\$aÊ`mgmRr H\$na d lrdmñVd`mMr i`{°\$Ëd en{YH\$ dmnabr hmVr. àñVV genYZmV ~b `mMr $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ en{YH\$ Am{U {I a d amOJê\$`mMr i`{°\$Ëd en{YH\$ dmnabr Amh.

8) {dídmgand eaX (2010) `mÀ`m nr. EM. Sr. À`m genYZmMr d àñVV genYZmMr gd C(ôì dJir AmhV. È`mÀ`m genYZmV  $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ À`m àÈ`H\$ jÎmm ñdVÌnU {dMna H\$b AgZ àñVV genYZmV {dÚmÎ`mÀ`m gdgrYmaU EH\$U $g_{\text{m}}^{\text{mOZ}}$ mMm {dMna H\$b

Anh. VgM {dídngand `mZr nU {OëømVrb I mOJr emiVrb d engH\$` AmI_ emiVrb {dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZmMr VbZm H\$br Anh, Va àñVV genYZmV \s°\$ nÊ`mVrb I mOJr emiVrb {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`m g_m`mOZmMr VbZm H\$br Anh.

9) nP aUXm (2013) `mÀ`m nr. EM. Sr. ñVandarb genYZmMr d àñVV genYZmMr C{Ôi} `mV \saH\$ Anh. Ê`mZr i`{°\$\_Îd JU{def d g\_m`mOZ j_Vm `mÀ`m gX^mV ej{UH\$ `emMm Aä`ng H\$b Anh. àñVV genYZmV ej{UH\$ `e {dMmanV KVbb Zmhr.

10) gmZn gO` (2011) `mÀ`m nX{dH\$m ñVandarb genYZmV g\_m`mOZ j_VÀ`m gd j İmMm ñdVİnU {dMma H\$b AgZ àñVV genYZmV EH\$U g\_m`mOZ j_VMm {dMma H\$b Anh.

5.2.17 H\$m`nÜXVr -

genYZmMm àH\$ma d nÜXVr - àñVV genYZ h Cn`m{OV àH\$manM genYZ Anh. `m genYZmÀ`m C{ÔîQmZm AZgéZ dUZmĚ\_H\$ genYZ nÜXV {ZdSbr. dUZmĚ\_H\$ nÜXVrVrb emb` gdjU nÜXV dmnéZ g_m`mOZ em{YH\$m, i`pŠVÎd em{YH\$m d àíZmdbr `mMm Cn`mJ H\$éZ g_m`mOZ j\_Vm \_mnZ Am{U i`pŠV_Îd JU{defmÀ`m AmYma \_mZ{gH\$ Amam` _mnZ H\$b.

àñVV genYZmÀ`m C{ÔîQ 1 d 2 gmRr emb` gdjU nÜXV Am{U C{ÔîQ 3, 4 d 5 gmRr ghg~YmĚ_H\$ nÜXV dmnéZ ghg~Y nSVm iZ nm{hb AmhV. AemàH\$ma àñVV genYZmV emb` gdjU d ghg~YmĚ\_H\$ genYZ `m XmZ nÜXVtMm Adb~ H\$b Anh.

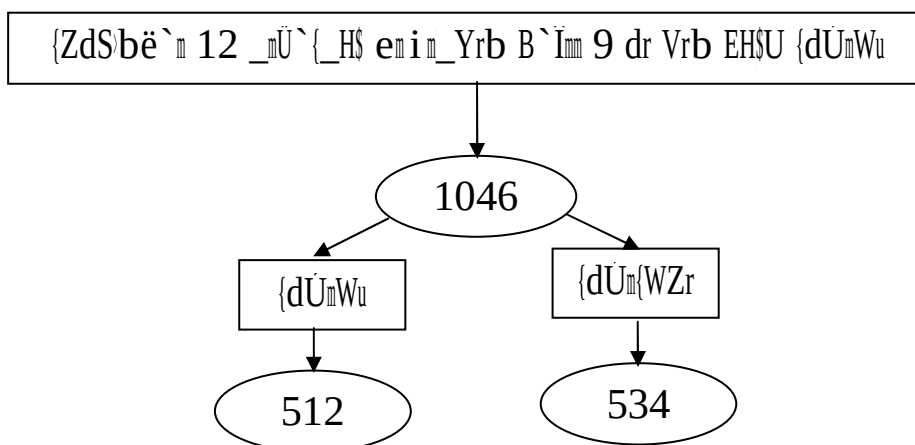
5.2.18 Z_Zm {Zd\$ -

nU ehamMm {dMma H\$aVm Ê`mVrb I mOJr AZXm{ZV \_amRr \_mÜ`_mVrb B`İm ZddrV {eH\$Uma EH\$U 24706 {dÚmWu Aer CnbâY OZg»`m hmVr.

`n OZg»`VZ àñVV geYZngRr nU ehamVrb ImOJr AZXn{ZV _amRr
_mÜ`\_mÀ`_m _Ü`dVu {RH\$mUA`_m ~mam _mÜ`{\_H\$ eni\_Yrb EH\$U 1046 {dÜmİ`mMr
àmg{JH\$ nÜXVrZ {ZdS H\$br.

àñVV geYZngRr geYH\$mZ Z_Zm {ZdS nÜXVrÀ`\_m Ag^mì`Vda AmYm[aV
'àmg{JH\$ Z_Zm {ZdS nÜXV' dmaÊ`mMr _hîdmMr H\$maU nTrbà_mU -

- 1) Z_Zm ghO CnbâY hmUam hmVn.
- 2) ñdV:À`\_m g`rZgma Z_Zm {ZdSVm Ambn.
- 3) geYZ _`m{XV H\$m i nV nU H\$aÊ`mMm CÔe hmVn.
- 4) àengH\$s` ASMUtDa _mV H\$aU gb^ ìhmd âhUZ hr nÜXV ñdrH\$mabr.

5.2.19 Z_Zm {dVaUmÀ`\_m àgm\_ñÝ`VMr MmMUr (Normality Testing) -

nU ehamVrb ImOJr AZXn{ZV _amRr _mÜ`\_mVrb B`Îmm 9 dr À`_m EH\$U
24,706 CnbâY OZg»`nH\$s 12 \_mÜ`{_H\$ eni_Yrb H\$di 1046 {dÜmİ`mMr
àñVV geYZngRr {ZdS H\$br. `n Z\_Zm {ZdSrM {dVaU àgm\_ñÝ` Amh H\$s Zmhr, h
~KÊ`ngRr \_Ü`_mZ, _Ü`H\$ d ~hbH\$ `mÀ`\_m qH\$\_Vr H\$mTë`n. `n qH\$_Vr Imbrbà_mU -
_Ü`\_mZ = 46.77, \_Ü`H\$ = 45 d ~hbH\$ = 46

_Ü`\_mZ, \_Ü`H\$ d ~hbH\$ `n qH\$\_Vr OdiOdi gma»`mM Amë`m AmhV. âhUOM
àgm_mâ` {dVaUmÀ`_m d{eîQçm Zgma `m VrZhr qH\$\_Vr EH\$m q~XVM Odi Odi EH\$dQë`m

AnhV. Ě`mÀ`mV \ \$nagm \ \$aH\$ Zmhr. `mdê\$Z Ag bj mV `V H\$s, Z_Ý`mM {dVaU àgm\_mÝ` Anh.

5.2.20 _m(hVr gH\$bZmMr gñYZ -

1) g_m`mOZ em{YH\$m

2) ì`pŠVîd em{YH\$m

3) {dÚmWu àíZmndbr

4) nmbH\$ àíZmndbr

* _m(hVr gH\$bZmMr darb gñYZ {ZdSÊ`mMr H\$maU -

1) ~b `mMr g\_m`mOZ em{YH\$m {ZdS`br H\$maU A) \_amRrV CnbâY, ~) \_mÜ`{_H\$ ñVamdarb {dÚmĪ`mMr g\_mRr `mĥ` d g\_OÊ`mg gmnr, H\$) _ . am. e. g. d à. n[afX, nU `W ghO CnbâY.

2) {Ia d amOJÊ\$ `mMr ì`{°\$Ěd em{YH\$m {ZdS`br H\$maU A) \_amRrV d g\_On`bm gmnr, ~) gQgQrV d H\$_r àíZmMr, H\$) AmZX EOÝgr, nU ghO CnbâY.

3) {dÚmWu àíZmndbr V`na H\$br H\$maU A) {dÚmĪ`mMr H\$mQ{~H\$ nmíd^_r OmUZ KÊ`mgmRr, ~) genYH\$m bm Andí`H\$ dmQUmar {dÚmĪ`mMr d`{°\$H\$ _m(hVr {_i dÊ`mgmRr.

4) nmbH\$ àíZmndbr V`na H\$br H\$maU A) nmbH\$mMr d`{°\$H\$ _m(hVr d nmë`m(df`rMr _V OmUZ KÊ`mgmRr, ~) Amnë`m nmë`m(df`rMm ÑîrH\$mZ OmUZ KÊ`mgmRr.

5.2.21 g»`memór` VĪ -

1) {dÚmWu d nmbH\$ àíZmndbrVrb àíZmÀ`m CĪmamM {díbfU H\$aÊ`mgmRr eH\$Sdmar

2) B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĪ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d ì`pŠV\_îd JU{def `mÀ`mVrb ghg~Y nSVm i Z ~KÊ`mgmRr ghg~Y JUH\$

3) B`Îmm ZddrM {dÚmWu d {dÚm{WZr `mÀ`mVrb g\_m`mOZ j_VMr VbZm, ì`pŠV\_îd JU{defmMr VbZm, VgM B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmĪ`m_Yrb EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$

4) $B \hat{=} \hat{I}_{mm} \text{ Zddr} \hat{A} \hat{=} \{d\hat{U}_m \hat{I} \hat{=} \hat{A} \hat{=} g_{-} \hat{=} \text{OZ} \text{ e}_{\{YH\}} d \hat{=} \hat{p} \hat{S} \hat{V} \hat{I} d \text{ e}_{\{YH\}} \hat{A} \hat{=} \text{JU}_{mH} \hat{=} \hat{M} \hat{=} \hat{U} \hat{=} \hat{Z}.$

1) $g_X^{\Lambda} = g_M \{ h \ddot{E} \cdot M_m e_Y d A \ddot{a} \cdot g$

2) CnbâY g_m`mOZ em{YH\$m d i`pŠVîd em{YH\$mMm emY d Aä`ng

3) $\{d\dot{U}_m W_u d n m b H \$ \grave{a} i Z m d b t M r \{Z \{ _ V r$

4) nWXeH\$ Aä`ng

5) àíZm dbtZm A{V_ ñdén

6) {ZdSbē`n eni nZm ^Qr XD\$Z B`Îm ZddrÀ`n {dÚmİ`ngmRr g_`nOZ en{YH\$m, ì`pŠVîd em{YH\$m, {dÚmWu d nmbH\$ àíZm dbr dmnéZ _m{hVr gH\$bZ.

7) Andí`H\$VZgna AZH\$Xm eni nZm ^Qr XD\$Z _n{hVr gH\$bZ

8) $gH\{bV_m\{hVrda\ \grave{a}\{H\$`_m\ H\$\'eZ\ \{d\acute{i}bfU\ d\ AW\{ZdMZ$

9) $g_{\text{e}^+ \text{e}^- \text{A} \text{h} \text{d} \text{m} \text{b} \text{m} \text{M}}^{\text{b} \text{I} \text{Z}} d_{\text{Q} \text{H} \text{S} \text{b} \text{I} \text{Z}}$

10) genYZ Ahdmbng A{V_én

5.2.23 gH\$ {bV _m {hVrM dJuH\$aU d {díbfU -

gH{\$bV _m{hVrM àñVVrH\$aU

1) $g_{\text{mOZ}} = \frac{d \log \Sigma}{d \log R} \bigg|_{R=0.54 \text{ BVH}}$
 A_{mb} .

2) $g_{\text{OZ}} = d_{\text{pŠVd}} \cdot \hat{A} \cdot \hat{U}_a \cdot \text{Pbë} \cdot \text{JU}_{\text{HŠMr}} \cdot \ddot{U} \cdot \text{Z}_{\text{HŠTbr Vr nTrb g}_{\text{aUr}} 5.2 \cdot \text{Xbbr A}_{\text{hV}}.$

gmaUr 5.2 - B`Îmm ZddrVrb {dÚmWu d {dÚm{WZr `mMr g_`mOZ em{YH\$m d ì`pŠVîd
em{YH\$m `mÀ`m JUmH\$mMr _Ü`mZ

A. H\$.	Vnerb	_Ü`_mZ	
		{dÚmWu	{dÚm{WZr
1)	g_m`mOZ em{YH\$m JUmH\$	43.40	49.71
2)	ì`pŠVÎd em{YH\$m JUmH\$	48.55	43.96

2) g_m`mOZ em{YH\$m d ì`pŠVÎd em{YH\$m `nÀ`mŪma àmßV Pnbë`m JUmH\$mMr \_Ü`_mZ H\$mTbr. Vr nTrb gmaUr 5.2 _Ü` {Xbr AmhV.

3) B`Îmm ZddrVrb {dÚmİ`mnH\$s EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS} AgUma _b `nÀ`m g_m`mOZ d ì`pŠVÎd em{YH\$mŪma àmßV Pnbë`m JUmH\$mMr \_Ü`_mZ H\$mTbr. Vr nTrb gmaUr 5.3 _Ü` {Xbr AmhV.

gmaUr 5.3 - B`Îmm ZddrVrb {dÚmİ`mnH\$s EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS} AgUma _b `nÀ`m g_m`mOZ d ì`pŠVÎd em{YH\$mÀ`m JUmH\$mMr \_Ü`_mZ

A. H\$.	Vnerb	_Ü`_mZ	
		EH\$bV EH\$ _b	{H\$_mZ EH\$ ^ndS} AgUma _b
1)	g_m`mOZ em{YH\$m JUmH\$	41.69	46.99
2)	ì`pŠVÎd em{YH\$m JUmH\$	48.87	46.56

gH\${bV _{hVrM {díbfU - n[aH\$ënZmM narjU

g»`meó` {díbfUmV geYZ n[aH\$ënZmMr, eÝ` n[aH\$ënZmÀ`m ñdénmV _mSUr H\$éZ Ě`mMr nSVm i Ur H\$br. Vr nT H\$_mZ {Xbr Amh.

1) n[aH\$ënZm 1 M narjU

gmaUr 5.4 - B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d ì`pŠVÎd JU{def `nÀ`mVrb ghg~Y

3) n[aH\$ënZ 3 M nar j U

g_{naUr} 5.6 - B^Îmm ZddrÀ`<sub>m</sub> {dÚ<sub>m</sub>W<sub>u</sub> d {dÚ<sub>m</sub>{WZr `mÀ`<sub>m</sub> i`pŠVÎd e_m{YH\$_m JU_mH\$_mÀ`<sub>m</sub> \_Ü`_mZ_mVrb \ \$aH\$_mMr g_mWV_m

i`pŠVÎd e _m {YH\$ _m JU _m H\$	_Ü`_mZ		g [^] _{mdZ_m} ÎQr	g _m WV _m
	{dÚ _m W _u (N ₁ = 493) M ₁ = 48.55	{dÚ _m {WZr (N ₂ = 520) M ₂ = 43.96		
			0.01541 = 0.015	0.01 ñV _{amda} g _m W Z _m hr. d 0.05 ñV _{amda} g _m W A _m h.

g_{naUr} 5.6 Zg_{na} g[^]_{mdZ_m} ÎQr _ë` 0.01 nj<sub>m</sub> \_mR<sub>m</sub> d 0.05 nj<sub>m</sub> bh<sub>m</sub>Z A<sub>m</sub>h. Vg<sub>M</sub> {dÚ<sub>m</sub>Î`mÀ`<sub>m</sub> i`pŠVÎd e_m{YH\$_mÀ`<sub>m</sub> JU<sub>m</sub>H\$<sub>m</sub>M \_Ü`_mZ 48.55 d {dÚ_m{WZtÀ`<sub>m</sub> i`pŠVÎd e_m{YH\$_mÀ`<sub>m</sub> JU<sub>m</sub>H\$<sub>m</sub>M \_Ü`_mZ 43.96 A_mb. _Ü`\_mZ<sub>m</sub>Vrb \ \$aH\$ 0.01 ñV<sub>amda</sub> g<sub>m</sub>W A<sub>m</sub>b<sub>m</sub> Z<sub>m</sub>hr, naV 0.05 ñV<sub>amda</sub> g<sub>m</sub>W A<sub>m</sub>b<sub>m</sub>. âhUZ 0.05 ñV<sub>amda</sub> eÝ` n[aH\$ënZ_m Ê`<sub>m</sub>J H\$<sub>b</sub><sub>m</sub> d g~{YV YZ n[aH\$ënZ<sub>m</sub> ñdrH\$<sub>m</sub>abr. `ndéZ _Ü`\_{\_H\$ ñV<sub>amda</sub>rb B<sup>Î</sup>mm ZddrÀ`_m {dÚ_mW_u d {dÚ_m{WZr `mÀ`_m i`pŠVÎd JU{def<sub>m</sub>V (\_mZ{gH\$ A<sub>am</sub><sup>h</sup>`_mV) g_mW \ \$aH\$ A_mh A_m{U B^Îmm ZddrÀ`<sub>m</sub> {dÚ<sub>m</sub>Î`_mM i`{°\$\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ A<sub>am</sub><sup>h</sup>`_m) {dÚ_m{WZtÀ`<sub>m</sub> i`{°\$_Îd JU{def_mnj_m (_mZ{gH\$ A_{am}^h`_m) A{YH\$ M_mJ_b A_mh.

4) n[aH\$ënZ 4 M nar j U

g_{naUr} 5.7 - B^Îmm ZddrVrb {dÚ_mÎ`<sub>m</sub>H\$<sub>s</sub> EH\$bV EH\$ \_b d {H\$\_mZ EH\$ ^<sub>mdS</sub>} AgU<sub>na</sub> \_b `mÀ`<sub>m</sub> g<sub>\_m</sub>`mOZ e_m{YH\$_m JU_mH\$_mÀ`<sub>m</sub> \_Ü`_mZ_mVrb g_mWV_m

g _{_m} `mOZ e _m {YH\$ _m JU _m H\$	_Ü`_mZ		g [^] _{mdZ_m} ÎQr	g _m WV _m
	EH\$bV EH\$ _b (N ₁ = 80) M ₁ = 41.69	{H\$_mZ EH\$ ^ _{mdS} } AgU _{na} _b (N ₂ = 872) M ₂ = 46.99		
			0.01160 = 0.012	0.01 ñV _{amda} g _m W Z _m hr. 0.05 ñV _{amda} g _m W A _m h.

g_{naUr} 5.7 Zg_{na} g^{^ndZ} ÌQr _ë` 0.012 h 0.01 nj_m _mR d 0.05 nj_m bh_{mZ} Anh
VgM EH\$bV EH\$ _b AgU_{mè`m</sub> {dÚmĪ`mÀ`m g<sub>m`mOZ} e_{m{YH\$m JU_{mH\$mM} _Ü`_mZ} 41.69
Va {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgU_{mè`m</sub> {dÚmĪ`mÀ`m g<sub>m`mOZ} e_{m{YH\$m JU_{mH\$mM} _Ü`_mZ} 46.99
Amb. _Ü`_mZmVrb \ \$aH\$ gŌm 0.01 ñVamda g_{mW} Amb_m Zmhr, naV 0.05 ñVamda g_{mW}
Amb_m. âhUZ 0.05 ñVamda eÝ` n[aH\$ënZMm Ě`mJ H\$b_m d g~{YV YZ n[aH\$ënZMm
ñdrH\$mabr. EH\$bV EH\$ _b AgU<sub>mè`m</sub> {dÚmĪ`mMr g_{m`mOZ} j_Vm hr {H\$_mZ EH\$ ^mdS}
AgU_{mè`m</sub> {dÚmĪ`mÀ`m g<sub>m`mOZ} j_Vnj_m A{YH\$ MmJbr Anh.

5) n[aH\$ënZm 5 M nar j U

g_{naUr} 5.8 - B`Îm ZddrVrb {dÚmĪ`mH\$s EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgU_{ma}
_b `mÀ`m ì`pŠVîd e<sub>m{YH\$m JU<sub>mH\$mM</sub> \_Ü`_mZmVrb</sub> g_{mWV}m

ì`pŠVîd e _{m{YH\$m} JU _{mH\$}	_Ü`_mZ		g ^{^ndZ} ÌQr	g _{mWV} m
	EH\$bV EH\$ _b (N ₁ = 80) M ₁ = 48.87	{H\$_mZ EH\$ ^mdS} AgU _{ma} _b (N ₂ = 872) M ₂ = 46.56	0.524696 = 0.52	0.01 ñVamda g _{mW}

g_{naUr} 5.8 Zg_{na} g^{^ndZ} ÌQr _ë` 0.52 h 0.01 nj_m \ \$maM _mR) Amb VgM EH\$bV
EH\$ _b AgU<sub>mè`m</sub> {dÚmĪ`mÀ`m ì`pŠVîd e_{m{YH\$m JU_{mH\$mM} _Ü`_mZ} 48.87 d {H\$_mZ EH\$
^mdS} AgU<sub>mè`m</sub> {dÚmĪ`mÀ`m ì`pŠVîd e_{m{YH\$m JU_{mH\$mM} _Ü`_mZ} 46.56 Amb.
_Ü`\_mZmVrb \ \$aH\$ gŌm 0.01 ñVamda g<sub>mW</sub> Rab<sub>m</sub>. âhUZ eÝ` n[aH\$ënZMm ñdrH\$ma H\$b_m
d g~{YV YZ n[aH\$ënZMm Ě`mJ H\$b_m. âhUOM EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^mdS}
AgU_{ma} _b `mM ì`pŠV_Îd JU{def (_mZ{gH\$ A_{ma}m`h`) g_{ma} I AgV.

5.3 {ZîH\$f -

5.3.1 n[aH\$ënZmÀ`m nSVniUrdéZ {_i mbb {ZîH\$f

1) $_m\ddot{U}\{_H\$ \tilde{n}Vandar b \ B\hat{I}m \ Zddr\grave{A}\`m \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ j_Vm \ d \grave{i}\grave{p}\check{S}V_Îd \ JU\{def \ (_mZ\{gH\$ \ A_{amh}\`)\} \ `mV \ g_{mW} \ F\$U \ ghg\sim Y \ A_{mT}i \ b_{m}. \grave{a}hUOM \acute{A}\`mM \grave{i}\grave{p}\check{S}V\_Îd \ JU\{def \ (\_mZ\{gH\$ \ A\_{amh}\`)\} \ M_{mJb} \ \grave{E}\`mM \ g\_m\`mOZhr \ M_{mJb} \ qH\$d_{m} \ \grave{E}\`m\grave{A}\`m \ g_m\`mOZ\_{m}g\sim Yr\grave{A}\`m \ g_{\tilde{n}}\`m \ H\$_r \ A_{mh}V. \ (g_{ma}Ur \ 5.4 \ d\hat{e}\$Z)$

2) $B\hat{I}m \ Zddr\grave{A}\`m \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ j_Vda \ 0.01 \ \tilde{n}Vanda \ q_{bJ}^{\wedge}X_{mM} \ n[aU_{m} \ A_{mT}i \ Z \ A_{mb}_{m}. \ g_m\`mOZ \ j\_VV \ g\_{mW} \ \$aH\$ \ A\_{mT}i \ b\_{m} \ A\_{m\{U} \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ j_Vm \ \{d\acute{U}m\{WZt\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ j_Vn \ j_{m} \ A\{YH\$ \ M_{mJb}r \ A_{mh}. \ (g_{ma}Ur \ 5.5 \ d\hat{e}\$Z)$

3) $B\hat{I}m \ Zddr\grave{A}\`m \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ \grave{i}\grave{p}\check{S}V\_Îd \ JU\{def\_{m}da \ 0.05 \ \tilde{n}Vanda \ q\_{bJ}^{\wedge}X\_{mM} \ n[aU\_{m} \ A\_{mT}i \ Z \ A\_{mb}\_{m}. \ \grave{i}\grave{p}\check{S}V\_Îd \ JU\{def\_{m}\ddot{U}\` \ g_{mW} \ \$aH\$ \ A_{mT}i \ b_{m} \ A_{m\{U} \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ \grave{i}\grave{p}\check{S}V_Îd \ JU\{def \ (_mZ\{gH\$ \ A_{amh}\`)\} \ \{d\acute{U}m\{WZt\grave{A}\`m \ \grave{i}\grave{p}\check{S}V_Îd \ JU\{def_{m}n \ j_{m} \ (_mZ\{gH\$ \ A_{amh}\`)_{m}n \ j_{m}) \ A\{YH\$ \ M_{mJb} \ A_{mh}. \ (g_{ma}Ur \ 5.6 \ d\hat{e}\$Z)$

4) $B\hat{I}m \ ZddrVrb \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\_{m}H\$_s \ EH\$bV \ EH\$ \ \_b \ d \ \{H\$_mZ \ EH\$ \ ^{\wedge}ndS\} \ AgU\_{ma} \ \_b \ `m\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ e_{m\{YH\$V \ 0.05 \ \tilde{n}Vanda \ g_{mW} \ \$aH\$ \ A_{mT}i \ b_{m}. \ EH\$bV \ EH\$ \ _b \ AgU_{m\grave{e}}\`m \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ j_Vm \ hr \ \{H\$_mZ \ EH\$ \ ^{\wedge}ndS\} \ AgU_{m\grave{e}}\`m \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ j_Vn \ j_{m} \ A\{YH\$ \ M_{mJb}r \ A_{mh}. \ (g_{ma}Ur \ 5.7 \ d\hat{e}\$Z)$

5) $B\hat{I}m \ Zddr\grave{A}\`m \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m_{m}Yrb \ EH\$bV \ EH\$ \ _b \ d \ \{H\$_mZ \ EH\$ \ ^{\wedge}ndS\} \ AgU_{ma} \ _b \ `m\grave{A}\`m \ \grave{i}\grave{p}\check{S}V_Îd \ JU\{def_{m}V \ (_mZ\{gH\$ \ A_{amh}\`m\_{m}V) \ 0.01 \ \tilde{n}Vanda \ g\_{mW} \ \$aH\$ \ A\_{mT}i \ V \ Z\_{mhr}. \ EH\$bV \ EH\$ \ \_b \ d \ \{H\$_mZ \ EH\$ \ ^{\wedge}ndS\} \ AgU\_{ma} \ \_b \ `mM \ \grave{i}\grave{p}\check{S}V_Îd \ JU\{def \ (_mZ\{gH\$ \ A_{amh}\`)\} \ g_{ma} \ I \ AgV_{m}V. \ (g_{ma}Ur \ 5.8 \ d\hat{e}\$Z)$

5.3.2 $g_m\`mOZ \ e\_{m\{YH\$}\grave{A}\`m \ \{d\acute{i}b_{fU}ndéZ \ {_i mbb \{ZîHf

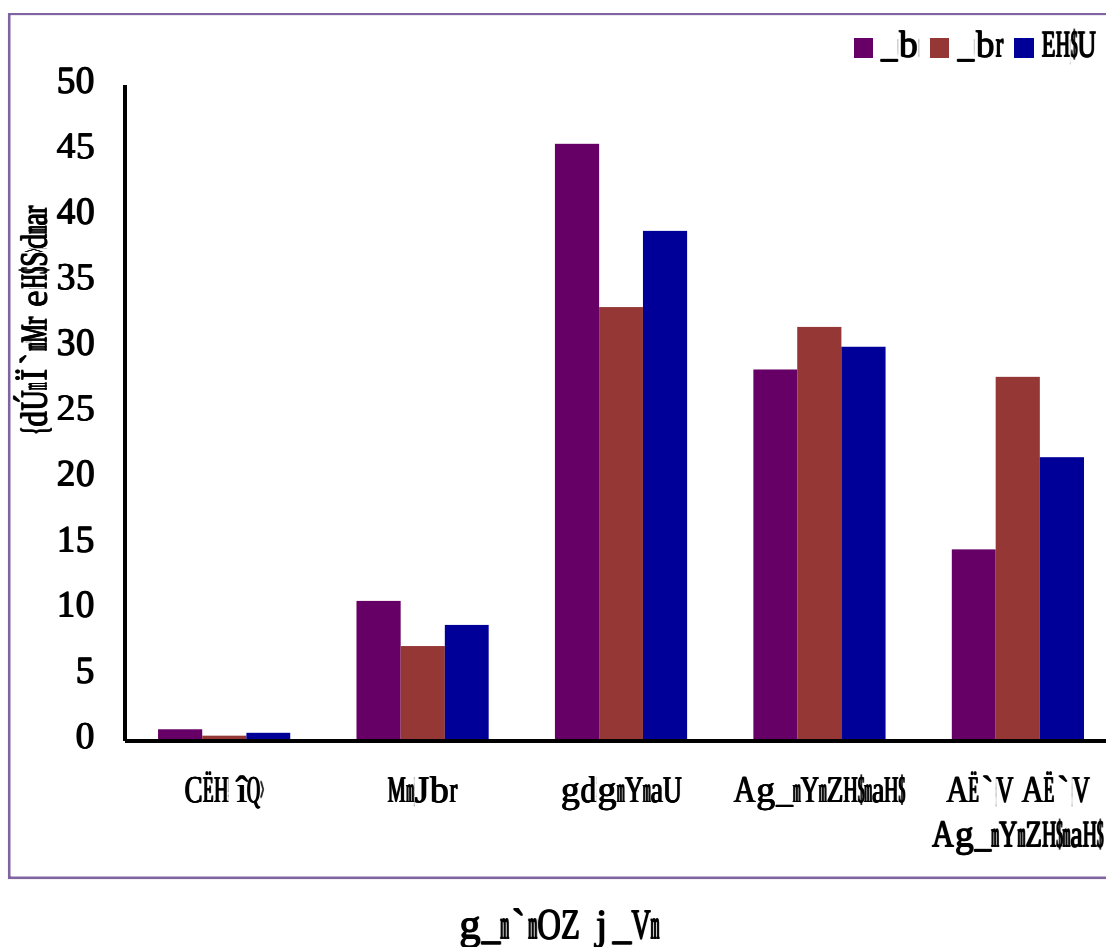
$_m\ddot{U}\{_H\$ \tilde{n}Vandar b \ B\hat{I}m \ Zddr\grave{A}\`m \ \{d\acute{U}m\ddot{I}\`m\grave{A}\`m \ g\_m\`mOZ \ j_VM \ g_m\`mOZ \ e\_{m\{YH\$}\grave{A}\`m \ gh_{m\grave{a}}\`mZ \ _mZ \ H\$b \ AgV_{m} \ n_{mT}rb\grave{a}_mU \ \{ZîH$f \ {_i \ m_{b}.$

gnaUr 5.9 - {dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j_Vm eH\$Sm à_mU

	g_m`mOZ j_Vm					
	CĖH\$îQ	MmJbr	gdgmYmaU	Ag_mYmZH\$maH \$ %	AĖ`V Ag_mYmZH\$maH %	EH\$U %
{dÚmWu	00.87	10.68	45.53	28.32	14.60	100
{dÚm{WZr	00.38	07.22	33.08	31.56	27.76	100
EH\$U	00.61	08.83	38.88	30.05	21.62	100

gnaUr 5.9 Zgma {dÚm{WZtÀ`m g\_m`mOZ j_Vmj m {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm A{YH\$
CĖH\$îQ d MmJbr Amh.

Am b I H\$. 23 : {dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j_Vm eH\$Sm à_mU Xe{dUman Am b I

5.3.3 $\dot{p}\dot{S}\dot{V}\dot{I}\dot{d}$ en{YH\$À`n {díbfUmdéZ { _i mbb {ZîH\$f

$\dot{m}\ddot{U}\dot{\text{`}}\{\_H\$ \dot{n}V\dot{a}m\dot{d}a\dot{r}b\ B\dot{\text{`}}\dot{I}m\ Z\dot{d}d\dot{r}\dot{A}\dot{\text{`}}n\ \{\dot{d}\dot{U}m\dot{I}\dot{\text{`}}m\dot{A}\dot{\text{`}}n\ \dot{i}\dot{\text{`}}\dot{p}\dot{S}\dot{V}\dot{I}\dot{d}\ JU\{\dot{d}e\dot{f}m\dot{M}\ (_mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}m\dot{M}\})\ \dot{i}\dot{\text{`}}\dot{p}\dot{S}\dot{V}\dot{I}\dot{d}\ en\{YH\$À`n\ gh\dot{m}\dot{a}\dot{\text{`}}n\dot{Z}\ _m\dot{Z}\ H\$b\ AgV\dot{m}\ n\dot{T}r\dot{b}\dot{a}_m\dot{U}\ \{\dot{Z}\dot{i}\dot{H}\dot{\text{`}}f\ \{_i\ m\dot{b}\}.$

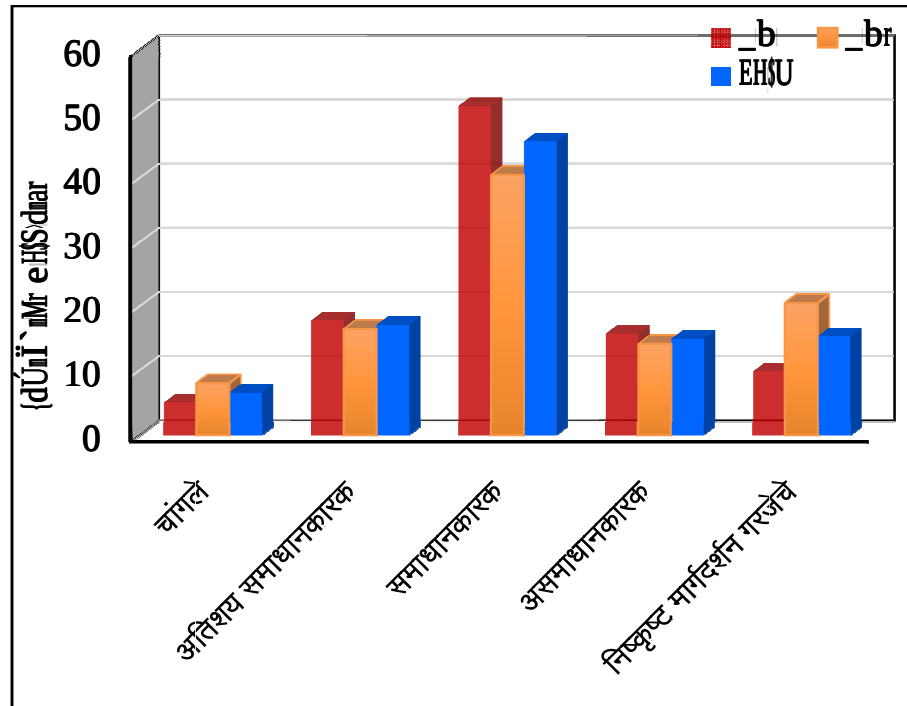
$g\dot{m}\dot{a}\dot{U}r\ 5.10\ \{\dot{d}\dot{U}m\dot{I}\dot{\text{`}}m\dot{A}\dot{\text{`}}n\ \dot{i}\dot{\text{`}}\dot{p}\dot{S}\dot{V}\dot{I}\dot{d}\ JU\{\dot{d}e\dot{f}m\dot{M}\ (\_mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}m\dot{M}\})\ eH\$S\dot{m}\ \dot{a}_m\dot{U}$

	$g_m\dot{\text{`}}m\dot{O}Z\ j_V\dot{m}$					
	$M\dot{m}J\dot{b}\ / \ C\ddot{E}H\dot{\text{`}}\dot{Q}$ %	$A\{V\dot{e}\dot{\text{`}}\ g_mY\dot{m}Z-\ H\$m\dot{a}H\$$ %	$g\dot{d}g\dot{m}Y\dot{m}\dot{a}U\ g_mY\dot{m}ZH\$m\dot{a}H$ %	$Ag_mY\dot{m}Z-H\$m\dot{a}H\ / \ gY\dot{m}\dot{a}U\dot{m}\ A\dot{m}d\dot{i}\dot{\text{`}}H\$$ %	$\{Z\dot{H}\dot{\text{`}}\dot{Q} / _mJ\dot{X}\dot{e}Z\ J\dot{a}O\dot{M}$ %	$E\dot{H}\dot{\text{`}}\dot{S}\dot{U}$ %
$\{\dot{d}\dot{U}m\dot{W}\dot{u}$	05.07	17.85	51.32	15.82	09.94	100
$\{\dot{d}\dot{U}m\{\dot{W}Zr$	08.08	16.54	40.58	14.23	20.58	100
$E\dot{H}\dot{\text{`}}\dot{S}\dot{U}$	06.61	17.18	45.80	15.00	15.40	100

$g\dot{m}\dot{a}\dot{U}r\ 5.10\ Zg\dot{m}\dot{a}\ \{\dot{d}\dot{U}m\dot{I}\dot{\text{`}}m\dot{M}\ \_mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}\ \{\dot{d}\dot{U}m\{\dot{W}Z\dot{t}\dot{A}\dot{\text{`}}m\ \_mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}m\dot{A}\dot{\text{`}}m\ V\dot{b}ZV\ g\dot{m}W\dot{V}Z\ A\{YH\$ A\dot{m}\dot{T}\dot{i}\dot{b}\}.\ n\dot{a}V\ h\dot{m}\ \backslash\dot{S}\dot{a}H\$ \_Yr\dot{b}\ V\dot{r}Z\ J\dot{Q}\dot{m}\dot{A}\dot{\text{`}}m\ g\dot{X}\wedge\dot{m}V\dot{M}\ \dot{a}h\dot{U}O\ A\{V\dot{e}\dot{\text{`}}\ g\_mY\dot{m}ZH\$m\dot{a}H\$, \ g\dot{d}g\dot{m}Y\dot{m}\dot{a}U\ / \ g\_mY\dot{m}ZH\$m\dot{a}H\$ A\dot{m}\{\dot{U}\ Ag\_mY\dot{m}ZH\$m\dot{a}H\$ \dot{\text{`}}n\ J\dot{Q}\dot{m}_U\dot{\text{`}}\dot{M}\ A\dot{m}\dot{T}\dot{i}\dot{b}\dot{m}\}.\ \_m\dot{I}\ X\dot{m}\dot{Y}\dot{h}r\ Q\dot{m}H\dot{\text{`}}\dot{S}\dot{m}H\dot{\text{`}}\dot{S}\dot{A}\dot{\text{`}}n\ J\dot{Q}\dot{m}_U\dot{\text{`}}\ \{\dot{d}\dot{U}m\{\dot{W}Z\dot{t}\dot{M}\ eH\$S\dot{m}\ \dot{a}\_m\dot{U}\ \{\dot{d}\dot{U}m\dot{I}\dot{\text{`}}m\dot{A}\dot{\text{`}}n\ eH\$S\dot{m}\ \dot{a}\_m\dot{U}\dot{m}\dot{n}\dot{j}\dot{m}\ A\{YH\$ A\dot{m}\dot{T}\dot{i}\dot{b}\}.\ \dot{a}h\dot{U}O\dot{M}\ \{\dot{d}\dot{U}m\dot{I}\dot{\text{`}}m\dot{M}\ _mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}\ \{\dot{d}\dot{U}m\{\dot{W}Z\dot{t}\dot{A}\dot{\text{`}}m\ _mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}m\dot{n}\dot{j}\dot{m}\ g\dot{m}W\dot{V}Z\ A\{YH\$ A\dot{m}\dot{T}\dot{i}\dot{b}\ Ag\dot{b}\ Var\ C\ddot{E}H\dot{\text{`}}\dot{i}\} _mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}\ Ag\dot{U}\dot{m}\dot{e}\dot{\text{`}}m\ \{\dot{d}\dot{U}m\{\dot{W}Z\dot{t}\dot{M}r\ g\dot{\text{`}}\dot{\text{`}}m\ \{\dot{d}\dot{U}m\dot{I}\dot{\text{`}}m\dot{A}\dot{\text{`}}n\ g\dot{\text{`}}\dot{\text{`}}n\dot{j}\dot{m}\ A\{YH\$ A\dot{m}h\}.\ Vg\dot{M}\ \{Z\dot{H}\dot{\text{`}}\dot{Q}\} \_mZ\{gH\$ A\dot{m}\dot{a}m\dot{h}\dot{\text{`}}\ Ag\dot{U}\dot{m}\dot{e}\dot{\text{`}}m\ \{\dot{d}\dot{U}m\{\dot{W}Z\dot{t}\dot{M}r\ g\dot{\text{`}}\dot{\text{`}}m\ g\ddot{U}\dot{X}\dot{m}\ \{\dot{d}\dot{U}m\dot{I}\dot{\text{`}}m\dot{A}\dot{\text{`}}n\ g\dot{\text{`}}\dot{\text{`}}n\dot{j}\dot{m}\ A\{YH\$ A\dot{m}\dot{T}\dot{i}\dot{b}\dot{r}\}.$

$\dot{\text{`}}m\dot{d}\dot{e}Z\ Ag\ \dot{a}h\dot{U}V\dot{m}\ \dot{\text{`}}B\dot{b}\ H\dot{\text{`}}\dot{S}\$, \ \{\dot{d}\dot{U}m\{\dot{W}Zr\ \emptyset\dot{m}\ A\{YH\$ \wedge\dot{m}d\dot{Z}\dot{m}\dot{a}Y\dot{m}Z\ AgV\dot{m}V\, \ddot{E}\dot{\text{`}}m\dot{Z}\dot{m}\ n\dot{Q}\dot{H}\dot{\text{`}}\dot{Z}\ a\dot{S}\ \dot{\text{`}}V\ q\dot{H}\dot{\text{`}}\dot{d}\dot{m}\ \ddot{E}\dot{\text{`}}m\ \wedge\dot{m}d\dot{Z}\dot{A}\dot{\text{`}}n\ A\dot{m}h\dot{m}\dot{a}r\ O\dot{m}D\dot{\text{`}}\dot{Z}\ P\dot{Q}\dot{H}\dot{\text{`}}\dot{Z}\ \{\dot{Z}\dot{U}\dot{\text{`}}\ KV\dot{m}V\}.$

AmI H\$. 24 : {dUıİ`mA`m i`pSV\_İd JU{defmM (\_mZ{gH\$ Amn`mM) eH\$Sm à_mU
Xe(dUnam AmI

i`°\$Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amn`m)

5.3.4 {dUıWu àiZndbrA`m à{VgnXmA`m {díbfUmdéZ {_iıbb {ZİH\$f

añVV geıYZngRr geı{YH\$Z _mÜ`\_H\$ ñVandarB B`İm ZddrA`m {dUıİ`ngRr
EH\$U 30 àiZmMr àiZndbr V`na H\$br Amh. È`mV {dUıİ`mA`m H\$Q~m{df`r, nıbH\$mA`m
{ejU d i`dgn`m{df`r Ag C{ÖîQmZén àiZ g\_mdbb AmhV. È`mH\$s àiZ H\$. 1 V 5
h dñV{ZİR ñdénmM AgZ È`mZm hm`/Zmhr, bhmZ/_mRm/_mRr, ~hrU/^mD\$ Ag n`m`
{Xb AmhV Va àiZ H\$. 6 V 20 h àiZ nX{ZİM`Z lUr ñdénmM AgZ È`mZm
Zh_r/H\$YrVar/H\$YrM Zmhr Ag n`m` {Xb AmhV. gXa àiZndbrg {dUıİ`mZr {Xbē`m
à{VgnXmA`m {díbfUmdéZ {_iıbb {ZİH\$f nTrbà_mU

gnaUr 4.9 Zgna OdiOdi {Zåå`m {dUıİ`mZm Amnē`m ^mD\$/~{hUrer Zh_r
I iı`bm AndSV, H\$YrM I iı`bm AndSV Zmhr Ag åhUUè`mM à_mU InM H\$_r Amh.
~è`mM {dUıİ`mMr H\$YrVarM AmnngmV ^mSU hmVmV, Zh_r AmnngmV ^mSUè`mM à_mU
Vg H\$_r Amh. ~hVmer {dUıİ`mA`m Kar Zh_r nmhU `VmV, H\$YrM nmhU/ZmVdmBH\$ `V

ZmhrV Ag àhUU_{na} ZJÊ` {dÚ<sub>m</sub>Wu AnhV. Ê`_mi Zh_r nmhÊ`<sub>m</sub>M `U AndSV Ag àhUU_{na} {dÚ_mWu OmñV AnhV. nmhÊ`<sub>m</sub>M `U H\$YrM AndSV Zmhr, Ag àhUU<sub>mè`m</sub> {dÚ<sub>m</sub>Î`_m à_mU AÊ`<sub>m</sub>en Anh. gArV nmbH\$<sub>m</sub>{ed<sub>m</sub>` ZmVdmBH\$_mH\$S) Zh_r d H\$YrVar ah_m`b<sub>m</sub> OmU<sub>na</sub> 43% {dÚ<sub>m</sub>Wu AnhV d H\$YrM Z OmU<sub>na</sub> OdiOdi 13% {dÚ<sub>m</sub>Wu AnhV. `_m 13% {dÚ_mÎ`<sub>m</sub>À`_m nmbH\$_mZr Annè`<sub>m</sub> \_b<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> WnS'g \_mH\$<sub>i</sub> gnS<sub>m</sub>`b_m hd. Ê`<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> g<sub>m</sub>OnV, ZmVdmBH\$<sub>m</sub>\_Ü` {_giÊ`<sub>m</sub>Mr gd` b_{dm}`b_m hdr.

Vgm g_{na}Ur 4.10 déZ nmbH\$_mZ_m KaH\$_m_mV ~hg>>` {dÚ<sub>m</sub>Wu Zh<sub>r</sub> \_XV H\$aV<sub>m</sub>V. naV g<sub>Y</sub>naU 2% {dÚ<sub>m</sub>Wu H\$YrM Aer \_XV H\$aV ZmhrV. Ê`_mÀ`<sub>m</sub> nmbH\$<sub>m</sub>Zr Ê`_mZ_m H\$_m_mMr gd` H\$a<sub>m</sub>`b_m hdr, O~_m~X_{mar} pñdH\$_ma_m`b<sub>m</sub> {eH\$<sub>dm</sub>`b_m hd. OdiOdi g_{dm} {dÚ_mÎ`<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> ñdV:M `e/~{j g Annè`<sub>m</sub> ^<sub>md</sub>S<sub>m</sub>b<sub>m</sub> g<sub>m</sub>JÊ`_mMr/X_mI dÊ`<sub>m</sub>Mr Zh<sub>r</sub> CËgH\$<sub>V</sub><sub>m</sub> AgV. H\$<sub>di</sub> 2% {dÚ<sub>m</sub>Î`_mZ_m Aer CËgH\$_V_m H\$YrM ZgV. Ê`<sub>m</sub>Mà<sub>m</sub>U AZH\$ {dÚ<sub>m</sub>Î`_mZ_m Zh_rM I_{nd}\$ ^_{md}S_mV d_mQZ I_{nd}_{ng}_m d_mQV_m, Va H\$_{hr} {dÚ_mÎ`<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> I<sub>nd</sub>\$ d<sub>m</sub>QZ I<sub>nd</sub><sub>ng</sub><sub>m</sub> H\$YrM d<sub>m</sub>QV Zmhr, h `m^h` Zmhr. h nmbH\$_mM \ \$_mOrb b_mS' AnhV, Ag d_mQV.

~è`<sub>m</sub>M {dÚ<sub>m</sub>Î`_mZ_m g I-X: I_mÀ`<sub>m</sub> j Ur Annb {dM<sub>na</sub>, H\$<sub>m</sub>UrVar EH\$<sub>nd</sub>V Ag d<sub>m</sub>QV, naV OdiOdi 9% {dÚ<sub>m</sub>Wu EH\$bH\$<sub>m</sub>S' P<sub>nb</sub> AnhV. H\$<sub>na</sub>U Ê`_mZ_m Ag H\$YrM d_mQV Zmhr Am{U {Zââ`<sub>mh</sub>Z A{YH\$ {dÚ<sub>m</sub>Î`_mÀ`<sub>m</sub> \_Z<sub>m</sub>V H\$YrVar ZH\$<sub>ma</sub>mÊ`_H\$ {dM_{na} `V AgV<sub>m</sub>V Am{U 9% {dÚ<sub>m</sub>Î`_mÀ`<sub>m</sub> \_Z<sub>m</sub>V Va Ag {dM<sub>na</sub> Zh<sub>r</sub>M `V_mV, hr qMV_mOZH\$ ~_m~ Anh. hr Q, \$_{mar} H\$_r H\$aV eY`<sub>mda</sub> AmUU Amdí`_H\$ Anh Ag d_mQV. `<sub>m</sub> {dÚ<sub>m</sub>Î`_mÀ`<sub>m</sub> nmbH\$<sub>m</sub>Zr d {ejH\$<sub>m</sub>Zrhr Ê`_mÀ`<sub>m</sub>V gH\$<sub>ma</sub>mÊ`_H\$ ~X_b KSdZ AmUÊ`<sub>m</sub>Mr {ZV<sub>m</sub>V JaO Anh. OdiOdi 33% {dÚ<sub>m</sub>Î`_mÀ`<sub>m</sub> \_Z<sub>m</sub>V ZH\$<sub>ma</sub>mÊ`_H\$ {dM_{na} H\$YrM `V ZmhrV. hr Q, \$<sub>mar</sub> hihi d<sub>m</sub>TdV 100 % n`V Zbr nm{hO.

g_{na}Ur H\$. 4.11 déZ AZH\$ {dÚ_mÎ`<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> Xadfu eniÀ`_m ghbrg Om`b<sub>m</sub> {\_iV Zmhr d nmbH\$<sub>m</sub>gh XIrb ghbrg OmV ZmhrV, Ag nmbH\$<sub>m</sub>Zr H\$é Z`. df_mVZ {H\$_mZ EH\$_X_m Var H\$Q~ ghbrM_m AmZX ç`<sub>md</sub>. Annè`_m _b_m_Ü` a<sub>md</sub>. Ê`_mi AnnngVrb

ñZh, à_ dñTV d Xandñ H\$_r hñVñ. AMH\$ Am{WH\$ {Z`ñOZ H\$éZ g\_d`ñH\$ {_Ì-
_ {ÌUtgñ~V eniÀ`ñ ghbrg nñRdñd.

Annë`ñ \_ZñV Ambbñ àË`H\$ àíZ/{dMña nñbH\$ñH\$S\$ H\$YrM Z _ñSUmè`ñ
{dÚñĬ`ñM à\_ñU ~aM Amh. V H\$\_r hñU Andí`H\$ dñQV. ñdV:À`ñ ej{UH\$ àJVrg~Yr
AZH\$ {dÚñĬ`ñZñ nñbH\$ñer ~ñbñ`bñ AndSV. hr EH\$ MñJbr ~ñ~ Amh. _XñZñda I iñ`bñ
Zh_r OmUmè`ñ {dÚñĬ`ñM à_ñU H\$_r Amh. 6% {dÚñWñ Va H\$YrM _XñZñda I i V ZñhrV.
_bñMñ gñdñJrU ì`pšV\_Îd {dH\$ñg gñYÊ`ñgñRr nñbH\$ñZr Zh_r _XñZñda I i Ê`ñg
nñRdñd.

~è`ñM {dÚñĬ`ñZñ bhñZ qH\$ñ _ñR` g»I ^ñdS\$ Amh Am{U ~hVñe {dÚñĬ`ñM
EH\$Ĭ H\$Q~ Amh. Ë`ñ\_i OdiOdi 82% {dÚñĬ`ñZñ Zh_rM AmOr-AmOm~ñgh ahñdg
dñQV, hr ZñX KÊ`ñOmJr ~ñ~ Amh. naV 16% {dÚñĬ`ñZñ AmOr-AmOm~ñgh Zh_rM
ahñdg H\$ñ dñQV Zñhr hr {dMña H\$aÊ`ñMr ~ñ~ Amh.

AZH\$ {dÚñĬ`ñZñ bhñZ/\_ñR` ^ñdS\$ Agñdg dñQV Va H\$d i H\$ñhrM {dÚñĬ`ñZñ
^ñdS\$ ZH\$ñg dñQV.

àñVV geñYZ h _amRr _ñÜ`\_ñÀ`ñ _ñÜ`\_ñH\$ eniñ\_Yrb {dÚñĬ`ñgñRrM _`ñ{XV
Amh. gd {dÚñWñ gdgñ_ñÝ` qH\$ñ Ë`ññjñhr IñbÀ`ñ n[apñWVrVrb Agë`ñZ Am{U
~aMg nñbH\$ñr CÀM {e{j V Zgë`ñZ EH\$bV EH\$ \_b AgUmè`ñ {dÚñĬ`ñMr g»`ñ VbZZ
\\ñam H\$_r Amh. EH\$bV EH\$ _b AgUma {dÚñWñ H\$d i 8.40% AmhV.

5.3.5 nñbH\$ àíZñdbrÀ`ñ à[VgñXñÀ`ñ {díbfUndéZ {_iñbb {ZñH\$f

àñVV geñYZñgñRr geñ{YH\$Z _ñÜ`\_ñH\$ ñVamdarb B`Îñ ZddrÀ`ñ {dÚñĬ`ñÀ`ñ
nñbH\$ñgñRr EH\$U 20 àíZñMr àíZñdbr V`ña H\$br. Ë`ñV àíZ H\$. 1 V 12 h nX{ZíM`Z
lUr ñdénñM AgZ Ë`ñZñ Zh\_r/H\$YrVar/H\$YrM Zñhr Ag n`ñ` {Xb AmhV Am{U àíZ
H\$. 13 V 20 h {dÚñĬ`ñM NX, ñd^ñd d{eîQç, dVZ{df`H\$ BË`ñXr g~{YV Agë`ñZ

Ě`m àĚ`H\$ àíZmbm AZgéZ dJdJi Mma n`m` d nmMdm n`m` ‘BVa’ Agm _ŠV n`m` {Xbm.

gXa àíZmdbrg nmbH\$mZr {XbĚ`m à{VgmxmĀ`m {díbfUmdéZ {_imb {ZĤH\$f nTrbà_mU

gnaUr 4.14 Zgna ~aM {dÚmWu emiĀ`m ñZhgbZmV Zh\_r qH\$dm H\$YrVar gh^mJr hmVmV. naV 10% {dÚmWu \_mĪ H\$YrM gh^mJr hmV ZmhrV. Ě`mZm nmbH\$ d {ejH\$mZrhr gh^mJr hmĚ`ng àdĪm H\$and, {d{eĪQ H\$meĚ` AmĚ_gmV H\$aĚ`mMr gd` bmdmr, _ZmVrb ^rVr qH\$dm Ý`ZJS Kmb{dĚ`mMm à`ĚZ H\$andm. ~aM {dÚmWu g\_d`ñH\$ ^mdS) qH\$dm {_Ī/_ĪrU `mĀ`m~am~a Zh_r Aā`ng H\$aVmV, nU 8% {dÚmWu Ag H\$YrM H\$aV ZmhrV.

Am_Ā`m KamVrb dmVmdaU AmZXr d g\_mYmZH\$mH\$ AgV Ag ~hVmer nmbH\$mM åUU Amh Am{U OdiOdi 2% nmbH\$mĀ`m _V Ě`mĀ`m KamV Ag AmZXr d g_mYmZH\$mH\$ dmVmdaU H\$YrM ZgV. Ě`ngmRr nmbH\$mZrM ñdV: OmUrdndH\$ gH\$mamĚ\_H\$ŇĪQçm à`ĚZ H\$amdV Ag dmQV. AZH\$ {dÚmWu _mRçmĀ`m gMZmM nmbZ H\$aVmV hr MmJbr ~m~ Amh. {Zāā`mhZ A{YH\$ nmbH\$ Andí`H\$Và\_mU H\$YrVar AnnĚ`m nmĚ`mbm {ejm H\$aVmV, Va ~aM nmbH\$ H\$YrM {ejm H\$aV ZmhrV.

gnaUr H\$. 4.15 Zgna {Zāā`m nmbH\$mZm AnnĚ`m nmĚ`mMr dmJUH\$ H\$YrM ĪngXm`H\$ dmQV Zmhr, Va \sma WmSçm nmbH\$mZm Vr Zh_rM ĪngXm`H\$ dmQV. ~è`mM nmbH\$mĀ`m gmJĚ`mdéZ OmñVrV OmñV {dÚmĪ`mMm AndSVm NX {MĪH\$b\_m AgZ H\$\_r {dÚmĪ`mZm dmXZmMm NX Amh. EH\$Xa ñd^md Ra{dVmZm ~hVmer nmbH\$mZm Amnb _b hĀr Amh Ag dmQV. AnnĚ`m nmĚ`mMm {def MmJbm JU gmJVmZm ~è`mM nmbH\$mZr àm_m{UH\$nUm hm JU gm{JVbm Amh.

nmë`mMm ì`pšV_îd {dH\$mg CÎm_ hmÊ`nÀ`n NîQrZ gJiM nmbH\$ OnUrdndH\$ {d{dY à`ÊZ H\$aVnV Ag AnT i b. Ê`nVë`n Ê`nV ñdAmMaU AnXe KnbZ XÊ`mM à\_mU A{YH\$ Anh Am{U H\$mUVM OnUrdndH\$ à`ÊZ H\$aV Zmhr Aem nmbH\$mM à_mU ZJÊ` Anh.

gmaUr H\$. 4.16 Zgma dšVĖd/ZmQç/ZĖ`/H\$sSm B. ñnYm\_Ü` Zh_r d H\$YrVar gh^Jr hmUmè`n {dÚmĪ`mM à_mU gmaI Anh. naV gmaYmaU 12% {dÚmWu H\$YrM Aem ñnYm_Ü` gh^Jr hmV ZmhrV. h à\_mU ZJÊ` Agn`bm hd. ~è`mM nmbH\$mÀ`n \_V Ê`mMm nmë` Aä`ng qH\$dm {_Ī-_ĪrU B. {df`r \_Z\_mH\$inUmZ ~nbVn, nU 4% nmë` Ag _Z_mH\$inU H\$YrM ~nbV ZmhrV.

H\$mhr nmbH\$ H\$YrVar Annë`n nmë`nÀ`n A`m` gd`t~mV H\$Rma eāXmV Ê`mZm OnUrd H\$ÉZ XVmV, H\$mhr nmbH\$ Zh\_r Aer OnUrd H\$ÉZ XVmV, naV OdiOdi 15% nmbH\$ H\$YrM Aer OnUrd H\$ÉZ XV ZmhrV. \_J nmë`mZm `m` gd`r H\$em bmJVrb? {Zāā`mhZ A{YH\$ nmbH\$mÀ`n \_V Annë`n nmë`mM AnnmngVrb dmJU \_ĪrmU Anh Va WmSçm nmbH\$mÀ`n _V Annë`n nmë`mM dmJU {Oihmù`mM Anh. Annbm nmë` BVannjm Aä`ngmV, I i mV, ~nbÊ`mV, H\$m_ diV nU H\$aÊ`mV H\$\_r Anh Ag āhUUne`n nmbH\$mM à_mU gmaYmaU gmaIM Anh. _mPm nmë` gdM ~m~VrV H\$\_r Anh Aghr āhUUma ZJÊ` nmbH\$ AnhV Va _mPm nmë` H\$emVM H\$\_r Zmhr Aghr H\$mhr nmbH\$ \_V ì`šV H\$aVnV.

gmaUr H\$. 4.17 déZ, H\$mhr nmbH\$mÀ`n \_V H\$YrVar qH\$dm Zh\_r nmë`bm ^ndSmMr CUrd ^ngV. naV H\$mhr nmbH\$mÀ`n \_V Ê`nÀ`n nmë`bm H\$YrM ^ndSmMr CUrd ^ngV Zmhr. Va ñdV:À`n JaOm nU H\$aÊ`mRr nmë` Zh\_r VH\$na H\$aVn Ag \na WmS nmbH\$ gmJVmV. ~è`mM nmbH\$mMr _b KSbë`n KQZVZ Zh\_rM ñdV:bm gndé eH\$VmV, hr MmJbr ~m~ Anh. Va gmaYmaU 6% \_b KSbë`n KQZVZ H\$YrM ñdV:bm gndé eH\$V ZmhrV. `mM AW hr _b _ZmZ H\$_H\$dV AnhV.

An_À`n nmë`mMr emiVZ H\$mUVrM VH\$na `V Zmhr Ag {Zāā`mhZ A{YH\$ nmbH\$mM āhUU Anh Am{U gdM ~m~VrV VH\$mar `VmV Ag A{Ve` ZJÊ` nmbH\$mM _V Anh. Vgm

{Zââ`nhZ A{YH\$ nmbH\$Mr _b ^nd{ZH\$NîQçm AmB-d{S'bnda Adb~Z AnhV.
^nd{ZH\$NîQçm {e jH\$nda Adb~Z AgUè`m {dÚmĪ`mMr g»`m InM H\$_r Anh.

5.3.6 genYZmM {ZîH\$f -

darb _m{hVrdê\$Z àñVV genYZmM gname ê\$nmZ nTrb {ZîH\$f _mSVm `VmV.

1) Á`m {dÚmĪ`mMr g_`mOZ j\_Vm MmJbr AgV, Ē`m {dÚmĪ`mM d{°\$_Îd JU{def
(_mZ{gH\$ Amamh`) MmJb AgV. (gmaUr 5.4)

2) {dÚmĪ`mMr g\_`mOZ j_Vm {dÚm{WZtÀ`m g\_`mOZ j_Vnm A{YH\$ MmJbr Anh.
(gmaUr 5.5)

3) {dÚmĪ`mM ì`{°\$_Îd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`) {dÚm{WZtÀ`m ì`{°\$_Îd
JU{defnmjm (_mZ{gH\$ Amamh`nmjm) A{YH\$ MmJb Anh. (gmaUr 5.6)

4) EH\$bV EH\$ _b AgUè`m {dÚmĪ`mMr g_`mOZ j\_Vm hr {H\$\_mZ EH\$ ^ndS AgUè`m
{dÚmĪ`mÀ`m g_`mOZ j_Vnm A{YH\$ MmJbr Anh. (gmaUr 5.7)

5) EH\$bV EH\$ _b d {H\$_mZ EH\$ ^ndS AgUma _b `mM ì`{°\$_Îd JU{def (_mZ{gH\$
Amamh`) gma I AgVmV. (gmaUr 5.8)

6) {dÚmĪ`mZm Kar nmhÊ`mM `U VgM ZmVdmBH\$H\$S ahm`bm OmU AndSV. ^ndSmer
/{_Î-_{ĪUter I im`bm AndSV. (gmaUr 4.9)

7) {Zââ`nhZ A{YH\$ {dÚmĪ`mZm Amnb {dMma Xgè`mZm gmJmdg dmQVmV, VgM
ZH\$amĒ_H\$ {dMma _mZV `VmV. (gmaUr 4.10)

8) {dÚmĪ`mZm H\$mq{~H\$ / ej{UH\$ ghbtMm AmZX KVm `V Zmhr. _XmZnda H\$YrVarM
I im`bm {_iV. (gmaUr 4.11)

9) ~hVmer {dÚmĪ`mZm Zh_r AmOr-AmOm~ngh ahmdg dmQV. VgM bhmZ/_mR ^ndS
Agmdg dmQV. (gmaUr 4.12 / 2 d 4.12 / 3)

10) OdiOdi 50 % nmbH\$Zm Amnè`m nñè`mMr dmJUH\$ ĪngXm`H\$ dmQV. (gmaUr
4.15 / 1)

5.3.7 àñVV geYZVrb {ZîH\$f d g~{YV geYZM KVbb AnTdñ `ñ\_Ü` {_imb {ZîH\$f `ñMr VbZñ -

A) gñ` - nr. EM. Sr. ñVamdarb RmH\$a g\_Yñ (1991) `ñ` geYZñ`
{ZîH\$fñZgñ Oü`ñ` ì`°\$Îd JU{defñV bjUr` \ñH\$ AnTi V Zñhr. àñVV
geYZVrb {ZîH\$fñZgñ EH\$bV EH\$ _b d {H\$_Z EH\$ ^ñdS} AgUñ _b `ñ`
ì`°\$Îd JU{defñV bjUr` \ñH\$ AnTi V Zñhr.

~) \ñH\$ -

1) E_. \ñb ñVamdarb _IOñ a{OZr (2008) `ñ` geYZñ` {ZîH\$fñV _btM
HñQ{~H\$ g_ñ`ñOZ \_bñ` VbZV A{YH\$ MñJb Anñ Ag AnTi b, Va àñVV geYZñV
_bñMr g_ñ`ñOZ j\_Vñ \_btñ VbZV A{YH\$ MñJbr Agë`ñM AnTi b.

2) E_. \ñb. ñVamdarb ^ñQ {dÚñ (2009) `ñ` geYZñ` {ZîH\$fñZgñ enb`
g_ñ`ñOZ j\_Vñ qbJ^XñMñ n[aUñ\_ AnTi bñ Zñhr, Va àñVV geYZñV g\_ñ`ñOZ
j_Vñ qbJ^XñMñ n[aUñ_ AnTi Z Anñ.

3) nr. EM. Sr. ñVamdarb RmH\$a g_Yñ (1991) `ñ` geYZñ` {ZîH\$fñZgñ
Oü`ñ` ì`°\$Îd JU{defñV bjUr` \ñH\$ AnTi V Zñhr. àñVV geYZñV _ñÜ`_ñH\$
ñVamdarb {dÚññ`ñ` ì`°\$Îd JU{defñV bjUr` \ñH\$ AnTi Vñ.

4) nr. EM. Sr. ñVamdarb {díñgñd eaX (2010) `ñ` geYZñVZ IñOJr eni Vrb
_bñM EH\$U g_ñ`ñOZ, engH\$s` Anl_ eni Vrb _bñ` EH\$U g\_ñ`ñOZñ` VbZV
A{YH\$ MñJb AnTi b. àñVV geYZñV {dÚññ`ñMr g\_ñ`ñOZ j_Vñ {dÚñ{WZtñ`
g_ñ`ñOZ j_Vññ A{YH\$ MñJbr AnTi br.

5.4 {e\ñner -

àñVV geYZñV {_imbë`ñ {ZîH\$fñdéZ {dÚññ`ñMr g_ñ`ñOZ j_Vñ d
ì`pŠV\_Îd JU{def (\_ñZ{gH\$ Anñ`ñ) `ñ gX^ñV Iñrb {e\ñner H\$ññ`ñen dñQVñV.

5.4.1 enb` ì`dñWñZ d _»`ñÜ`ññH\$ñgnRr {e\ñner -

1) {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm MmJbr Agb Va i`{°\$Îd JU{defhr MmJb AgV
âhUZ àĚ`H\$ {dÚmİ`mMm gdmJrU i`{°\$Îd {dH\$mg gYÊ`mgmRr à`ĚZerb ahmd, âhUO
AmnmAmnM V CÎm_ g_m`mOZhr gmY eH\$Vrb.

2) {dÚm{WZtMr g_m`mOZ j\_Vm hr {dÚmİ`mÀ`m g\_m`mOZ j_Vnm H\$_r AgĚ`mZ
{defV... {dÚm{WZtÀ`m ^nd{ZH\$ {ejUmMr O~m~Xnar gm^i`bm hdr. amJ, gVnm, MrS,
^rVr, VmUVUnd `m gdm~am~a g\_m`mOZ H\$aÊ`mgmRr dJdJù`m àH\$naM hma-OrVM
AZ^d Úm`bm hdV.

3) {dÚm{WZtM i`{°\$Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) {dÚmİ`mÀ`m i`{°\$Îd
JU{defnmjm (_mZ{gH\$ Amamh`) MmJb Zmhr âhUZM {dÚm{WZtÀ`m enar[aH\$ VXÊ\$ñVrH\$S
{def bj Úmd. i`m`m_, Amhma, I i `m gdmVZ H\$UIa i`{°\$ÎdmMr AmZXr Vê\$U {nTr
{Z_mU H\$aÊ`mMr OmUrd Rdm`bm hdr.

4) EH\$bV EH\$ _b AgUmè`m {dÚmİ`mMr g_m`mOZ j\_Vm hr {H\$\_mZ EH\$ ^mdS' AgUmè`m
{dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j\_Vnm A{YH\$ MmJbr Amh. Ě`m_i Á`m {dÚmİ`mÀ`m
g_m`mOZmÀ`m g_ñ`m Vrd ñdê\$nmÀ`m OmUdVmV Ě`m gmS{dÊ`mgmRr g_nXeH\$mMr Z_UH\$
H\$andr. Andí`H\$VZgna \_mZgenók qH\$dm \_m{dH\$naVÁk `mÀ`mer gnH\$ gmYndm.

5) AZH\$ {dÚmİ`mZm Am{WH\$ n[apñWVr\_i ej{UH\$ ghbt\_Ü` gh^mJr hmVm `V Zmhr.
Ě`mgmRr àĚ`H\$ {dÚmİ`mbm ej{UH\$ ghbrMm AmZX [\_i b Ag {Z`mOZ H\$and. Ě`mVZ
{dÚmWu gg_m`mOZ gmYVrb d Ě`mM i`{°\$Îd JU{defhr MmJb hmVrb.

6) {dÚmİ`mZm \_XmZr I i I i Ê`mgmRr _XmZ CnbâY H\$ê\$Z Úmd, OUH\$ê\$Z V _Zgm°\$
I i Vrb d Ě`mMm gdmJrU {dH\$mg gYÊ`mg _XV hmBb.

5.4.2 {ejH\$gmRr {e\maer -

1) {dÚmİ`mM i`{°\$Îd KS{dUmè`m dmMZ, b IZ, ^mfU-g^mfU, ZVĚd JU `nga»`m
H\$neĚ` {dH\$gZmbm \_hîd Úmd H\$naU i`{°\$Îd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`) MmJb AgUma
{dÚmWu MmJb g_m`mOZ gmY eH\$VmV.

2) {dÚmĪ`mMr g\_m`mOZ j_Vm d i`{°\$\_Ēd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`)} {dÚm{WZtÀ`m g\_m`mOZ j_Vm d i`{°\$\_Ēd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`)} njm A{YH\$ MmJb Amh. Ē`m\_i {dÚm{WZtÀ`m ĒirZ A{YH\$ gOJ amhU JaOM dmQV. Ē`mÀ`m g_ñ`m OmUZ KD\$Z {ZamH\$aUmgmRr g_nXeZmM à{ejU KD\$Z g_nXeH\$mMr ^{H\$m ñdrH\$mandr.

3) AZH\$ {dÚmĪ`mÀ`m _ZmV ZH\$maĒ_H\$ {dMma `VmV, AZH\$mZm Amnb {dMma Xgè`mZm gmJndg dmQVmV. âhUZ {dÚmĪ`mZm \_V i`°\$ H\$aĒ`mgmRr, Ē`mM {dMma _mSĒ`mgmRr i`ngnrR {Z_mU H\$Ē\$Z Úmd. Ē`mM ZVĒdJU {dH\$ {gV H\$amdV. JQmV H\$m\_ H\$aĒ`mMr gd` bmdmdr. Ē`m_i g_m`mOZ j\_Vm dmTb d i`{°\$_Ēd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`)} gYmab.

4) {dÚmĪ`mZm g\_d`ñH\$m_Ü` I i m`bm AndSV. gmhgr, _XmZr VgM gm{KH\$ I i m_Ü` gh^mJr hmĒ`mg àdĪm H\$amd. Ē`m\_i \_X VaVarV d \_Z gVO amhZ gŊT {dÚmWu V`ma hmVrb Am{U {dÚmĪ`mMm gdmJrU {dH\$mg hmĒ`mg _XV hmBb.

5) H\$mhr {dÚmĪ`mMr dmJUH\$ ĪngXm`H\$ dmQV âhUO Ē`mÀ`m g_m`mOZng~Yr H\$mhr g\_ñ`m AgVmV. Ē`mÀ`mer gVV ggdX gmYZ g_ñ`Mr H\$maU emYmdrV. Ē`mÀ`mV gH\$maĒ\_H\$Vm {Z\_mU H\$amd. g\_ñ`m {ZamH\$aUmgmRr à`ĒZ H\$amdV. nmbH\$mer gnH\$mV ahmd.

5.4.3 nmbH\$gmRr {e`maer -

1) _bmZm Amnb {dMma Xgè`mZm gmJndg dmQVmV VgM ~è`mMXm Ē`mÀ`m _ZmV ZH\$maĒ_H\$ {dMma `VmV. âhUZ nmbH\$mZr \_bmgmRr di Úmd, Ē`mÀ`mer Jßnm \_mam`mV, CĪm_ H\$m`H\$\_, i`m»`mZ, bI `mda MMm H\$amd. Ē`m_i _bmMr Kg_Q hmUna Zmhr, Vr _mH\$ir hmVrb d AmZXr amhVrb.

2) _bmZm H\$mQ{~H\$ ghbrMm AmZX {_iĒ`mgmRr dfmVZ {H\$\_mZ EH\$ Var ghbrM Am`mOZ H\$am. Ē`mVZ Ē`mMr g_m`mOZ j\_Vm d \_mZ{gH\$ Amamh` gYmaĒ`mg _XV hmBb.

3) ~hVner {dÚmİ`mZm AmOr-AmOm~ngh ahndg dmQV VgM bhmZ/\_mR ^mdS Agndg dmQV. Ě`ngmRr H\$Q~mV AYZ _YZ Var {H\$_mZ d`ñH\$a \_S`itMn ghndg bm^mdm. _bmZm EH\$Q dmQ Z` `mMr H\$m i Or ğ`ndr.

4) ~è`mM {dÚmİ`mZm Kar nmhÊ`mM `U qH\$dm ZmVdmBH\$mH\$S) ahm`bm OmU AndSV. g\_d`ñH\$ _bngm~V I i m`bm AndSV `mMm Oéa {dMma H\$andm. BVamer {hVJO gmYÊ`mMr dmadma gYr CnbâY H\$ê\$Z Úmdr. ~mbV H\$and. Ě`_i Ě`mMm EH\$bH\$mSnUm Zm{hgm hmD\$Z MmJbm ì`{°\$_Îd {dH\$ng gmÜ` H\$aVm `Bb.

5) EH\$bV EH\$ _b AgUmè`m {dÚmİ`mMr g_m`mOZ j\_Vm hr {H\$\_mZ EH\$ ^mdS AgUmè`m {dÚmİ`mÀ`m g_m`mOZ j\_Vnmj m A{YH\$ MmJbr Agë`mZ 'EH\$ Ka- EH\$ _b' Agm gH\$ën H\$ê\$Z bH\$g»`m dmT am I Ê`ng hmV^ma bmdVm `Bb.

6) Annè`m nmè`mMr dmJUH\$ ÎngXm`H\$ dmQV Agë`ng, Ě`mMr Z\_H\$s g\_ñ`m OmUZ ğ`ndr. g\_nXeH\$, {def VÁk SmŠQa qH\$dm \_mZgen ók `mMr Oê\$a _XV ğ`ndr. gH\$mM ~m i J Z`.

5.4.4 {dÚmİ`mgnRr {e\maer -

1) {dÚmİ`mMr g\_m`mOZ j_Vm {dÚm{WZtÀ`m g\_m`mOZ j_Vnmj m A{YH\$ MmJbr Amh. {dÚm{WZtZr Amnbr g_m`mOZ j\_Vm dmT{dÊ`ngmRr à`ĚZerb ahmd. ^mdZmda {Z`ÌU H\$aÊ`ng {eH\$md. BVamer \_Îr H\$andr, EH\$bH\$mS) amh Z`.

2) {dÚmİ`mM ì`{°\$_Îd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`) {dÚm{WZtÀ`m ì`{°\$\_Ěd JU{defnmj m (\_mZ{gH\$ Amamh`) A{YH\$ MmJb Amh. {dÚm{WZtZr gVV VUmdmV amh Z`. \_ZmV Ambbm àĚ`H\$ {dMma nmbH\$ qH\$dm {ejH\$mZm gmJm, {_Î-_ÎUter ~mbm. ^mdZm{dîH\$namMr gYr {_i dm.

3) {dÚm{WZtZr g_m`mOZ j\_Vm d ì`{°\$_Îd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`) CÎm\_ H\$aÊ`ngmRr enar[aH\$ Amamh`mH\$S) bj na{dU Andí`H\$ Amh. ì`m`m_, I i, Ü`mZ YmaUm, gV{bV Amhma `mV {Z`[\_VnUm Agndm. dÚH\$s` VnmgUr H\$br nm{hO.

4) Våhr BVamH\$S) gÅrV ahm`b On, BVamZm V\_À`nH\$S) ~mbdm. XaamO _mH\$ù`n hdV \_XmZmda \_Zgm°\$ I i n. 'ñdñW earamV ñdñW \_Z dng H\$aV', d Ê`m_i V_M i`{°\$\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) d g_`mOZ j_Vm gYnaV.

5) Á`mMr g\_`mOZ j_Vm MmJbr, Ê`mM i`{°\$_Îd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh` ) hr MmJb AgV. âhUZ {H\$\_mZ EH\$ Var H\$mUVmhr NX Omngm. NXmZr i`{°\$_Îdbm ZdZdrZ nb d n[a_mU àmá hmVmV, OrdZmV AmZX {_iVm, ñdV...Mr EH\$ dJir Ami I {Z_mU H\$aVm `V. i`{°\$_Îd {dH\${gV Pmb H\$s AmnmAmnM g_`mOZ j_Vm dmTV.

5.4.5 nTrb genYZmgnRr {df` -

ànVV genYZmMr i`mßVr d \_`mXm bjmv KD\$Z ànVV genYZmÀ`m {\_ibë`m {ZîH\$fmvZ A{YH\$ Aä`mgmgmRr nTrb {df` gM{dÊ`mV`V AmhV.

1) _mÜ`{\_H\$ ñVandarb {dÚmĬ`mMm AmĚ_{dídmg dqÖJV H\$aÊ`ngmRr H\$m`H\$_ {Z{Vr d Ê`mÀ`m n[aUm_H\$maH\$VMm Aä`ng.

2) {dÚmĬ`mM gg\_`mOZ dmT{dÊ`ngmRr H\$m`H\$_ {Z{Vr H\$aU d Ê`mMr n[aUm\_H\$maH\$Vm Aä`ngU.

3) g_`mOZ j\_VÀ`m g_ñ`m A{YH\$ AgUè`m {dÚmĬ`mda 'AmZmmZ' H\$m`H\$_mÀ`m n[aUm\_H\$maH\$VMm Aä`ng H\$aU.

4) ImOJr AZXm{ZV d nU _hmZJanm{bH\$À`m \_amRr \_mÜ`_mÀ`m \_mÜ`{_H\$ ñVandarb {dÚmĬ`mMr g\_`mOZ em{YH\$m d i`{°\$\_Îd JU{def `mMr VbZm H\$aU.

5) BJO r d _amRr _mÜ`\_mÀ`m _mÜ`{\_H\$ ñVandarb {dÚm{WZtMr g\_`mOZ j_Vm d i`{°\$\_Îd JU{def `mMm Aä`ng.

6) Jm_rU d ehar ^mJmVrb {dÚmĬ`mMr g\_`mOZ j_Vm d i`{°\$\_Îd JU{def Aä`ngU.

7) OrdZH\$mee` {dH\$gZ H\$m`H\$_mMm {dÚmĬ`mÀ`m g_`mOZ j\_Vm d \_mZ{gH\$ Amamh`mda hmUmè`m n[aUm\_mMm Aä`ng H\$aU.

8) {def JaO AgUè` {dÚĭ`nÀ` g\_`mOZ j_VM gdjU Aä`ng VgM dĭmä`ng
(case study) H\$aU.

5.4.6 g_`mOZ j\_V d i`{°\$Ĭd JU{def {dH\$gZ H\${V H\$m`H\$_ -

{dÚĭĭ`mM i`{°\$Ĭd {dH\$m g MmJbm Pbm Zmhr, Va Ē`mÀ`mV {df_ g_`mOZ
{Z_mU hmD\$ eH\$V. âhUZ {dÚĭĭ`mMr g\_`mOZ j_V d i`{°\$Ĭd JU{def `mV d mT
H\$aÊ`ngmRr H\${VH\$m`H\$_mMr JaO bj mV Ambr. hm H\$Vr H\$m`H\$\_ nTrbà\_mU am~dVn `Bb.
gmaUr H\$. 5.11 g_`mOZ j\_V d i`{°\$Ĭd JU{def {dH\$gZ H\${V H\$m`H\$_

H\$mUngmRr	H\${V H\$m`H\$_	Côe
1) {ejH\$ d nmbH\$	i) g_nXeZ à{ejU	~mbH\$mÀ` g_ñ` OmUZ KD\$Z Ē`mda Cnm` `mOZm H\$aVm `U.
	ii) ‘_b d`mV `VmZm --’ ` {df`mda VÁkmm _mJXeZ	d`mV `Umè`m _bmM emar{aH\$ d _mZ{gH\$ ~Xb g_OU.
	iii) OrdZ H\$m eë` {dH\$gZ H\$m`H\$_	i) ‘ñd’ Mr OmUrd {Z_mU H\$aU ii) g_ñ`m {ZamH\$aU H\$aVm `U iii) {ZU` j_Vm ~i H\$Q H\$aU iv) nañnam_Ü` AmnbH\$, à_ {Z_mU H\$aVm `U v) gg_`mOZ gmYVm `U. vi) {dMma {d{Z_` H\$aVm `U qH\$dm ggdmX H\$aVm `U. vii) Vm{H\$H\$ j_Vm {dH\${gV H\$aU. viii) AmZXr OrdZ OJÊ`mMr j_Vm {Z_mU H\$aVm `U
2) nmbH	i) CX~mYZ dJ d nmbH enim	i) gOmU nmbH\$Ēd {Z_mU hmU ii) _bngmRr di XU iii) _bmM âhUU EH\$Z KU. iv) _mZ{gH\$ AmYma XU v) nmbH\$ĒdmM AW g_OU. vi) gH\$amĒ_H\$ {dMmamMr gd` bmdU.

3) {dŮWu	i) AmZmmZ gYZ {e{~a	i) EH\$JV dTdTU ii) {MV, {^Vr, VUd Xa H\$aU iii) Aä`ngV àJVr gYU. iv) {d{dY H\$eë` àá H\$aV `U. v) AmĚ_{dídng dTdTU. vi) gOJV {Z_mU H\$aU. vii) gH\$amĚ_H\$V dTdTU. viii) AmnnngV _Îr, à_ dTdTU. ix) Zamí` H\$_r hU. x) ñdV...M _V _mSV `U. i) ñdV...Mm eY KV `U.
	ii) {d{dY NX dJ	ii) AmZX {_i dV `U. iii) \sagVrMm di H\$aUr bmdU. iv) VmU KmbdV `U. v) g_mOm`_mJr H\$_ H\$aV `U. i) eMar[aH\$ d _mZ{gH\$ {dH\$mg hU.
	iii) H\$sSm {e{~a	ii) gK^ndZm dTrg bMJU. iii) g_m`mOZ j_Vm dT hU. iv) An`e nMdV `U. v) ì`{°\$_Îd {dH\$mg hU. vi) ghgdXZm {Z_mU hU. vii) ^nd{ZH\$ pñWaV {Z_mU H\$aU. viii) EH\$JV, CĚggh dTdTU. ix) VmU-VUd H\$_r H\$aU. x) ZVĚd JU {dH\${gV H\$aU. i) _V àX{eV H\$aV `U.
	iv) {d{dY ñnYm CXm. dŠVĚd, {Z~Y, H\$WmH\$WZ, ZmQç B.	ii) AmXemM gmXarH\$aU H\$aV `U. iii) AmnnngmVrb g~Y ÑTrH\$aU. iv) AmĚ_{dídng dTdTU. v) MmJë`_m JUmMr éOdUH\$ H\$aU. vi) O~m~XmarMr OmUrd {Z_mU H\$aU. vii) ZVĚd JU {dH\${gV H\$aU. viii) CĚggh dTdTU. ix) ñd-{dH\$g H\$aÊ`_mMr àaUm XU.

AenàH\$ma àĚ`H\$ eniZ Oa {ejH\$, nmbH\$ d {dÚWu `mÀ`ngmRr Qßß`n-Qßß`mZ darb gnU H\$Vr H\$m`H\$_ am~dbm Va Annb gd {dÚWu CÎm_ g_m`mOZ gnYVrb d Ě`mM ì`°\$\_Îd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) gÕm CÎm_M Agb Aer ImÎr dmQV.

5.4.7 genYZmM `mJXmZ -

1) àñVV genYZ h _mÜ`{\_H\$ ñVamdarb gd {dÚmĬ`mZm bmJ nSV AgĚ`mZ gen{YH\$b\_m {\_imbĚ`m {ZîH\$fmdĚ\$Z gM{dbĚ`m {e\maetMr àĚ`jmV A_b~OmdUr H\$Ě`mg gg\_m`m{OV d CÎm_ ì`°\$\_Îd JU{def AgUmar ^mdr {nTr {Z\_mU H\$aĚ`mV Z,\$sM _XV hmD\$ eH\$b.

2) g_m`mOZ j\_Vm d ì`°\$_Îd JU{def `m XmÝhr gkm nañnamer {ZJSrV AgZ EH\$mM ZmĚ`mÀ`m XmZ ~mO AgĚ`mM àñVV genYZmVZ RiH\$nU {gÕ Pmb Amh.

3) 'EH\$ Ka - EH\$_b' hm ZdrZ ÑirH\$mZ {Z_mU hmĚ`mÀ`m ÑirZ àñVV genYZmM `mJXmZ Amh.

4) g_m`mOZ j\_Vm MmJbr AgU hr gÜ`mÀ`m H\$mimMr \_hÎdmMr JaO Amh. {VMm {dH\$mg emb` {ejUmÀ`m \_mÜ`_mVZ hmU Andí`H\$ Amh Am{U eŠ` hr Amh.

5) {ejH\$, nmbH\$ Am{U ñdV... {dÚWu `mÀ`m EH\${ĬV g`mh` à`ĚZmVZ {dÚmĬ`mMr g_m`mOZ j\_Vm d ì`°\$_Îd JU{def `mMm àĚ`j {dH\$mg hmU ghOgmÜ` Amh.

5.4.8 Cnghma

1) {dÚmĬ`mÀ`m _mZ{gH\$ Amamh` ajUmMr O~m~Xmar ghm{OH\$M Ka Am{U enim `m XmÝhtda nSV. KamV nmbH\$ Am{U eniV {ejH\$ `mZr `m{df`r Xj amhZ I~aXmar KU Andí`H\$ Amh. {dÚmĬ`m`m enar[aH\$ Amamh`mà\_mU \_mZ{gH\$ Amamh`mH\$Sshr bj na{dU Andí`H\$ Amh. \_bmM \_mZ{gH\$ ñdmĬĬ` MmJb amIĚ`ngmRr nmbH\$ d {ejH\$ `mZr nañnam_Ü` ggdmX am IZ EH\${ĬVnU à`ĚZerb ahmd Ag àñVV Aä`ngmVZ OmUdV.

gX^ JW gMr

- nñVH\$

- * H\$X_, Mm. n. (1989), e j {UH\$ g»`nemñÎ, nU, ZVZ àH\$neZ
- * H\$aXrH\$a, gae (2007), e j {UH\$ _mZgenñÎ, H\$mëhmma, \SSH\$ àH\$neZ
- * H\$m`X nmQrb, JJmYa, genYZ nÜXVr, Zm{eH\$, MVÝ` npãbH\$eZ
- * H\$bH\$Uu, nOm (2012) H\$_mandñWm, gmßVm{hH\$ A~a (BQaZQ)
- * H\$mi, E_. Or. (2003), ^md{ZH\$ ~pÜX_Îmm AWmV (^mdZm lîR) H\$s ~pÜX_Îmm lîR), nU, daXm àH\$neZ
- * JmJQ, ^mJdVdma, XenmS (1978), gm_mÝ` _mZgenó, nU, H\$mpÝQZÝQb àH\$neZ
- * Kma_mS, H\$. ` . d Kma_mS H\$. (2008) e j {UH\$ genYZ, ZmJna, {dÚm àH\$neZ
- * Omer, AZV d _hnb gOrdZr (2007), genYZ _mJXeH\$ _m{bH\$m - nîn MmXmd : genYZ AhdmbmMr bIZ nÜXVr, Zm{eH\$, `edVamd MihmU _hmanîQ _šV {dÚmnrR
- * Omer, Omer d nmj (2007), gm_m{OH\$ emóVrb gkm {gÕmVmMm H\$me - { e j Uemó, Sm`_S npãbH\$eÝg, nU.
- * OJVm, h. Zm. (2009), e j {UH\$ d àm`m{JH\$ \_mZgenó, nU, {ZË`ZVZ àH\$neZ
- * OJVm, h. Zm. (2009), e j {UH\$ _mZgenó, nU, ZaĐ àH\$neZ
- * OmYd, _mhZ ^mgb AmaVr, ganmVXma àmMr : _mÜ`{_H\$ {e j U, H\$mëhmma, \SSH\$ àH\$neZ
- * VJdmb, {gÕída d VmnH\$sa XÎmmÎ` (1984) : _mZgenóMr _bVîd, àmMr àH\$neZ _~B.
- * VJdmb, {gÕída d VmnH\$sa XÎmmÎ` (1990) : gm\_mÝ` _mZgenó, àmMr àH\$neZ _~B.

- * VmnH\$sa, XÎmÎ`, VmnH\$sa {Z_bm d bT, JmV_ : AÜ``Z H\$E`mM AmH\$bZ d {dH\$gZ, {_aO, gK{_Î àH\$meZ
- * VmnH\$sa, XÎmÎ`, VmnH\$sa {Z_bm d _ma Cfm : àJV ej{UH\$ _mZgenó, ZmJna, {dgm ~Šg
- * XnS'H\$a, dm. Zm. (1989) : ej{UH\$ _ë`\_mnZ d g»`neó, nU, lr {dÚm àH\$meZ
- * XnS'H\$a, dm. Zm. (2000) : ej{UH\$ d àm`m{JH\$ _mZgenó, nU, lr {dÚm àH\$meZ
- * Xe_I, Eb. Or., {ejUmM VîdkmZmĚ_H\$ d g_mOemór` A{YîRmZ, H\$mëhna, \S\$H\$ àH\$meZ
- * Xd, Zhm d H\$bH\$Uu, AnUm (2013), ej{UH\$ genYZ, nU, {ZĚ`ZVZ àH\$meZ
- * XgmB, ^aV d Aä`H\$a, em^Zm (2010), àm`m{JH\$ _mZgenó Am{U genYZ nÜXVr, nU, ZaĐ àH\$meZ
- * XZm I, AaqdX (1998), ej{UH\$ d ì`mdgm{`H\$ _mJXeZ Am{U g_nXeZ, nU, ZVZ àH\$meZ
- * ZadU, _rZb (1987), ^naVmVrb ej{UH\$ Am`mJ\$ d g{\_Ě`n, nU, ZVZ àH\$meZ
- * ZmZH\$a, à^mH\$a (1992), g~mY ej{UH\$ _mZgenó, nU, ZVZ àH\$meZ
- * ZmZH\$a, à. b. d {eamS, g{JVm (2006), g~mY ej{UH\$ d àm`m{JH\$ \_mZgenó, nU, {ZĚ`ZVZ àH\$meZ
- * n{S'V, ~méS, Jmi{dbH\$a, Aä`H\$a, nbgmZ (2006), _mZgenó, nU H\$mp'YQ'Z'YQ'b àH\$meZ
- * nmagZrg, Z. am. : {ejUmMr VmpĚdH\$ d g_mOemór` ^{\_H\$m, nU, {ZĚ`ZVZ àH\$meZ
- * nmagZrg, Z. am. (2009) : àJV ej{UH\$ _mZgenó, nU, {ZĚ`ZVZ àH\$meZ
- * n{S'V, a. {d., ej{UH\$ _mZgenó, ZmJna, qnnimna AS' H\$. npâbeg

- * nmj, X. ~m. (2007) : ej{UH\$ _mZgeó Am{U àm`m{JH\$ H\$m`, nU, {ZË`ZVZ àH\$m eZ
- * nmQrb, A. {^ . (_ 2007) : \ \$agVrÀ`m diÀ`m {ejUmMr JaO d emimM H\$m`, ‘{ejU gH\$_U’
- * nmQrb, JOmZZ (2002) : _mZ{gH\$ VUm d_ŠV AŮ`mnZ à{V\_mZ, lram\_na, eãXmb` àH\$m eZ
- * nmQrb, JOmZZ (2002), VÌ ì`pŠV\_Îd {dH\$m gmM - ^mJ 2, lram\_na, eãXmb` àH\$m eZ
- * qnni Ia, _m. h. (1991), ej{UH\$ Am{U ì`mdgm{`H\$ _mJXeZ, nU, nU {dÚmWu Jh àH\$m eZ
- * ~mnQ, ^mbMĐ, ej{UH\$ geYZ, nU, ZVZ àH\$m eZ
- * ~ZH\$a - ~mXmS, gaIn (2008): {dÚmWu, {ejU Am{U ì`pŠV_Îd {dH\$m g, ‘{ejU gH\$_U’
- * q^VnS, {d. am. (2009): ej{UH\$ geYZ nŮXVr, nU, {ZË`ZVZ àH\$m eZ
- * _i, am. e. d C_mR, {d. V (1987): ej{UH\$ geYZmMr _bVÎd, ZmJna, _hmanîQ {dÚmnrR JW{Z{_Vr _S i
- * _hmanîQ amÁ` Aä`mgH\$ _ Amam ISm 2010 (2011): àH\$m eH\$ - g_Ýd` g{\_Vr, \_hmanîQ amÁ` Aä`mgH\$ \_ Amam ISm 2010, Ůmam \_hmanîQ amÁ` _mŮ`{\_H\$ d CÀM \_mŮ`{_H\$ {ejU _S i, nU.
- * amOnV, Ym. Y. (_ 2007) : nmbH\$mZr _bngmRr gÁrV H\$m` H\$and? ‘{ejU gH\$_U’
- * amîQr` ej{UH\$ YmaU 1986 - (1987): ej{UH\$ AmîhmZmH\$S/Z H\${V H\$m` H\$_mH\$S, àH\$m eH\$ - ZmJna, d. am., gMmbH\$ _ . Am. e. g. d à. n., nU

- * amîQr` ej{UH\$ YnaU 1986 - (1986): \_Zî`~i {dH\$g _Înb`, ^naV gaH\$na, ({ejU {d^mJ), Zdr {Xëbr.
- * amîQr` Aä`ngH\$ _ Amam ISm 2005 - (2008): amîQr` ej{UH\$ genYZ d à{ejU n[afX, Zdr {Xëbr.
- * daKQ, _Xm (_ 2007): {dÚmĭ`mÀ`m AV_Ir d ~{h_Ir ì`pŠVîd JUmm Aä`ng AŮ`mnH\$g Andí`H\$ ‘{ejU gH\$_U’
- * dÚ, n. J. d dmq i~, {Jare (1997): CÁÁdb ^{dVî`ngmRr ej{UH\$ d ì`dgm` _mJXeZ, nU, {ZVrZ àH\$meZ
- * dVH\$, MĐH\$V (2007): genYZmVrb b IZebr, genYZ _mJXeH\$ _m{bH\$m - nîn Vand, Zm{eH\$, `edVamd MîhmU _hmanîQ _ŠV {dÚmnrR}.
- * gV, X. H\$m. (1985), eY{dkmZ H\$me, gYZ Am{U gX^ JW, nU, nU {dÚmWu Jh àH\$meZ
- * gV, X. H\$m. (1988), genYZ nŮXVr, à{H\$`m d AVaJ, nU {dÚmWu Jh àH\$meZ
- * ej{UH\$ genYZ nm[a^m{fH\$ gkm gMr : àH\$meH\$ - nmagZrg, Sm. h_bVm, àmMm`, Eg. EZ. Sr. Qr. \_{hbm {ejUemó \_hm{dÚmb`, nU.
- * hÔXma, `eIr (2013), emb` g_nXeH\$: Cn`ŠVVm, ‘OrdZ {ejU’, _ . am. e. g. d à. n., nU
- * {JO^mB, AZdmX - dmBH\$a, AZV (2012) : _bmMm ì`pŠV\_îd {dH\$g V\_À`m hmVr, AmB d{SbmZm, bmVa, {dÚm^maVr àH\$meZ
- * nmZg, lVr (2007) : OmJéH\$ nmbH\$ {ejH\$gmRr - Aer H\$m dmJVmV _b? nU, CÝ_e àH\$meZ
- * n, AZV (AZdmXH\$- ViUrH\$a àemV)(2014): Amnë`m \_bmÀ`m `epñdVMm H\$mZ_Î, nU, _hVm npâbqeJ hmD\$g.
- * ~d, amOĐ (2012), H\$Wm nmbH\$mÀ`m ì`Wm _bmÀ`m, nU, _Zm{dH\$g àH\$meZ

- * _amR), a_m (2006), Ag KSdm _bmM i`pšV_Îd, nU, _hVm npâbqeJ hmD\$g
- * gmiH\$, nînm (2015), Aer KSd`m à{V^mdmZ _b! nU, gmH\$V àH\$meZ
- * Best, John W. (1982) Research in Education, New Delhi, Prentice Hall of India Pvt. Ltd.
- * Khan, Mohd. Sharif (2008) Educational Research, New Delhi, APH Publishing Corporation.
- * Khire and Rajguru (2011 Second edition) Vyaktitva Shodhika, Anant Agency
- * Mangal, S. K. (2012) : Statistics in Psychology and Education, Second Edition, New Delhi, PHI Learning Private Limited.
- * Newsome, Bruce Oliver : An Introduction to Research, Analysis and Writing, Berkely, University of California.
- **genYZ**
- * C~mi, {à`m (2012) `mZr AZmW _br d gZmW _br ømÀ`m i`pšV_Îdmm Vmb{ZH\$ Aä`ng H\$bmm hmVm. E\_. ES, nU, Eg. EZ. Sr. Qr. {ejUemó \_hm{dÚmb`.
- * Jn`H\$dmS, AMZm (2014) `mZr B`Îmm ZddrÀ`m {dÚmİ`mM H\$mQ{~H\$ g\_m`mOZ, emb` g\_m`mOZ d gnmXZ `mÀ`mVrb ghg~YmmM Aä`ng H\$bmm hmVm. E\_. ES., nU, Eg. EZ. Sr. Qr. {ejUemó \_hm{dÚmb`.
- * MîhmU, e(eH\$bmm (1999), `mZr {dÚmİ`mMr A^m{fH\$ ~pÜX_Îmm d g_m`mOZ j\_Vm `mVrb ghg~Y `mMm {M{H\$EgH\$ Aä`ng H\$bmm hmVm. nr. EM. Sr., nU {dÚmmrR
- * Zm`\$S), énmbr (2013), `mZr H\$m_m`ndñWVrb \_bt\_Yrb AmH\$\_H\$ dVZ Am{U ej{UH\$ gnmXZ `mÀ`mVrb ghg~YmmM Aä`ng H\$bmm hmVm. E_. ES, nU, Eg. EZ. Sr. Qr. {ejUemó _hm{dÚmb`.

- * {_gi, H_b (2005) `Zr l<sub>r</sub>. Z<sub>n</sub>. X<sub>n</sub>. R<sub>H</sub>agr {h<sub>b</sub> {dÚ<sub>nr</sub>R, nU `Wrb
ñZ_{VH} {dÚ_{WZt}À`<sub>n</sub> g<sub>n</sub>`_nOZ_M Aä`_{ng} H_b h_V. E_l. ES, nU, Eg. EZ. Sr.
Qr. {ejUeó _h{dÚ_b`.
- * ~^À, g{dV_n (2010) `Zr J<sub>nn</sub>i h<sub>n</sub>`_nH_b_Yrb B`<sup>Î</sup> 9 drÀ`_n {dÚ_İ`<sub>n</sub>À`_n
g_n`<sub>n</sub>OZ<sub>M</sub> Aä`_{ng} H_b h_V. E_l. ES, nU, Eg. EZ. Sr. Qr. {ejUeó
_h{dÚ_b`.
- * a_RS, a_i_r (2014) `Zr H<sub>n</sub>`_nndñWVrb {dÚ_İ`<sub>n</sub>À`_n g_n`<sub>n</sub>OZ<sub>M</sub> Aä`_{ng}
H_b h_V. E_l. ES, nU, Eg. EZ. Sr. Qr. {ejUeó _h{dÚ_b`.
- * {díd_gand, eaX har (2010) `Zr nU {OëøVrb A<sub>n</sub>{Xd<sub>gr</sub> {d<sup>^</sup>J<sub>V</sub> Agbë`_n
A_nl_eiVrb, A_n{Xd_{gr} {dÚ_İ`<sub>n</sub>g<sub>R</sub>r CnbâY Agbë`_n ej{UH\$ g{dY_M
{dÚ_İ`<sub>n</sub>Mr ~<sub>p</sub>ÜX<sub>Î</sub>, g<sub>n</sub>`_nOZ j_V d A_{nd}SrM j_İ `nda h<sub>U</sub>nè`_n n[a_U_n_M
Ë`<sub>M</sub> n[ag<sub>a</sub>Vrb I<sub>o</sub>Jr AZX<sub>n</sub>{ZV <sub>ü</sub>`_lH\$ e_niVrb A_n{Xd_{gr} {dÚ_İ`<sub>n</sub>À`_n
VbZV Aä`_{ng} H_b h_V, nr. EM. Sr, nU {dÚ_{nr}R.
- * g_nZn, gO` (2011), `Zr S_n. ~b `<sub>n</sub>À`_n g_n`_nOZ e_n{YH_n H\$g_nQr^Û_{na}
~h_Y~_B d CnZJ_aVrb B`<sup>Î</sup> 12 dr {dk<sub>n</sub>Z e<sub>n</sub>I<sub>V</sub>rb {dÚ<sub>İ</sub>`_nÀ`<sub>n</sub> g<sub>n</sub>`_nOZ
{df`<sub>H</sub> g<sub>n</sub>`_nM Aä`<sub>ng</sub> H<sub>b</sub> h<sub>V</sub>. ì`_{dg}n`<sub>ü</sub>JXeZ nX{dH<sub>n</sub> Aä`_{ng}H\$_ü, ~_B
- * qgJ, Or. H\$. (1982) `Zr H\$e<sub>n</sub>J ~ÜXr d <sub>X</sub> ~ÜXr <sub>b</sub>À`_n g_n`_nOZ_M
Aä`_{ng} H_b h_V. nr. EM. Sr. nU {dÚ_{nr}R.
- * O_{ner}, ^_{nd}Z_n (2004): `Zr à_nW_lH\$ ñV_{and}arb J{UV_nVrb g_nXZ_M d
g_nXZ_{ner} g~{YV à_Ë`<sub>j</sub> A<sub>n</sub>{U Aà<sub>Ë</sub>`_j g_nYZñ_İV_nÀ`<sub>n</sub> `_nJX_nZ_M Aä`_{ng} H_b
h_V. nr. EM. Sr. nU {dÚ_{nr}R.
- * Xd, Zh_n (2007): `Zr h<sub>d</sub>br V<sub>b</sub>Š`_nVrb ehar d J_n_rU {d[^]J_nVrb B`^Î
ZddrÀ`<sub>n</sub> {dÚ<sub>İ</sub>`_nMr {dk_nZ{df`<sub>H</sub> A{<sup>^</sup>é<sub>Mr</sub> A<sub>n</sub>{U Vr d<sub>n</sub>T{d<sub>Ë</sub>`_{ng}Rr e_niV

Am`n{OV H\$b OmUna CnH\$\_ `mM Vmb{ZH\$ Aä`ng H\$b hVn.nr. EM. Sr.
_~B,lr. Zm. Xm. RmH\$agr _{hbm {dÚmrR}.

- * ^~a, AéU (2012) `mZr nU {OëøVrb Jm\_rU ^mJmVrb B`Îm 1 V 5 drÀ`m
{dÚmĪ`ngRr engZmH\$S/Z am~{dë`m OmUè`m 'eb` nmfU' Amhma `mOZAVJV
eb` KQH\$mZm `Umè`m ASMUtMm Aä`ng H\$b hVn.nr. EM. Sr. nU nXì`Îma
{ejUenó {d^mJ lr. Zm. Xm. RmH\$agr _{hbm {dÚmrR}.
- * Bhate Vidya (2009): Intelligence, School adjustment and school effectiveness
as correctates of academic achievement of Std. VI children in selected
corporation and private schools in Pune City. M. Phil, Pune University.
- * Bhatnagar I. (1984):A study of some family Characteristics as related to
secondary school student Activism, values, Adjustment and School Learning,
Ph. D. Edu. Mee University – Buch M. B. A Fourth Survey of Research in
education volume I.
- * Jain, Neera (1989): A Study of family structure, parental bevaviour and self
esteem in male and female adolescents.
Ph. D. Psy University of Lucknow,
Buch M. B. A fifth survey of educational research, Volume II
- * Mukherjee, Ranjini (2008): A study of the influence of home environment on
academic achievement and adjustment of secondary school students.
M. Phil, Pune University.
- * Murthy, Shrinivasa (2013): Personality of Adolescents in Relation to their
Adjustment and Decision Making. Ph. D
- * Pannu , Randeep (2013) A study of academic achievement in relation to
cognitive styles personality traits and adjustment of adolescents. Ph. D.
- * Samuel Premela (1988) Personality, Socialisation and Moral Development of
Highschool Students. Ph.D.
- * Syed, Samita (2012): To study the levels of Depression in Teenagers. M.Ed.,
Pune , Tilak College of Education.

* Tambe, Vibhavari (2014) Correlational Study of School Adjustment and Emotional Competence of Physically Handicapped Students of Wanawadi Institute M. Ed., Pune, Tilak College of Education.

* Thakur, Sumedha (1991) 'A study of the development of personality among the twins' Ph. D. Buch, M. B. A fifth survey of Educational Research, Volume I

● BQaZQdarb gX^

* www.shodhganga.inflibnet.ac.in

* [tps://www.educ.cam.ac.uk](https://www.educ.cam.ac.uk)

● dV_mZnÎnVrb H\$hr {ZdSH\$ b I

* ~mnQ {dÚYa (12 _ 2013) g_ÜX - g I r H\$Q~ngRr EdT AndOZ H\$amM..... X{ZH\$ gH\$ni.

* {XdU e^Xm (18 AmJñQ 2013), dmXir H\$bISmM H\$_ma d`, gßVaJ, X{ZH\$ gH\$ni.

* {XdU e^Xm (4 AmJñQ 2013), ..._bmZm Úm ^nd{ZH\$ AmYna !, gßVaJ, X{ZH\$ gH\$ni.

* JmS~mb gZrb (2 Ob 2014) Šdm{bQr QmB_, X{ZH\$ _hmanîQ QmBåg.

* ZZ CÁÁdb (3 \~dmar 2014) EH\$bV EH\$ H\$s EH\$H\$s....? X{ZH\$ bmH\$_V.

* JmS~mb gZrb (1 AmŠQm~a 2014) XmñV XmñV Zm ahm..., X{ZH\$ _hmanîQ QmBåg.

* {MV i Apñ_Vm (24 {Sg~a 2014) nmbH\$mZm, Zmhr åhUm`bm {eH\$m, X{ZH\$ _hmanîQ QmBåg.

* ZZ CÁÁdb (24 \~dmar 2014) ^nS' ZH\$m Zm, ßbrO.... X{ZH\$ bmH\$_V.

* hf gbMZm (5 OmZdmar 2015) nmbH\$Ëd {Z^mdVmZm, X{ZH\$ bmH\$_V.

* H\$bH\$Uu {dZrVm (8 E{àb 2015) Xa Rdm Zamí`bm, X{ZH\$ _hmanîQ QmBåg.

- * \b~rH\$a A{OV (7 AnŠQ~a 2015) nbH\$Ėd~`m dnQda, X{ZH\$ _hmanîQ QmBåg.
- * MmWmB ^m/` lr (13 gßQ~a 2015) H\$m\_OU~è`m ~mb_Zmbm hdr` \_m`Mr \H\$a, X{ZH\$ gH\$m i
- * JmS~mb gZrb (30 gßQ~a 2015) _bmM eA[aJ hdM, X{ZH\$ _hmanîQ QmBåg.
- * bb gZXZ (12 OZ 2016) _XmZmM à_ gQrnaV ZH\$m...! gßVaJ, X{ZH\$ gH\$m i
- * H\$naOH\$a A[_Vm (29 OZ 2016) ì`{°\$ _Îd {dH\$m g Am{U AmĖ_{dídmg, X{ZH\$ gH\$m i
- * nmQrb, _{Oar (3 Ob 2016) `m/` à`ĖZmVr `emMm _mJ, X{ZH\$ gH\$m i
- * MmWmB ^m/` lr (10 Ob 2016) gH\$maĖ_H\$VMm I i, X{ZH\$ gH\$m i
- * H\$mPr \smêH\$ Eg. (9 AmJñQ 2016) g_OgnUmMr bg, X{ZH\$ bmH\$_V
- * OJVmn bú_U (14 AmJñQ 2016) _bmZm ZH\$ma nM{dĖ`mg {eH\$dm, X{ZH\$ gH\$m i
- * H\$bH\$Uu ha~ (4 {Sg~a 2016) hOma Vm gMr KamVbr en i m... X{ZH\$ gH\$m i, gßVaJ
- * OJVmn bú_U (26 _mM 2017) A{Và_mZ _b gj _hmVrb? X{ZH\$ gH\$m i
- * amRr gĖ`Đ (26 _mM 2017) {~Zq^VrMr en i mhr _hĪdmMr, X{ZH\$ gH\$m i
- * àYmZ, C_e (25 OZ 2017) {dÚmĪ`mMm gdmJrU {dH\$m g Am{U en i m, X{ZH\$ gH\$m i
- * Xe_I, A. b. (25 OZ 2017) {ejH\$Ėd, nbH\$Īd, X{ZH\$ gH\$m i
- * àYmZ, C_e (2 Ob 2017) {dÚmĪ`mMm gdmJrU {dH\$m g, X{ZH\$ gH\$m i
- * Xe_I, A. b. (2 Ob 2017) ggdmXmM nb ~mYm, X{ZH\$ gH\$m i
- * àYmZ, C_e (9 Ob 2017) {dÚmĪ`mMm ì`pŠV_Îd Am{U en i m, X{ZH\$ gH\$m i

- * Xe_I, A. b. (16 Ob 2017) _bMr BVamer VbZn ZH\$M...,
X{ZH\$ gH\$ i
- * àYnZ, C_e (16 Ob 2017) {dMma H\$aÊ`mMr gd` bmdn ! X{ZH\$ gH\$ i
- * ^ngb, gf_ (22 Ob 2017) AmY{ZH\$ OrdZebrV nmbH\$EdmMr H\$gmQr,
X{ZH\$ gH\$ i
- * Xe_I, A. b. (23 Ob 2017) OSUKSU, X{ZH\$ gH\$ i
- * àYnZ, C_e (23 Ob 2017) Xh~mbr Am{U ì`pŠV_Îd {dH\$ng, X{ZH\$ gH\$ i
- * ~mnQ , {dÚmYa (30 Ob 2017) Am`î` gXa Amh, X{ZH\$ gH\$ i
- * ~J ebe (31 Ob 2017) Ü``mda bj H\$ÐV H\$am ! X{ZH\$ gH\$ i
- * VmâhmU kmZm~m (13 AmJñQ 2017) AmB-~m~m _bmZn gm^ni m, X{ZH\$ gH\$ i
- * Vm~ ApídZr (13 AmJñQ 2017) JaO H\$s MZ? X{ZH\$ gH\$ i
- * àYnZ, C_e (13 AmJñQ 2017) An`e nMdm`bm {eH\$d `m, X{ZH\$ gH\$ i
- * Xe_I, A. b. (13 AmJñQ 2017) {eñV-~{eñV, X{ZH\$ gH\$ i
- * àYnZ, C_e (20 AmJñQ 2017) diM {Z`mOZ Am{U ì`pŠV_Îd {dH\$ng,
X{ZH\$ gH\$ i
- * àYnZ, C_e (27 AmJñQ 2017) ñdßZ OmJ{dVmZm....!, X{ZH\$ gH\$ i
- * dmVmha,H\$ñeh l rH\$îU (27 AmJñQ 2017) ~mbJÝhJmamMm QŠH\$m dmTVm,
X{ZH\$ _hnamîQ QmBåg
- * Xe_I, A. b. (3 gßQ~a 2017) H\$ù`mMr `m` OmrngZm ìhndr,
X{ZH\$ gH\$ i
- * ~mnQ, {dÚmYa (12 Zmìh~a 2017) Ádmbm_Ir enV H\$é`m ! X{ZH\$ _hnamîQ
QmBåg
- * H\$bH\$Uu l ram_ (12 Zmìh~a 2017) _bmZn g_OZ KD\$ `m, X{ZH\$ gH\$ i
- * àYnZ, C_e (12 Zmìh~a 2017) Ag I bdm Amnb ì`pŠV_Îd, X{ZH\$ gH\$ i

- * H\$bH\$Uu, {d{ZV (22 Zm~a 2017) gH\$maE_H\$ _mZ{gH\$VMr JaO, X{ZH\$
_hmanîQ QmBåg
- * àYmZ, C_e (26 Zm~a 2017) em i mZr H\$m` H\$m` {eH\$dmd?,X. gH\$m i
- * àYmZ, C_e (3 {Sg~a 2017) ZVEd {dH\$gZmV em i mMr ^{ _H\$m _hIdmMr,
X{ZH\$ gH\$m i
- * Xe_I, A. b. (17 {Sg~a 2017) ~mbH\$-nmbH\$ Am{U {e jH\$, X{ZH\$ gH\$m i

n[a(ei) A

eniMr`nXr

H\$.	eniM Zd	{dÚWu
1	EM. EM. gr. nr. hm`ñH\$b \ \$ma Jëg, hOannJm, nU 30.	208
2	{dídH\$_m {dÚmb`, {~ddmSr, nU 37.	070
3	H\$ân EÁ`H\$eZ gmgm`QrM hm`ñH\$b, H\$ân, nU.	062
4	Ý` Bp/be ñH\$b, {Q i H\$ amS, nU.	060
5	Z. _ . {d. _btMr àenbm, nU.	056
6	hVmĚ_m amOJé _btMr eni m, nmSdZJa, nU.	055
7	hVmĚ_m amOJé _bmMr eni m, nmSdZJa, nU.	043
8	gQ {hëSmO Jëg hm`ñH\$b, nMhmX, Jédma nR, nU.	059
9	Eg. EZ. Sr. Qr. H\$Ý`meni m, Zmam`U nR, nU.	065
10	{d_b~mB Jadma hm`ñH\$b, S\$H\$Z, nU	077
11	lr {edmOr _amRm hm`ñH\$b, eH\$dma nR, nU.	174
12	andgnh~ nQdYZ hm`ñH\$b, qghJS amS, nU.	117
	EH\$U	1046

n[a(ei) ~

{dÚĩ`mMr Zd d Ē`mM g`mOZ j\_Vm d i`pŠV_İd JU{def (_mZ{gH\$
Amamh`) àm\$VmH\$

g`mOZ j_Vm {díbfU

- 1) Excellent (EX) : CĒH\$İQ
- 2) Good (G) : MmJb
- 3) Average (AV) : gdg`YmaU
- 4) Unsatisfactory (U) - Ag`mYmZH\$maH\$
- 5) Very Unsatisfactory (VU) : AĒ`V g`mYmZH\$maH\$

i`pŠV\_İd JU{def (\_mZ{gH\$ Amamh`) {díbfU

- 1) Good (Good) : CĒH\$İQ
- 2) Highly Satisfactory (HIGSAT) : A{Ve` g`mYmZH\$maH\$
- 3) Average (AV) : g`mYmZH\$maH\$
- 4) Below Average (BELAV) : Ag`mYmZH\$maH\$
- 5) Need Guidance (NDGD) : {ZH\$İQ

A.H\$.	{dÚĩ`mMr Zd	gmH\$VH\$aU	g`mOZ j_Vm	g.j. {díbfU	i`pŠV_İd JU{def (_mZ{gH\$ Amamh`)	_l.A. {díbfU
१	आत्तार सिमरन	GHP	37	AV	36	AV
२	बाईत कार्तिकी	GHP	32	AV	42	AV
३	भंडारी व्ही.	GHP	45	U	36	AV
४	भिडे पूर्वा	GHP	14	G	86	HIGSAT
५	भोसले व्ही.	GHP	18	G	86	HIGSAT
६	चन्नापट्टण	GHP	37	AV	36	AV
७	चरवड	GHP	35	AV	81	HIGSAT
८	चिंबळकर एम.	GHP	44	AV	81	HIGSAT
९	ढाकणे एस.	GHP	39	AV	20	BELAV
१०	दळवी अक्षता	GHP	88	VU	0.4	NDGD
११	देशमुख पी.	GHP	24	G	89	HIGSAT
१२	देशमुख एस.	GHP	40	AV	9	NDGD
१३	ढमाले आर.	GHP	47	U	36	AV

१४	धुमाळ एम.	GHP	35	AV	81	HIGSAT
१५	गायकवाड आशा	GHP	29	AV	97	GOOD
१६	गवळी श्रुतीक	GHP	43	AV	36	AV
१७	घोणे प्रतिक	GHP	54	U	36	AV
१८	जाधव प्रतिक	GHP	29	AV	89	HIGSAT
१९	जाधव श्रुती	GHP	19	G	76	HIGSAT
२०	जोशी तेजल	GHP	62	VU	14	BELAV
२१	जोशी उत्कर्षा	GHP	45	U	70	AV
२२	कडेकर सिद्धी	GHP	36	AV	14	BELAV
२३	काकडे नेहा	GHP	47	U	86	HIGSAT
२४	काळोखे ऋतुजा	GHP	22	G	97	GOOD
२५	कामठे देविका	GHP	33	AV	36	AV
२६	केळकर श्रुती	GHP	34	AV	36	AV
२७	किंबे सावनी	GHP	16	G	ND	GOOD
२८	क्षीरसागर एस.	GHP	56	U	60	AV
२९	कुदळे श्रुती	GHP	42	AV	51	AV
३०	कुलकर्णी रितू	GHP	34	AV	86	HIGSAT
३१	कुंजीर तृप्ती	GHP	18	G	89	HIGSAT
३२	कुरळे श्रेया	GHP	37	AV	51	AV
३३	लाड तेजल	GHP	29	AV	51	AV
३४	लडकत	GHP	34	AV	60	AV
३५	लोंढे जिज्ञासा	GHP	67	VU	20	BELAV
३६	माने गायत्री	GHP	58	U	42	AV
३७	माने सुप्रिया	GHP	29	AV	81	HIGSAT
३८	मारणे रिया	GHP	83	VU	20	BELAV
३९	म्हस्के साक्षी	GHP	93	VU	5	NDGD
४०	मोरे अंतरा	GHP	51	U	27	AV
४१	मोरे लेखा	GHP	47	U	36	AV
४२	मुनोत तेजश्री	GHP	31	AV	36	AV
४३	नाईक इशा	GHP	56	U	36	AV
४४	पडितकर प्राची	GHP	47	U	14	BELAV

४५	पडवळ शिवानी	GHP	39	AV	86	HIGSAT
४६	परमार मुस्कान	GHP	34	AV	76	HIGSAT
४७	पासलकर श्रुती	GHP	58	U	81	HIGSAT
४८	पाटील रोहिणी	GHP	30	AV	76	HIGSAT
४९	पवार ऋतुजा	GHP	36	AV	70	AV
५०	पवार सलोनी	GHP	21	G	76	HIGSAT
५१	पवार श्रद्धा	GHP	42	AV	70	AV
५२	पोकळे ऋतिका	GHP	58	U	36	AV
५३	राणे स्नेहा	GHP	44	AV	98	GOOD
५४	रेघाटे वेदांती	GHP	47	U	27	AV
५५	रोकडे नेहा	GHP	24	G	81	HIGSAT
५६	संघवी आकांक्षा	GHP	61	VU	2	NDGD
५७	सप्रे धनश्री	GHP	70	VU	60	AV
५८	सातव सेजल	GHP	66	VU	27	AV
५९	शहा हिरल	GHP	27	AV	93	HIGSAT
६०	शहा स्नेहल	GHP	68	VU	27	AV
६१	शेळके प्रतिका	GHP	37	AV	51	AV
६२	शिंदे ज्योति	GHP	55	U	27	AV
६३	शिंदे साक्षी	GHP	43	AV	51	AV
६४	शिरनामे समिका	GHP	35	AV	60	AV
६५	श्रीखंडे ए.	GHP	26	AV	60	AV
६६	सोहनी भक्ती	GHP	13	G	97	GOOD
६७	धनराज स्वामी	GHP	23	G	89	HIGSAT
६८	स्वामी श्रेया	GHP	53	U	98	GOOD
६९	तावरे वैष्णवी	GHP	87	VU	14	BELAV
७०	थोपटे मीनल	GHP	24	G	76	HIGSAT
७१	उभे संतोषी	GHP	18	G	98	GOOD
७२	वारे वैष्णवी	GHP	32	AV	51	AV
७३	झिंटे वृषाली	GHP	33	AV	36	AV
७४	आगाशे ऋतुजा	GHP	33	AV	70	AV
७५	अवसरे ऐश्वर्या	GHP	64	VU	20	BELAV

७६	भळगट रिकू	GHP	19	G	89	HIGSAT
७७	भेलके मिताली	GHP	32	AV	ND	GOOD
७८	भोमाज भक्ती	GHP	22	G	97	GOOD
७९	भोसले वैष्णवी	GHP	30	AV	51	AV
८०	चव्हाण नेहा	GHP	20	G	89	HIGSAT
८१	चोपडा साक्षी	GHP	47	U	6	NDGD
८२	चोपडे प्रणोती	GHP	39	AV	51	AV
८३	चौधुले संजना	GHP	35	AV	51	AV
८४	डांगी दिव्या	GHP	32	AV	89	HIGSAT
८५	दाते श्रुती	GHP	28	AV	98	GOOD
८६	दुमे कल्याणी	GHP	32	AV	93	HIGSAT
८७	दिवाकर मुग्धा	GHP	30	AV	93	HIGSAT
८८	गाडेकर साक्षी	GHP	40	AV	70	AV
८९	गायकवाड एस. के.	GHP	40	AV	9	NDGD
९०	गायकवाडएस.एस.	GHP	17	G	98	GOOD
९१	गव्हाणे प्रज्ञा	GHP	37	AV	76	HIGSAT
९२	गवते समीक्षा	GHP	48	U	70	AV
९३	गोसावी भार्गवी	GHP	38	AV	76	HIGSAT
९४	गोसावी दुर्वागी	GHP	28	AV	42	AV
९५	हजारे श्रुती	GHP	69	VU	42	AV
९६	हंपी रेवा	GHP	36	AV	99	GOOD
९७	हसूरकर रसिका	GHP	28	AV	81	HIGSAT
९८	हिरवे प्रेरणा	GHP	14	G	N D	GOOD
९९	जगदाळे ऐश्वर्या	GHP	12	EX	98	GOOD
१००	जगताप ईशा	GHP	19	G	86	HIGSAT
१०१	जराड प्राजक्ता	GHP	9	EX	N D	GOOD
१०२	जामदार मिताली	GHP	29	AV	97	GOOD
१०३	जुन्नरकर साक्षी	GHP	25	AV	51	AV

१०४	कदम मानसी	GHP	52	U	51	AV
१०५	काकडे भूमिका	GHP	38	AV	76	HIGSAT
१०६	कांबळे प्रतिक्षा	GHP	50	U	81	HIGSAT
१०७	कामठे वैष्णवी	GHP	23	G	36	AV
१०८	कंक प्राजक्ता	GHP	24	G	99	GOOD
१०९	कर्वे मैथिली	GHP	29	AV	76	HIGSAT
११०	कस्तुरे मानसी	GHP	50	U	36	AV
१११	कटके ज्ञानेश्वरी	GHP	32	AV	36	AV
११२	खरे ऋतुजा	GHP	14	G	81	HIGSAT
११३	खेडेकर वैष्णवी	GHP	24	G	60	AV
११४	क्षीरसागर आदिती	GHP	66	VU	14	BELAV
११५	क्षीरसागर समृद्धी	GHP	31	AV	42	AV
११६	कुलाल श्रावणी	GHP	46	U	60	AV
११७	कुलकर्णी जिगीषा	GHP	25	AV	99	GOOD
११८	कुलकर्णी वैष्णवी	GHP	30	AV	51	AV
११९	कुंभार प्रांजल	GHP	58	U	20	BELAV
१२०	लसनपुरे वैष्णवी	GHP	26	AV	99	GOOD
१२१	माने श्रुती	GHP	55	U	27	AV
१२२	मेरगु श्रुती	GHP	18	G	97	GOOD
१२३	मोकाशी इशा	GHP	22	G	N D	GOOD
१२४	मोरे अस्मिता	GHP	18	G	97	GOOD
१२५	नागले मधुरा	GHP	32	AV	60	AV
१२६	निकम गार्गी	GHP	46	U	20	BELAV
१२७	निवते गायत्री	GHP	70	VU	20	BELAV
१२८	पंडित अर्पिता	GHP	21	G	60	AV
१२९	पाटील अंजोर	GHP	59	U	81	HIGSAT
१३०	पाटील निकिता	GHP	22	G	36	AV
१३१	पवळे ज्ञानेश्वरी	GHP	18	G	98	GOOD
१३२	पवार श्रुती	GHP	73	VU	20	BELAV
१३३	पोखरकर अंकिता	GHP	32	AV	86	HIGSAT
१३४	पुरंदरे प्रणाली	GHP	29	AV	86	HIGSAT

१३५	रोकडे मयुरी	GHP	19	G	97	GOOD
१३६	ताकवले रिद्धी	GHP	31	AV	60	AV
१३७	टिळेकर पार्थवी	GHP	63	VU	14	BELAV
१३८	टोपले अंजली	GHP	28	AV	76	HIGSAT
१३९	उपरे आदिती	GHP	72	VU	14	BELAV
१४०	वडके रितिका	GHP	26	AV	60	AV
१४१	वळामे रिया	GHP	42	AV	86	HIGSAT
१४२	आरुडे आदिती	GHP	59	U	76	HIGSAT
१४३	बावधनकर सी.	GHP	67	VU	14	BELAV
१४४	भालेकर राधिका	GHP	26	AV	70	AV
१४५	भिसे स्वाती	GHP	30	AV	60	AV
१४६	भोसले प्रतिक्षा	GHP	75	VU	36	AV
१४७	बोईन साक्षी	GHP	71	VU	0.4	NDGD
१४८	चव्हाण साक्षी	GHP	37	AV	60	AV
१४९	चौधुले सोनिया	GHP	21	G	76	HIGSAT
१५०	दरेकर वैष्णवी	GHP	46	U	81	HIGSAT
१५१	देवणे ऋतुजा	GHP	44	AV	70	AV
१५२	दिडमिसे चैताली	GHP	44	AV	36	AV
१५३	दोडके सायली	GHP	67	VU	9	NDGD
१५४	गायकवाड वैष्णवी	GHP	31	AV	20	BELAV
१५५	गायकवाड वेदमाता	GHP	79	VU	70	AV
१५६	गजरे वैष्णवी	GHP	86	VU	70	AV
१५७	गवते साक्षी	GHP	60	U	42	AV
१५८	घोडेकर गौरी	GHP	67	VU	2	NDGD
१५९	घुले ऋतुजा	GHP	39	AV	76	HIGSAT
१६०	गुंजाळ संस्कृती	GHP	36	AV	51	AV
१६१	हिंगमिरे पायल	GHP	73	VU	20	BELAV
१६२	जाधव दिव्या	GHP	42	AV	27	AV
१६३	जाधव ऋतुजा	GHP	36	AV	70	AV

१६४	जाधव सायली	GHP	66	VU	5	NDGD
१६५	जगदाळे मानसी	GHP	40	AV	51	AV
१६६	कदम प्राजक्ता	GHP	40	AV	60	AV
१६७	कलंगे मानसी	GHP	38	AV	70	AV
१६८	कल्याणकर समृद्धी	GHP	15	G	36	AV
१६९	कांबळे राजश्री	GHP	66	VU	27	AV
१७०	कांबळे उन्नती	GHP	31	AV	99	GOOD
१७१	केसकर मेघना	GHP	31	AV	81	HIGSAT
१७२	खोंडके प्रियांका	GHP	48	U	27	AV
१७३	खोपडे साक्षी	GHP	37	AV	6	NDGD
१७४	लेंभे वैष्णवी	GHP	47	U	42	AV
१७५	लुबल उमादेवी	GHP	28	AV	51	AV
१७६	महाबळेश्वरकर	GHP	61	VU	27	AV
१७७	मरकळे मुक्ताई	GHP	74	VU	1	NDGD
१७८	म्हस्के सुरेखा	GHP	38	AV	6	NDGD
१७९	मोरे वैष्णवी	GHP	63	VU	51	AV
१८०	मुळे वैष्णवी	GHP	26	AV	70	AV
१८१	मुरगोड अंजली	GHP	48	U	9	NDGD
१८२	निकाळजे वैष्णवी	GHP	48	U	14	BELAV
१८३	परदेशी साक्षी	GHP	52	U	20	BELAV
१८४	परदेशी स्नेहा	GHP	43	AV	6	NDGD
१८५	परदेशी वैष्णवी	GHP	73	VU	42	AV
१८६	पवार धनश्री	GHP	34	AV	36	AV
१८७	पवार रितू	GHP	57	U	9	NDGD
१८८	पवार सायली	GHP	42	AV	2	NDGD
१८९	पवार शिवानी	GHP	52	U	51	AV
१९०	पुणतांबेकर ए.	GHP	59	U	5	NDGD
१९१	राजांगळे प्रियांका	GHP	75	VU	51	AV
१९२	रणदिवे वृषाली	GHP	27	AV	51	AV
१९३	राऊत वैष्णवी	GHP	19	G	70	AV
१९४	साळुंके ऐश्वर्या	GHP	48	U	6	NDGD

१९५	साळुंके नयन	GHP	47	U	60	AV
१९६	साळुंके अनुष्का	GHP	101	VU	6	NDGD
१९७	सावंत अनुष्का	GHP	68	VU	2	NDGD
१९८	सय्यद सायमा	GHP	46	U	20	BELAV
१९९	शितोळे ज्ञानेश्वरी	GHP	77	VU	5	NDGD
२००	शिवपालक साक्षी	GHP	39	AV	86	HIGSAT
२०१	ताडगे सोनाली	GHP	33	AV	42	AV
२०२	ताम्हणकर ऋतुजा	GHP	36	AV	93	HIGSAT
२०३	तुपेरे वृषाली	GHP	70	VU	14	BELAV
२०४	वरघंटे दिशा	GHP	80	VU	20	BELAV
२०५	यादव स्नेहल	GHP	60	U	42	AV
२०६	येनपुरे पूजा	GHP	34	AV	93	HIGSAT
२०७	सुर्वे गौरी	GHP	62	VU	36	AV
२०८	खामकर पल्लवी	GHP	69	VU	5	NDGD
२०९	अवताडे ऐश्वर्या	BGVK	28	AV	97	GOOD
२१०	कारली किर्ती	BGVK	27	AV	99+	GOOD
२११	काकडे श्रावणी	BGVK	32	AV	99	GOOD
२१२	कानडे अर्पिता	BGVK	38	AV	99+	GOOD
२१३	किर्वे अपेक्षा	BGVK	34	AV	70	AV
२१४	कांबळे प्रज्ञा	BGVK	48	U	14	BELAV
२१५	गालिंदे सलोनी	BGVK	45	U	42	AV
२१६	गोरे पूजा	BGVK	47	U	36	AV
२१७	घाग मयुरी	BGVK	37	AV	51	AV
२१८	चौधरी विमला	BGVK	50	U	27	AV
२१९	देशमुख भक्ती	BGVK	16	G	99+	GOOD
२२०	नागपुरे वैष्णवी	BGVK	39	AV	36	AV
२२१	निढाळकर प्रीती	BGVK	31	AV	70	AV
२२२	निंबाळकर अमृता	BGVK	28	AV	42	AV
२२३	पाटील ओजस्विता	BGVK	41	AV	86	HIGSAT
२२४	पांगरे रिद्धी	BGVK	51	U	86	HIGSAT
२२५	फाकतकर युक्ता	BGVK	60	U	36	AV

२२६	बोगम साक्षी	BGVK	28	AV	70	AV
२२७	बोरकर रसिका	BGVK	42	AV	60	AV
२२८	बन्दीचोडे मानसी	BGVK	30	AV	70	AV
२२९	बागडे श्वेता	BGVK	38	AV	51	AV
२३०	मरकड साक्षी	BGVK	29	AV	76	HIGSAT
२३१	मरळ श्रावणी	BGVK	55	U	5	NDGD
२३२	मानकर नम्रता	BGVK	32	AV	36	AV
२३३	लोकरे कोमल	BGVK	65	VU	42	AV
२३४	वंजारे ऐश्वर्या	BGVK	46	U	27	AV
२३५	शेलार प्राजक्ता	BGVK	31	AV	97	GOOD
२३६	शेरखाने शुभांगी	BGVK	38	AV	99	GOOD
२३७	सरगर प्रतिभा	BGVK	28	AV	42	AV
२३८	ससाणे सुरभी	BGVK	51	U	76	HIGSAT
२३९	साबळे विनया	BGVK	38	AV	76	HIGSAT
२४०	आखाडे प्रथम	BGVK	72	VU	49	AV
२४१	ओव्हाळ वैभव	BGVK	37	AV	84	HIGSAT
२४२	कदम ऋषिकेश	BGVK	48	U	71	AV
२४३	कवडे विश्वास	BGVK	36	AV	99+	GOOD
२४४	कवणकर अनिकेत	BGVK	23	G	3	NDGD
२४५	काळे ओंकार	BGVK	32	AV	84	HIGSAT
२४६	खापरे विनायक	BGVK	27	AV	91	HIGSAT
२४७	गावडे सिद्धार्थ	BGVK	35	AV	71	AV
२४८	गुळभिले राज	BGVK	24	G	99+	GOOD
२४९	गौडघब प्रथमेश	BGVK	69	VU	19	BELAV
२५०	घाग मयुरी	BGVK	34	AV	89	HIGSAT
२५१	घोडके यश	BGVK	40	AV	39	AV
२५२	जगताप ओंकार	BGVK	38	AV	57	AV
२५३	जगताप प्रथमेश	BGVK	29	AV	96	GOOD
२५४	थोपटे जयेश	BGVK	29	AV	N D	GOOD
२५५	दिघे अनिकेत	BGVK	34	AV	94	HIGSAT
२५६	देशमुख रोहन	BGVK	31	AV	89	HIGSAT

२५७	नाईक आदेश	BGVK	37	AV	78	HIGSAT
२५८	निवंगुणे परीक्षित	BGVK	26	AV	78	HIGSAT
२५९	परदेशी सिद्धांत	BGVK	39	AV	39	AV
२६०	पाटील संदेश	BGVK	46	U	66	AV
२६१	पासलकर संकेत	BGVK	57	U	26	AV
२६२	पोतदार अथर्व	BGVK	27	AV	98	GOOD
२६३	बिरादार गणेश	BGVK	41	AV	39	AV
२६४	भन्साळी प्रीतम	BGVK	46	U	57	AV
२६५	भुरूक हर्ष	BGVK	37	AV	78	HIGSAT
२६६	भोसले रोहित	BGVK	17	G	N D	GOOD
२६७	मालवे अभिषेक	BGVK	21	G	71	AV
२६८	म्हस्के रोहन	BGVK	38	AV	66	AV
२६९	राठोड पवन	BGVK	34	AV	66	AV
२७०	सरगर विकास	BGVK	22	G	98	GOOD
२७१	सावंत सत्यजीत	BGVK	36	AV	89	HIGSAT
२७२	सुतार ओंकार	BGVK	56	U	39	AV
२७३	हरपुडे विनायक	BGVK	37	AV	71	AV
२७४	डोळस सौरभ	BGVK	31	AV	71	AV
२७५	ढेबे अभिषेक	BGVK	30	AV	15	BELAV
२७६	बोरकर राजेश	BGVK	36	AV	94	HIGSAT
२७७	मंजुळे वैभव	BGVK	52	U	39	AV
२७८	साळुंके प्रतिक	BGVK	52	U	12	BELAV
२७९	अर्बुज ऋतिक	BCES	54	U	8	NDGD
२८०	आत्तार हिड्यातली	BCES	48	U	39	AV
२८१	बगाडे अथर्व	BCES	44	AV	8	NDGD
२८२	चोरघे गौरव	BCES	25	AV	91	HIGSAT
२८३	डांगे शुभम	BCES	29	AV	57	AV
२८४	गावडे वैष्णव	BCES	27	AV	39	AV
२८५	इनामदार रा.	BCES	58	U	26	AV
२८६	जाधव मिथुन	BCES	21	G	26	AV
२८७	काळभोर प्रसाद	BCES	36	AV	39	AV

२८८	कामठे केदार	BCES	59	U	15	BELAV
२८९	कावळे सिद्धेश्वर	BCES	56	U	57	AV
२९०	खान फैजान	BCES	48	U	84	HIGSAT
२९१	खान सुफियान	BCES	74	VU	32	AV
२९२	खवले जय	BCES	46	U	78	HIGSAT
२९३	खेमकर साहिल	BCES	55	U	1	NDGD
२९४	कुंभार प्रवीण	BCES	34	AV	39	AV
२९५	लेकुरवाळे चेतन	BCES	35	AV	84	HIGSAT
२९६	नरे शुभम	BCES	26	AV	71	AV
२९७	नदाफ अफीफाहम्द	BCES	50	U	8	NDGD
२९८	पारडे किशोर	BCES	63	VU	32	AV
२९९	पत्नी रिकू	BCES	77	VU	12	BELAV
३००	पठाण असलम	BCES	52	U	66	AV
३०१	पाटील नकूल	BCES	32	AV	57	AV
३०२	राठोड आयुष	BCES	57	U	8	NDGD
३०३	रोडे अभिषेक	BCES	30	AV	32	AV
३०४	सणस दर्शन	BCES	50	U	78	HIGSAT
३०५	सावंत अभिषेक	BCES	63	VU	39	AV
३०६	संगणवार वैभव	BCES	55	U	57	AV
३०७	शेख खालिद दि.	BCES	49	U	15	BELAV
३०८	शेख मोईन	BCES	43	AV	71	AV
३०९	शेख मुहाफीज	BCES	51	U	26	AV
३१०	शेळके अभिषेक	BCES	36	AV	91	HIGSAT
३११	शिरसाट शुभम	BCES	71	VU	39	AV
३१२	शेख हाजी	BCES	50	U	12	BELAV
३१३	झेंडे हर्षल	BCES	36	AV	66	AV
३१४	आवाड तेजस	BCES	46	U	57	AV
३१५	बढे अभिषेक	BCES	46	U	66	AV
३१६	बळीचक्र लिंगाप्या	BCES	44	AV	19	BELAV
३१७	बनसोडे मयुर	BCES	44	AV	57	AV
३१८	बोदरे ऋतिक	BCES	45	U	32	AV

३१९	दाढारे वैभव	BCES	20	G	71	AV
३२०	दादर करण	BCES	51	U	84	HIGSAT
३२१	गित्ते कृष्णा	BCES	43	AV	15	BELAV
३२२	गायकवाड नितेश	BCES	39	AV	32	AV
३२३	गिरी अभिषेक	BCES	37	AV	26	AV
३२४	गुजर अर्जुन	BCES	23	G	57	AV
३२५	गोरखे प्रतिक	BCES	30	AV	39	AV
३२६	हाके शिवत	BCES	35	AV	49	AV
३२७	जाधव प्रतिक	BCES	23	G	84	HIGSAT
३२८	जाधव रोहित	BCES	39	AV	78	HIGSAT
३२९	कांबळे विराज	BCES	40	AV	49	AV
३३०	कांबळे ऋषिकेश	BCES	35	AV	66	AV
३३१	लांडे पंकज	BCES	63	VU	5	NDGD
३३२	माने मयुर	BCES	37	AV	26	AV
३३३	मोरे निकूल	BCES	31	AV	26	AV
३३४	साठे रोहित	BCES	58	U	15	BELAV
३३५	शेंडगे सुशील	BCES	30	AV	12	BELAV
३३६	शिंदे सुरज	BCES	30	AV	78	HIGSAT
३३७	थोरात प्रणय	BCES	30	AV	91	HIGSAT
३३८	वानखेडे दिपक	BCES	39	AV	66	AV
३३९	शेख अझहर	BCES	75	VU	3	NDGD
३४०	निपाणीकर श्री.	BCES	39	AV	32	AV
३४१	आखाडे संदिप	BNE	20	G	99	GOOD
३४२	बंडबे शुभम	BNE	40	AV	49	AV
३४३	बालवड रावराम	BNE	14	G	N D	GOOD
३४४	भांडे प्रसाद	BNE	70	VU	15	BELAV
३४५	भरेकर साहिल	BNE	30	AV	78	HIGSAT
३४६	भुजबळ ऋतुराज	BNE	23	G	78	HIGSAT
३४७	भूसुम विवेक	BNE	73	VU	3	NDGD
३४८	बोरसे शुभम	BNE	22	G	91	HIGSAT
३४९	चव्हाण लौकिक	BNE	32	AV	78	HIGSAT

३५०	चोरमाळे विराज	BNE	32	AV	57	AV
३५१	दळवी दिपेश	BNE	27	AV	5	NDGD
३५२	धारप प्रागवंश	BNE	46	U	57	AV
३५३	गाडे गणेश	BNE	42	AV	94	HIGSAT
३५४	गायी शुभम	BNE	76	VU	2	NDGD
३५५	गायकवाड ओंकार	BNE	31	AV	84	HIGSAT
३५६	गायकवाड पवन	BNE	30	AV	66	AV
३५७	जागडे सुशांत	BNE	34	AV	57	AV
३५८	मलतेश जोशी	BNE	54	U	5	NDGD
३५९	कदम संकेत	BNE	41	AV	78	HIGSAT
३६०	कुलकर्णी शंतनू	BNE	17	G	91	HIGSAT
३६१	कर्डे प्रथमेश	BNE	70	VU	15	BELAV
३६२	खळदकर प्रणव	BNE	AB	VU	71	AV
३६३	कांबळे निशांत	BNE	AB	VU	57	AV
३६४	क्षीरसागर अनुप	BNE	AB	VU	57	AV
३६५	लडकत देवेंद्र	BNE	16	G	89	HIGSAT
३६६	लांबे वैभव	BNE	AB	VU	84	HIGSAT
३६७	लांडगे संकेत	BNE	35	AV	84	HIGSAT
३६८	मेहता प्रसाद	BNE	44	AV	26	AV
३६९	मिसाळ रोहन	BNE	66	VU	26	AV
३७०	मोहिते रोहन	BNE	25	AV	78	HIGSAT
३७१	मोरे प्रतापसिंग	BNE	11	EX	66	AV
३७२	नदाफ इरफान	BNE	60	U	71	AV
३७३	नवघणे शंतनू	BNE	38	AV	3	NDGD
३७४	निवंगुणे स्वप्निल	BNE	35	AV	84	HIGSAT
३७५	पडवळ ओंकार	BNE	34	AV	89	HIGSAT
३७६	पालकर काशीनाथ	BNE	39	AV	57	AV
३७७	पाठक यश	BNE	57	U	15	BELAV
३७८	पवार समर्थ	BNE	30	AV	57	AV
३७९	पवार ऋषिकेश	BNE	25	AV	98	GOOD
३८०	पावशे नागनाथ	BNE	15	G	78	HIGSAT

३८१	पायगुडे प्रतिक	BNE	AB	VU	1	NDGD
३८२	पोळ अभिषेक	BNE	40	AV	78	HIGSAT
३८३	रायकर आकाश	BNE	81	VU	2	NDGD
३८४	रायकर भावेश	BNE	AB	VU	66	AV
३८५	रावडे अनिकेत	BNE	AB	VU	78	HIGSAT
३८६	राजिवडे आकाश	BNE	31	AV	78	HIGSAT
३८७	राऊत यश	BNE	32	AV	91	HIGSAT
३८८	सप्रे प्रसन्न	BNE	16	G	N D	GOOD
३८९	शेजवळ अविनाश	BNE	41	AV	78	HIGSAT
३९०	सोळस्कर करण	BNE	21	G	71	AV
३९१	सोनावळे शुभम	BNE	AB	VU	15	BELAV
३९२	सुतार क्षितिज	BNE	21	G	71	AV
३९३	शिर्के विश्वास	BNE	AB	VU	26	AV
३९४	तालबर अक्षय	BNE	38	AV	32	AV
३९५	तागुंडे शुभम	BNE	AB	VU	71	AV
३९६	ठाकूर मिहीर	BNE	53	U	49	AV
३९७	थोरात ओंकार	BNE	45	U	84	HIGSAT
३९८	तोटे परम	BNE	19	G	49	AV
३९९	वांजळे सौरभ	BNE	51	U	12	BELAV
४००	झांजे अभिषेक	BNE	55	U	5	NDGD
४०१	कानडे वैष्णवी	GNM	56	U	51	AV
४०२	कर्वे अंकिता	GNM	51	U	42	AV
४०३	रावडे मेघा	GNM	27	AV	70	AV
४०४	साळुंके भाग्यश्री	GNM	45	U	42	AV
४०५	बडदे राजेश्वरी	GNM	59	U	42	AV
४०६	भांडवलकर अदिती	GNM	23	G	93	HIGSAT
४०७	भरेकर अंकिता	GNM	74	VU	9	NDGD
४०८	भट प्रणाली	GNM	43	AV	76	HIGSAT
४०९	भिमाले अक्षता	GNM	16	G	98	GOOD
४१०	चव्हाण शरयू	GNM	84	VU	5	NDGD
४११	चौधरी आकांक्षा	GNM	55	U	14	BELAV

४१२	दळवी गायत्री	GNM	48	U	93	HIGSAT
४१३	दवे हर्ष	GNM	38	AV	60	AV
४१४	देसाई पूर्वा	GNM	60	U	36	AV
४१५	देशकर स्नेहा	GNM	72	VU	6	NDGD
४१६	धनकवडे गायत्री	GNM	72	VU	51	AV
४१७	फटांगडे प्रियांका	GNM	66	VU	51	AV
४१८	गायकवाड साक्षी	GNM	60	U	20	BELAV
४१९	गांधी कल्पिता	GNM	25	AV	76	HIGSAT
४२०	गवते ऐश्वर्या	GNM	60	U	70	AV
४२१	गुजर युक्ता	GNM	70	VU	6	NDGD
४२२	गुरव मधुरा	GNM	58	U	81	HIGSAT
४२३	जगताप पूजा	GNM	37	AV	86	HIGSAT
४२४	जमादार लक्ष्मी	GNM	37	AV	76	HIGSAT
४२५	कहर प्राजक्ता	GNM	69	VU	42	AV
४२६	काळोखे साक्षी	GNM	65	VU	20	BELAV
४२७	कांबळे कावेरी	GNM	63	VU	60	AV
४२८	खेडेकर आसावरी	GNM	73	VU	4	NDGD
४२९	कोंडे संस्कृती	GNM	62	VU	60	AV
४३०	कुलकर्णी आर्या	GNM	59	U	20	BELAV
४३१	कुलकर्णी रेवती	GNM	41	AV	60	AV
४३२	लाभाडे समृद्धी	GNM	56	U	76	HIGSAT
४३३	लोंढे निलीमा	GNM	56	U	42	AV
४३४	मेढे वैष्णवी	GNM	49	U	27	AV
४३५	मिरजकर वैष्णवी	GNM	56	U	42	AV
४३६	नाचरे रुचिता	GNM	56	U	42	AV
४३७	नागटिळक प्रीती	GNM	61	VU	42	AV
४३८	पठाण आयेशा	GNM	79	VU	6	NDGD
४३९	फुले वैष्णवी	GNM	26	AV	98	GOOD
४४०	प्रतापे समृद्धी	GNM	60	U	20	BELAV
४४१	राऊत आदिती	GNM	73	VU	9	NDGD
४४२	राऊत वैष्णवी	GNM	111	VU	9	NDGD

४४३	रेणुसे गीतांजली	GNM	65	VU	51	AV
४४४	रोकडे दिप्ती	GNM	62	VU	14	BELAV
४४५	साळुंके अंजली	GNM	61	VU	20	BELAV
४४६	सातपुते प्रतिका	GNM	48	U	42	AV
४४७	शेंडकर ऋतुजा	GNM	41	AV	81	HIGSAT
४४८	शिंदे कोमल	GNM	61	VU	70	AV
४४९	शिंदे वैष्णवी	GNM	46	U	51	AV
४५०	शिंदे वैष्णवी	GNM	83	VU	4	NDGD
४५१	टकले नेहा	GNM	57	U	36	AV
४५२	थोरात ईश्वरी	GNM	77	VU	6	NDGD
४५३	वाघ ऐश्वर्या	GNM	55	U	51	AV
४५४	वाघमारे मेघा	GNM	81	VU	0.4	NDGD
४५५	वाईकर भाग्यश्री	GNM	27	AV	93	HIGSAT
४५६	येवले गायत्री	GNM	49	U	86	HIGSAT
४५७	देवकुळे श्रद्धा	GHR	88	VU	42	AV
४५८	जाधव अंकिता	GHR	66	VU	6	NDGD
४५९	कांबळे आरती	GHR	57	U	81	HIGSAT
४६०	कांबळे रिहाळ	GHR	46	U	98	GOOD
४६१	केंगर अश्विनी	GHR	71	VU	81	HIGSAT
४६२	मुदनोर रुपाली	GHR	46	U	42	AV
४६३	रुपटके पल्लवी	GHR	85	VU	89	HIGSAT
४६४	सोने ज्योती	GHR	80	VU	4	NDGD
४६५	चौधुले किशोरी	GHR	76	VU	20	BELAV
४६६	देवकर कोमल	GHR	76	VU	9	NDGD
४६७	डोंगर सायली	GHR	89	VU	6	NDGD
४६८	डोंगरे नीला	GHR	45	U	42	AV
४६९	डोंगरे कविता	GHR	72	VU	9	NDGD
४७०	धोत्रे राजश्री	GHR	75	VU	4	NDGD
४७१	गुंजाळ अंकिता	GHR	53	U	27	AV
४७२	कुन्हाडे श्रद्धा	GHR	81	VU	20	BELAV
४७३	माने शुभांगी	GHR	35	AV	14	BELAV

४७४	ओरसे काजल	GHR	49	U	14	BELAV
४७५	पवार प्रियांका	GHR	88	VU	6	NDGD
४७६	पाथरूत सोनल	GHR	49	U	42	AV
४७७	विटकर नंदिनी	GHR	76	VU	6	NDGD
४७८	झडपे दिक्षा	GHR	71	VU	5	NDGD
४७९	दडली सविता	GHR	69	VU	6	NDGD
४८०	उत्तेकर प्राची	GHR	73	VU	6	NDGD
४८१	बनसोडे रोहिणी	GHR	80	VU	60	AV
४८२	विदेकर योगिता	GHR	58	U	27	AV
४८३	ढगे शुभांगी	GHR	56	U	27	AV
४८४	पाटील रेणुका	GHR	69	VU	5	NDGD
४८५	नाईक दिव्या	GHR	91	VU	9	NDGD
४८६	शेख फरीदा	GHR	69	VU	14	BELAV
४८७	शेख मिनाज	GHR	73	VU	6	NDGD
४८८	घडशी दिपाली	GHR	67	VU	60	AV
४८९	रंबदे अपेक्षा	GHR	74	VU	36	AV
४९०	रंबदे संजना	GHR	63	VU	93	HIGSAT
४९१	लोंढे श्वेता	GHR	42	AV	20	BELAV
४९२	डुंडीगेरी प्रीती	GHR	66	VU	14	BELAV
४९३	मंडलिक काजल	GHR	77	VU	42	AV
४९४	रणकंबे प्रियांका	GHR	76	VU	60	AV
४९५	रुपटक्के अक्षदा	GHR	60	U	6	NDGD
४९६	कोळी रेणुका	GHR	57	U	42	AV
४९७	बंडपट्टे ऐश्वर्या	GHR	48	U	36	AV
४९८	बंपट्टे वृषाली	GHR	49	U	51	AV
४९९	देवकर कोमल	GHR	38	AV	76	HIGSAT
५००	डोंगरे पल्लवी	GHR	40	AV	81	HIGSAT
५०१	धोत्रे अनुजा	GHR	62	VU	60	AV
५०२	धोत्रे पूजा	GHR	51	U	5	NDGD
५०३	एकबोटे रचना	GHR	85	VU	51	AV
५०४	गाडीवडार सोनुबाई	GHR	94	VU	20	BELAV

५०५	इर्ले दिपाली	GHR	46	U	76	HIGSAT
५०६	माने भारती	GHR	86	VU	9	NDGD
५०७	माने कोमल	GHR	61	VU	4	NDGD
५०८	पवार अश्विनी	GHR	51	U	76	HIGSAT
५०९	झडपे पल्लवी	GHR	51	U	60	AV
५१०	झडपे सविता	GHR	79	VU	6	NDGD
५११	झडपे उर्मिला	GHR	55	U	60	AV
५१२	धोत्रे धनराज	BHR	AB	VU	32	AV
५१३	वैरागर सुरज	BHR	34	AV	57	AV
५१४	लाखे दयानंद	BHR	17	G	78	HIGSAT
५१५	शेकाटे सौरभ	BHR	24	G	26	AV
५१६	वाघमारे हतिक	BHR	25	AV	39	AV
५१७	बनपट्टे सुरेश	BHR	34	AV	19	BELAV
५१८	देवकर अजय	BHR	42	AV	57	AV
५१९	देवकर अजय के.	BHR	33	AV	32	AV
५२०	धोत्रे सौरभ	BHR	37	AV	19	BELAV
५२१	धोत्रे सागर	BHR	38	AV	19	BELAV
५२२	धोत्रे राहुल	BHR	24	G	12	BELAV
५२३	डोंगरे सुकाप्पा	BHR	36	AV	32	AV
५२४	एकबोटे राजेंद्र	BHR	40	AV	89	HIGSAT
५२५	एकबोटे विनोद	BHR	27	AV	26	AV
५२६	जाधव निखिल	BHR	38	AV	78	HIGSAT
५२७	जाधव अमर	BHR	86	VU	32	AV
५२८	माने निखिल	BHR	89	VU	5	NDGD
५२९	पवार अनिकेत	BHR	36	AV	26	AV
५३०	पवार विलास	BHR	91	VU	15	BELAV
५३१	राठोड राजेश	BHR	29	AV	39	AV
५३२	बुलबुले ओंकार	BHR	75	VU	15	BELAV
५३३	मातोरकर ईश्वर	BHR	25	AV	39	AV
५३४	नागवे वैभव	BHR	45	U	66	AV
५३५	पठाण नवाज	BHR	34	AV	57	AV

५३६	सय्यद इस्माईल	BHR	42	AV	39	AV
५३७	अडागळे विशाल	BHR	46	U	5	NDGD
५३८	कुचेकर अभिजित	BHR	54	U	57	AV
५३९	कमाने साहिल	BHR	AB	VU	39	AV
५४०	रुपटक्के मंगेश	BHR	AB	VU	3	NDGD
५४१	शेटी अविनाश	BHR	25	AV	66	AV
५४२	कोमरेकर गणेश	BHR	29	AV	71	AV
५४३	कोमरेकर रोहित	BHR	104	VU	15	BELAV
५४४	मोरे करण	BHR	47	U	12	BELAV
५४५	झडपे अक्षय	BHR	55	U	49	AV
५४६	कोमकर अनिल	BHR	56	U	15	BELAV
५४७	नलावडे आकाश	BHR	47	U	32	AV
५४८	चौहान रमाधीन	BHR	25	AV	49	AV
५४९	शेलार आदर्श	BHR	67	VU	32	AV
५५०	गायकवाड ज्ञानेश्वर	BHR	70	VU	32	AV
५५१	मानकर अशोक	BHR	66	VU	66	AV
५५२	साळुंके अक्षय	BHR	40	AV	26	AV
५५३	आलकुंटे महेंद्र	BHR	53	U	71	AV
५५४	खनकाळ तेजस	BHR	34	AV	39	AV
५५५	सुग्रीलू मेघा	GSH	44	AV	20	BELAV
५५६	पवार प्राची	GSH	67	VU	27	AV
५५७	कोळी पूजा	GSH	47	U	6	NDGD
५५८	सय्यद मुस्कान	GSH	52	U	14	BELAV
५५९	मिसाळ वैष्णवी	GSH	25	AV	20	BELAV
५६०	शेरकर अंकिता	GSH	28	AV	14	BELAV
५६१	काळे मिनाक्षी	GSH	53	U	27	AV
५६२	कोळी कविता	GSH	47	U	42	AV
५६३	वाघमारे नेहा	GSH	54	U	27	AV
५६४	कमलेकर ममता	GSH	43	AV	98	GOOD
५६५	येंगाडूळ ईश्वरी	GSH	60	U	27	AV
५६६	दवे पूर्वी	GSH	62	VU	42	AV

५६७	खताळ निकिता	GSH	64	VU	0.4	NDGD
५६८	कांबळे मृणाल	GSH	58	U	36	AV
५६९	कांबळे सिध्दार्थी	GSH	33	AV	86	HIGSAT
५७०	शेख सायका	GSH	51	U	76	HIGSAT
५७१	जगताप जान्हवी	GSH	55	U	60	AV
५७२	गायकवाड पूजा	GSH	57	U	97	GOOD
५७३	कदम अश्विनी	GSH	63	VU	36	AV
५७४	पांढरे प्रियांका	GSH	16	G	98	GOOD
५७५	पठाण आलिशा	GSH	30	AV	99+	GOOD
५७६	वर्तले रिना	GSH	50	U	27	AV
५७७	चौधरी राधिका	GSH	54	U	81	HIGSAT
५७८	राजपूत अंकिता	GSH	45	U	6	NDGD
५७९	सकट मीनल	GSH	53	U	5	NDGD
५८०	ऐवले तेजस्विनी	GSH	32	AV	42	AV
५८१	कसबे ऋतुजा	GSH	46	U	60	AV
५८२	वाघमारे आरती	GSH	47	U	60	AV
५८३	खडके पूजा	GSH	31	AV	27	AV
५८४	कुरा नागीन्द्र	GSH	34	AV	51	AV
५८५	जाधव कोमल	GSH	54	U	20	BELAV
५८६	दलाल ऐश्वर्या	GSH	53	U	20	BELAV
५८७	जाधव नेहा	GSH	51	U	9	NDGD
५८८	कांबळे अंकिता	GSH	50	U	9	NDGD
५८९	शिंदे वर्षा	GSH	52	U	6	NDGD
५९०	भरगुडे शिवानी	GSH	42	AV	4	NDGD
५९१	साका अंबिका	GSH	30	AV	93	HIGSAT
५९२	माने योगिता	GSH	33	AV	42	AV
५९३	लोंढे किर्ती	GSH	41	AV	70	AV
५९४	नागपुरे दिव्या	GSH	30	AV	70	AV
५९५	मेरगू सोनाली	GSH	28	AV	36	AV
५९६	हनमघर सायली	GSH	38	AV	99+	GOOD
५९७	शिंदे श्वेता	GSH	42	AV	70	AV

५९८	रणदिवे भारती	GSH	43	AV	36	AV
५९९	चव्हाण प्रणाली	GSH	34	AV	36	AV
६००	साळुंके भाग्यश्री	GSH	44	AV	20	BELAV
६०१	पंडित श्रद्धा	GSH	57	U	N D	GOOD
६०२	सोडगीर द्रौपदा	GSH	75	VU	6	NDGD
६०३	शेख पुष्कर	GSH	58	U	4	NDGD
६०४	कांबळे चैताली	GSH	53	U	81	HIGSAT
६०५	गायकवाड गी.	GSH	51	U	AB	AB
६०६	गोदामपल्ली मनीषा	GSH	53	U	AB	AB
६०७	जाधव आकांक्षा	GSH	31	AV	AB	AB
६०८	कांबळे नम्रता	GSH	57	U	AB	AB
६०९	मगर प्रगती	GSH	35	AV	AB	AB
६१०	मोरे स्वाती	GSH	41	AV	AB	AB
६११	ओसवाल हिना	GSH	70	VU	AB	AB
६१२	पुटगे रचना	GSH	67	VU	AB	AB
६१३	स्वामी मारिया	GSH	40	AV	AB	AB
६१४	जोशी पूर्वा	GSN	42	AV	70	AV
६१५	दुनगुळे वैशाली	GSN	42	AV	42	AV
६१६	वाघमोडे सुवर्णा	GSN	58	U	6	NDGD
६१७	सागडे अनुजा	GSN	82	VU	6	NDGD
६१८	काटकर ऐश्वर्या	GSN	72	VU	5	NDGD
६१९	घुले अंजली	GSN	86	VU	6	NDGD
६२०	फडतरे मानसी	GSN	67	VU	6	NDGD
६२१	वेदपाठक स्मिता	GSN	44	AV	14	BELAV
६२२	माने प्रतिभा	GSN	51	U	6	NDGD
६२३	रुईकर उत्कर्षा	GSN	67	VU	2	NDGD
६२४	कालवणकर मयुरी	GSN	45	U	6	NDGD
६२५	दरेकर रसिका	GSN	50	U	5	NDGD
६२६	पोटफोडे निकीता	GSN	49	U	27	AV
६२७	पाटील शंकू	GSN	46	U	51	AV
६२८	कोकणी भावना	GSN	106	VU	4	NDGD

६२९	पारगे पायल	GSN	22	G	70	AV
६३०	पारगे रुचिता	GSN	28	AV	76	HIGSAT
६३१	सालोटगी सुधा	GSN	57	U	20	BELAV
६३२	वर्मा किर्ती	GSN	82	VU	14	BELAV
६३३	टिपरे वरदायिनी	GSN	68	VU	9	NDGD
६३४	शहा किंजल	GSN	46	U	4	NDGD
६३५	परदेशी रा.	GSN	51	U	9	NDGD
६३६	चव्हाण ऋतिका	GSN	65	VU	14	BELAV
६३७	दोडे श्रद्धा	GSN	44	AV	51	AV
६३८	जामदार भाग्यश्री	GSN	86	VU	5	NDGD
६३९	पारगे समृद्धी	GSN	37	AV	14	BELAV
६४०	तिडके पायल	GSN	68	VU	6	NDGD
६४१	जागडे प्रियांका	GSN	60	U	14	BELAV
६४२	खुडे सलोनी	GSN	40	AV	20	BELAV
६४३	मुरगुंडे पूनम	GSN	77	VU	14	BELAV
६४४	कांबळे रेणुका	GSN	73	VU	14	BELAV
६४५	इंगळे मयुरी	GSN	75	VU	9	NDGD
६४६	दळवी पूजा	GSN	73	VU	36	AV
६४७	गायकवाड आरती	GSN	56	U	36	AV
६४८	पवळे वैष्णवी	GSN	65	VU	9	NDGD
६४९	धोंगडे मेघा	GSN	37	AV	70	AV
६५०	दिवाडकर साक्षी	GSN	48	U	36	AV
६५१	भांडलकर नीलम	GSN	67	VU	27	AV
६५२	भोपळे स्नेहल	GSN	70	VU	27	AV
६५३	धाकटे किर्ती	GSN	87	VU	5	NDGD
६५४	गेडम प्रियांका	GSN	36	AV	9	NDGD
६५५	उमापे श्वेता	GSN	85	VU	6	NDGD
६५६	जाधव अंजली	GSN	51	U	6	NDGD
६५७	शिंदे सिद्धी	GSN	43	AV	4	NDGD
६५८	महादे पूजा	GSN	36	AV	9	NDGD
६५९	पुजारी लक्ष्मी	GSN	50	U	36	AV

६६०	कुमठेकर नेहा	GSN	36	AV	36	AV
६६१	पंडित रुची	GSN	57	U	42	AV
६६२	गुजर वैष्णवी	GSN	42	AV	14	BELAV
६६३	भोसले चित्रा	GSN	50	U	6	NDGD
६६४	गवते एकता	GSN	66	VU	14	BELAV
६६५	थोरात ऋतुजा	GSN	51	U	60	AV
६६६	सुपेकर प्रेरणा	GSN	42	AV	9	NDGD
६६७	काली प्रेम आ.	GSN	33	AV	36	AV
६६८	जन्नु ज्योत्स्ना	GSN	44	AV	81	HIGSAT
६६९	पवार स्नेहा	GSN	50	U	27	AV
६७०	पारगे मध्यम	GSN	47	U	20	BELAV
६७१	गायकवाड प्रतिक्षा	GSN	49	U	9	NDGD
६७२	बंडगर अश्विनी	GSN	58	U	5	NDGD
६७३	मुलूक सिद्धी	GSN	86	VU	20	BELAV
६७४	खेलीया साक्षी	GSN	110	VU	14	BELAV
६७५	शेळके साक्षी	GSN	45	U	20	BELAV
६७६	सलगरकर वैष्णवी	GSN	45	U	6	NDGD
६७७	भोर आदिती	GSN	29	AV	20	BELAV
६७८	सागडे ऋतुजा	GSN	34	AV	14	BELAV
६७९	बच्छाव विरेंद्र	BGVG	36	AV	19	BELAV
६८०	बागडे अनिकेत	BGVG	26	AV	96	GOOD
६८१	बांदल श्रेयस	BGVG	20	G	91	HIGSAT
६८२	बेंडखळे दिवेश	BGVG	19	G	71	AV
६८३	भोकटे आकाश	BGVG	30	AV	49	AV
६८४	भोसले तेजस	BGVG	23	G	89	HIGSAT
६८५	भुवड विनय	BGVG	37	AV	71	AV
६८६	बोबडे मयूर	BGVG	39	AV	49	AV
६८७	बोंबले आदित्य	BGVG	32	AV	89	HIGSAT
६८८	बुरटे कुणाल	BGVG	32	AV	49	AV
६८९	दळवी ओंकार	BGVG	30	AV	71	AV
६९०	दामोदरे राहुल	BGVG	25	AV	49	AV

६९१	देशमुख रोहन	BGVG	37	AV	96	GOOD
६९२	देशमुख तुषार	BGVG	15	G	96	GOOD
६९३	ढवळे सौरभ	BGVG	28	AV	49	AV
६९४	धावडे अभिषेक	BGVG	40	AV	15	BELAV
६९५	धोत्रे अभिषेक	BGVG	40	AV	99+	GOOD
६९६	दुधे हिमांशू	BGVG	13	G	84	HIGSAT
६९७	गालफाडे शिवाजी	BGVG	84	VU	19	BELAV
६९८	घोरपडे मयूर	BGVG	45	U	84	HIGSAT
६९९	गिरी शुभम	BGVG	33	AV	89	HIGSAT
७००	जोरी साहिल	BGVG	40	AV	84	HIGSAT
७०१	काळे वेदांत	BGVG	27	AV	96	GOOD
७०२	कामठे तेजस	BGVG	36	AV	39	AV
७०३	कांगारे विश्वास	BGVG	50	U	66	AV
७०४	खाटपे रोहन	BGVG	27	AV	49	AV
७०५	कोंढाळकर क.	BGVG	26	AV	66	AV
७०६	कुलकर्णी सुदीप	BGVG	41	AV	49	AV
७०७	मोहिते शंतनू	BGVG	44	AV	15	BELAV
७०८	ओगले स्नेहांशु	BGVG	29	AV	84	HIGSAT
७०९	पंदरे सागर	BGVG	30	AV	49	AV
७१०	पाटील उमेश	BGVG	30	AV	2	NDGD
७११	पवार ऋषिकेश	BGVG	30	AV	96	GOOD
७१२	पवार शुभम	BGVG	18	G	66	AV
७१३	फोंडे गणेश	BGVG	22	G	99	GOOD
७१४	रणवीर महेश	BGVG	68	VU	57	AV
७१५	सांडगे रोहन	BGVG	33	AV	19	BELAV
७१६	सांडोर सुमीत	BGVG	19	G	94	HIGSAT
७१७	सातपुते प्रणव	BGVG	18	G	66	AV
७१८	शहा सुनिल	BGVG	97	VU	26	AV
७१९	शिखरे मिलिंद	BGVG	36	AV	12	BELAV
७२०	शिंदे अतुल	BGVG	43	AV	57	AV
७२१	ठकार अनिकेत	BGVG	24	G	94	HIGSAT

७२२	वाचकल कुणाल	BGVG	40	AV	49	AV
७२३	वांजळे आदित्य	BGVG	35	AV	12	BELAV
७२४	वारघडे वैभव	BGVG	12	EX	89	HIGSAT
७२५	भट मयुरेश	BGVG	12	EX	84	NDGD
७२६	भोये मयूर	BGVG	45	U	71	AV
७२७	देशमुख ऋत्विक्	BGVG	46	U	19	BELAV
७२८	धुमाळ गौरव	BGVG	54	U	26	AV
७२९	गोखले सुमीत	BGVG	15	G	12	BELAV
७३०	जगताप अभिषेक	BGVG	49	U	84	HIGSAT
७३१	जगताप स्वप्नील	BGVG	19	G	94	HIGSAT
७३२	जोरी राज	BGVG	31	AV	96	GOOD
७३३	जांभेकर महेश	BGVG	23	G	19	BELAV
७३४	कारले अभिषेक	BGVG	23	G	94	HIGSAT
७३५	खिलारे अनिल	BGVG	66	VU	49	AV
७३६	लायगुडे राजेश	BGVG	16	G	91	HIGSAT
७३७	मर्दाने वेदांत	BGVG	59	U	66	AV
७३८	नेऊरगावकर अ.	BGVG	18	G	84	HIGSAT
७३९	पवार प्रथमेश	BGVG	30	AV	91	HIGSAT
७४०	पवार रोहित	BGVG	24	G	78	HIGSAT
७४१	पायगुडे हर्षवर्धन	BGVG	27	AV	99+	GOOD
७४२	पोफळे मनीष	BGVG	25	AV	89	HIGSAT
७४३	पंडित अमान	BGVG	44	AV	57	AV
७४४	रंबदे अभिषेक	BGVG	25	AV	89	HIGSAT
७४५	रेणुकादास संकेत	BGVG	13	G	96	GOOD
७४६	साळुंके महेंद्र	BGVG	48	U	89	HIGSAT
७४७	सणस रोहन	BGVG	14	G	78	HIGSAT
७४८	सेन दिवाकर	BGVG	35	AV	66	AV
७४९	शिंदे प्राणजीत	BGVG	9	EX	78	HIGSAT
७५०	सुने हर्षल	BGVG	37	AV	84	HIGSAT
७५१	तुळजापूरकर अ.	BGVG	33	AV	71	AV
७५२	उईके राजेश	BGVG	33	AV	57	AV

७५३	वानखेडे अथर्व	BGVG	65	VU	2	NDGD
७५४	झडपे प्रथमेश	BGVG	31	AV	91	HIGSAT
७५५	जाम्बरे आत्मज	BGVG	39	AV	32	AV
७५६	आदाम राहुल	BSM	34	AV	39	AV
७५७	आखाडे अक्षय	BSM	47	U	5	NDGD
७५८	अवघडे ओंकार	BSM	65	VU	32	AV
७५९	बोलावती अमर	BSM	43	AV	12	BELAV
७६०	बिरबनवाले विठ्ठल	BSM	36	AV	71	AV
७६१	भुमरे सुदाम	BSM	47	U	12	BELAV
७६२	दोरगे आकाश	BSM	53	U	39	AV
७६३	ढोबळे शुभम	BSM	35	AV	15	BELAV
७६४	धुर्वे तेजम	BSM	71	VU	8	NDGD
७६५	गोरखे वैभव	BSM	33	AV	8	NDGD
७६६	जाधव ऋतिक	BSM	66	VU	32	AV
७६७	जाधव आशिष	BSM	39	AV	19	BELAV
७६८	जालगी ऋतिक	BSM	37	AV	1	NDGD
७६९	धोत्रे ऋषिकेश	BSM	66	VU	39	AV
७७०	कदम ओंकार	BSM	59	U	32	AV
७७१	करडे योगराज	BSM	46	U	32	AV
७७२	कुमे रुपेश	BSM	48	U	39	AV
७७३	कांबळे हतिक	BSM	39	AV	39	AV
७७४	कांबळे प्रीतम	BSM	29	AV	84	HIGSAT
७७५	लोढा तुषार	BSM	42	AV	19	BELAV
७७६	लोंढे गोविंद	BSM	49	U	5	NDGD
७७७	मुल्ला जुबेर	BSM	51	U	32	AV
७७८	पवार अनिकेत	BSM	65	VU	32	AV
७७९	परदेशी ऋषिकेश	BSM	70	VU	15	BELAV
७८०	पाटोळे निखिल	BSM	58	U	89	HIGSAT
७८१	पडवळ आकाश	BSM	51	U	32	AV
७८२	रेणुसे निखिल	BSM	27	AV	66	AV
७८३	सपकाळ मंगेश	BSM	47	U	8	NDGD

७८४	साळुंके ऋषिकेश	BSM	48	U	12	BELAV
७८५	शेख जोयाब	BSM	46	U	66	AV
७८६	शेलार ओमकार	BSM	46	U	66	AV
७८७	शिंदे साहिल	BSM	65	VU	66	AV
७८८	थोरात विशाल	BSM	40	AV	39	AV
७८९	वानखेडे गौरव	BSM	30	AV	49	AV
७९०	यादव ओंकार	BSM	63	VU	32	AV
७९१	येनपुरे प्रथमेश	BSM	44	AV	8	NDGD
७९२	अंकाम किरण	BSM	50	U	19	BELAV
७९३	अन्सारी नु.	BSM	54	U	57	AV
७९४	बडंबे भास्कर	BSM	41	AV	71	AV
७९५	बागवान तबीब	BSM	75	VU	19	BELAV
७९६	बनकर हतिक	BSM	48	U	71	AV
७९७	बनसोडे ऋषिकेश	BSM	58	U	19	BELAV
७९८	भांडे अक्षय	BSM	44	AV	39	AV
७९९	भोई प्रथमेश	BSM	52	U	15	BELAV
८००	चव्हाण अनिकेत	BSM	69	VU	8	NDGD
८०१	चव्हाण ऋतिका	BSM	62	VU	84	HIGSAT
८०२	चौधरी अभिषेक	BSM	20	G	26	AV
८०३	देशमुख सौरभ	BSM	78	VU	57	AV
८०४	धनगर विशाल	BSM	59	U	32	AV
८०५	गायकवाड हर्षवर्धन	BSM	68	VU	0.4	NDGD
८०६	गायकवाड ऋतू	BSM	26	AV	32	AV
८०७	गायकवाड सौरभ	BSM	73	VU	1	NDGD
८०८	गावसाने सुरज	BSM	31	AV	78	HIGSAT
८०९	घोणे हतिक	BSM	38	AV	19	BELAV
८१०	हचल सिद्धार्थ	BSM	81	VU	3	NDGD
८११	हंबीर गोविंद	BSM	19	G	71	AV
८१२	जाधव पवन	BSM	44	AV	57	AV
८१३	जाधव संकेत	BSM	39	AV	71	AV
८१४	जगताप ओंकार	BSM	74	VU	57	AV

८१५	जेधे तेजस	BSM	14	G	71	AV
८१६	कदम आकाश	BSM	41	AV	84	HIGSAT
८१७	कांबळे स्वप्नील	BSM	36	AV	39	AV
८१८	खान मो झैद	BSM	35	AV	49	AV
८१९	खान परवेज	BSM	53	U	66	AV
८२०	कोरडे रोहित	BSM	29	AV	71	AV
८२१	मानकर निलेश	BSM	51	U	26	AV
८२२	नव्हने अजित	BSM	19	G	66	AV
८२३	पवार प्रचोदय	BSM	69	VU	32	AV
८२४	पुंडे मयूर	BSM	39	AV	49	AV
८२५	रम्बुडे दुर्वेश	BSM	47	U	71	AV
८२६	रणपिसे कौस्तुभ	BSM	57	U	49	AV
८२७	साळुंके निरंजन	BSM	55	U	57	AV
८२८	शिलवंत अनिकेत	BSM	41	AV	32	AV
८२९	तेली आदित्य	BSM	20	G	89	HIGSAT
८३०	ठकार अभिषेक	BSM	37	AV	39	AV
८३१	उत्तेकर प्रथमेश	BSM	36	AV	15	BELAV
८३२	वालकोट आदर्श	BSM	43	AV	15	BELAV
८३३	भागणे तुषार	BSM	44	AV	26	AV
८३४	भोसले सहर्ष	BSM	34	AV	49	AV
८३५	ढेकणे नरेंद्र	BSM	50	U	39	AV
८३६	गायकवाड शुभम	BSM	43	AV	19	BELAV
८३७	गुंडेटी स्वप्नील	BSM	76	VU	32	AV
८३८	होतकर मेहुल	BSM	36	AV	71	AV
८३९	कड ओंकार	BSM	98	VU	5	NDGD
८४०	काटे अभिजित	BSM	17	G	71	AV
८४१	नाचरे अनिकेत	BSM	35	AV	49	AV
८४२	पांढरे सौरभ	BSM	33	AV	57	AV
८४३	पठाण अदनान	BSM	49	U	49	AV
८४४	शेख अश्रफ	BSM	56	U	26	AV
८४५	शिंदे वैभव	BSM	53	U	71	AV

८४६	सोनवणे ओंकार	BSM	44	AV	26	AV
८४७	तिवारी अनमोल	BSM	33	AV	71	AV
८४८	बिरादार दत्तात्रय	BSM	109	VU	99+	GOOD
८४९	गाडवे प्रयाग	BSM	32	AV	66	AV
८५०	गुलवाडे तन्मय	BSM	24	G	39	AV
८५१	हनुमंते स्वप्नील	BSM	63	VU	5	NDGD
८५२	जडले अभिजित	BSM	61	VU	57	AV
८५३	जठार प्रदीप	BSM	56	U	49	AV
८५४	कांबळे आशुतोष	BSM	73	VU	26	AV
८५५	कांबळे कृष्णा	BSM	45	U	78	HIGSAT
८५६	कांबळे कुशल	BSM	32	AV	71	AV
८५७	कुसमा आनंद	BSM	52	U	66	AV
८५८	मोहिते अक्षय	BSM	55	U	89	HIGSAT
८५९	नाडगम सुरज	BSM	46	U	32	AV
८६०	नागे सौरभ	BSM	49	U	8	NDGD
८६१	राऊत नरसिंग	BSM	50	U	57	AV
८६२	रावडे राम	BSM	53	U	26	AV
८६३	शिवशरण म.	BSM	47	U	84	HIGSAT
८६४	वडतिले मनीष	BSM	39	AV	57	AV
८६५	राठोड मनोज	BSM	64	VU	39	AV
८६६	अडागळे सौरभ	BSM	40	AV	19	BELAV
८६७	अरनाळे अजय	BSM	32	AV	19	BELAV
८६८	भिसे अभिजित	BSM	46	U	39	AV
८६९	भोसले संचय	BSM	49	U	39	AV
८७०	बोकेफोडे अ.	BSM	43	AV	32	AV
८७१	चांद रोहित	BSM	44	AV	66	AV
८७२	चौधरी रोहित	BSM	63	VU	12	BELAV
८७३	जगदाळे प्रणव	BSM	51	U	26	AV
८७४	जगताप आकाश	BSM	59	U	66	AV
८७५	कसबे दत्ता	BSM	55	U	71	AV
८७६	कवडे राहुल	BSM	44	AV	32	AV

८७७	कोंढाळकर दिपक	BSM	35	AV	98	GOOD
८७८	मालुसरे विशाल	BSM	45	U	98	GOOD
८७९	मिस्त्री सुरज	BSM	32	AV	89	HIGSAT
८८०	मोरे अजय	BSM	39	AV	57	AV
८८१	नवगिरे अमर	BSM	52	U	71	AV
८८२	फाटक अक्षय	BSM	54	U	78	HIGSAT
८८३	शेख इरफान	BSM	50	U	39	AV
८८४	शेडगे तेजस	BSM	49	U	71	AV
८८५	शेंडकर सौरभ	BSM	77	VU	5	NDGD
८८६	शिंदे विजय	BSM	53	U	19	BELAV
८८७	सुखदारे शुभम	BSM	88	VU	39	AV
८८८	तांबवे परशुराम	BSM	64	VU	8	NDGD
८८९	थोरात सिद्धार्थ	BSM	44	AV	8	NDGD
८९०	तांब सोहेब	BSM	AB	AB	57	AV
८९१	तांबोळी रमीज	BSM	AB	AB	19	BELAV
८९२	सोनावणे विजय	BSM	AB	AB	26	AV
८९३	होतांवर नीरज	BSM	AB	AB	66	AV
८९४	शेख अरबाज	BSM	AB	AB	26	AV
८९५	सय्यद शेबाज	BSM	AB	AB	78	HIGSAT
८९६	मानकर संकेत	BSM	AB	AB	19	BELAV
८९७	कोळी सिद्धाराम	BSM	AB	AB	84	HIGSAT
८९८	माने प्रणव	BSM	AB	AB	19	BELAV
८९९	इनामदार अदनान	BSM	AB	AB	39	AV
९००	हनवते निखिल	BSM	AB	AB	71	AV
९०१	हल्ले प्रफुल	BSM	AB	AB	39	AV
९०२	गोमले अजिंक्य	BSM	AB	AB	26	AV
९०३	चव्हाण शुभम र.	BSM	AB	AB	39	AV
९०४	चव्हाण एस. एन.	BSM	AB	AB	19	BELAV
९०५	बंडगर संदीप	BSM	AB	AB	12	BELAV
९०६	आल्हाट कुणाल	BSM	AB	AB	3	NDGD
९०७	औंधकर आशिष	BSM	AB	AB	49	AV

९०८	बोधे ऋषिकेश	BSM	AB	AB	32	AV
९०९	गायगवळी अ.	BSM	AB	AB	49	AV
९१०	महाजन प्रवीण	BSM	AB	AB	78	HIGSAT
९११	चव्हाण चंद्रकांत	BSM	AB	AB	39	AV
९१२	हबीब अमित	BSM	AB	AB	39	AV
९१३	सिकंदर इस्माईल	BSM	AB	AB	78	HIGSAT
९१४	निवंगुणे सार्थक	BSM	AB	AB	19	BELAV
९१५	रेणुसे अनिश	BSM	AB	AB	26	AV
९१६	सोनकांबळे राहुल	BSM	AB	AB	12	BELAV
९१७	रावडे लखान	BSM	AB	AB	57	AV
९१८	अथगहा सौरभ	BSM	AB	AB	71	AV
९१९	बनसोडे गौरव	BSM	35	AV	AB	AB
९२०	ऐवळे कुणाल	BSM	39	AV	AB	AB
९२१	लोणारे अक्षय	BSM	60	U	AB	AB
९२२	मोरे अभय	BSM	57	U	AB	AB
९२३	खान मुदस्सर	BSM	63	VU	AB	AB
९२४	चतुर राहुल	BSM	41	AV	AB	AB
९२५	नांगरे माउली	BSM	65	VU	AB	AB
९२६	वाडेकर अभिलाष	BSM	69	VU	AB	AB
९२७	उंटावल ऋत्विक्	BSM	39	AV	AB	AB
९२८	रावडे राम	BSM	58	U	AB	AB
९२९	कसबे आकाश	BSM	61	VU	AB	AB
९३०	अडागळे शरद	BGRP	51	U	39	AV
९३१	आयवळे श्रद्धा	BGRP	56	U	15	BELAV
९३२	भगने भाग्यश्री	BGRP	44	AV	5	NDGD
९३३	भोसले स्नेहल	BGRP	51	U	5	NDGD
९३४	चौधरी कविता	BGRP	42	AV	39	AV
९३५	डोलारे कोमल	BGRP	AB	VU	5	NDGD
९३६	धाडवे सुजाता	BGRP	50	U	66	AV
९३७	गायकवाड अमृता	BGRP	56	U	5	NDGD
९३८	गायकवाड भक्ती	BGRP	AB	VU	26	AV

९३९	गावनांग निकिशा	BGRP	54	U	12	BELAV
९४०	होडे पूनम	BGRP	46	U	12	BELAV
९४१	हुमणे श्रद्धा	BGRP	56	U	39	AV
९४२	जाधव अंजली	BGRP	AB	VU	12	BELAV
९४३	जाधव रेश्मा	BGRP	42	AV	39	AV
९४४	कांबळे रुक्मिणी	BGRP	62	VU	19	BELAV
९४५	जावडेकर पूनम	BGRP	49	U	26	AV
९४६	लखन कोमल	BGRP	63	VU	91	HIGSAT
९४७	माने सातवा	BGRP	65	VU	66	AV
९४८	मस्के प्रियांका	BGRP	36	AV	15	BELAV
९४९	मानकर रेणुका	BGRP	54	U	39	AV
९५०	पडळकर स्नेहल	BGRP	64	VU	8	NDGD
९५१	पालके अंजली	BGRP	60	U	8	NDGD
९५२	सरनार्क गायत्री	BGRP	AB	VU	15	BELAV
९५३	सर्वगोड पल्लवी	BGRP	55	U	5	NDGD
९५४	शेंडकर नेहा	BGRP	59	U	71	AV
९५५	शिंदे पूजा	BGRP	AB	VU	3	NDGD
९५६	शिंदे श्वेता	BGRP	65	VU	66	AV
९५७	तांदळे सोनाली	BGRP	72	VU	15	BELAV
९५८	वाघमारे नेहा	BGRP	59	U	12	BELAV
९५९	वाहिले श्रुती	BGRP	53	U	2	NDGD
९६०	वाघमारे रुजा	BGRP	56	U	12	BELAV
९६१	जौजांत सोनाली	BGRP	75	VU	8	NDGD
९६२	आत्तार राहुल	BGRP	56	U	15	BELAV
९६३	भालेराव करण	BGRP	AB	VU	5	NDGD
९६४	भवाळ अभिषेक	BGRP	39	AV	96	GOOD
९६५	चौरे राकेश	BGRP	65	VU	8	NDGD
९६६	चिकणे क्षितिज	BGRP	41	AV	49	AV
९६७	दहिभाते अमरदीप	BGRP	54	U	12	BELAV
९६८	घाडगे शुभम	BGRP	72	VU	8	NDGD
९६९	कदम वैभव	BGRP	56	U	71	AV

९७०	कावरे सुमीत	BGRP	51	U	19	BELAV
९७१	खडके विशाल	BGRP	53	U	26	AV
९७२	मटाले कुणाल	BGRP	42	AV	26	AV
९७३	मुजावर असिक	BGRP	53	U	71	AV
९७४	नगरकर कार्तिक	BGRP	46	U	49	AV
९७५	पडवळ रोहित	BGRP	AB	VU	19	BELAV
९७६	पालके शुभम	BGRP	51	U	5	NDGD
९७७	पाटील ओंकार	BGRP	39	AV	78	HIGSAT
९७८	फराटे अक्षय	BGRP	59	U	19	BELAV
९७९	सावंत प्रतिक	BGRP	45	U	49	AV
९८०	साळुंके स्वप्नील	BGRP	41	AV	57	AV
९८१	सरवदे अल्पेश	BGRP	38	AV	15	BELAV
९८२	शेख मेहबूब	BGRP	38	AV	19	BELAV
९८३	तांदळे ओंकार	BGRP	58	U	49	AV
९८४	तुपे अक्षय	BGRP	AB	VU	19	BELAV
९८५	वाघ शुभम	BGRP	53	U	57	AV
९८६	वाघमारे आदर्श	BGRP	AB	VU	71	AV
९८७	वाघमारे गणेश	BGRP	40	AV	12	BELAV
९८८	बांगल प्रियांका	BGRP	65	VU	42	AV
९८९	भोसले सलोनी	BGRP	65	VU	81	HIGSAT
९९०	भोसले संस्कृती	BGRP	63	VU	42	AV
९९१	ढोणे गौरी	BGRP	64	VU	6	NDGD
९९२	फाटके योगिता	BGRP	54	U	14	BELAV
९९३	गड्डापूरे रेणुका	BGRP	51	U	27	AV
९९४	गायकवाड आरजू	BGRP	59	U	27	AV
९९५	गायकवाड पुष्पा	BGRP	62	VU	60	AV
९९६	जगदाळे प्रिया	BGRP	49	U	51	AV
९९७	कदम श्रद्धा	BGRP	83	VU	76	HIGSAT
९९८	खांडेकर वृषाली	BGRP	AB	AB	5	NDGD
९९९	खुडे सपना	BGRP	63	VU	5	NDGD
१०००	मालुसरे स्नेहल	BGRP	AB	AB	81	HIGSAT

१००१	मांडवकर प्रीती	BGRP	81	VU	27	AV
१००२	मानकर सायली	BGRP	AB	AB	27	AV
१००३	नाईक कांचन	BGRP	69	VU	27	AV
१००४	पातेरे तेजश्री	BGRP	49	U	36	AV
१००५	पवार हर्षदा	BGRP	61	VU	20	BELAV
१००६	पवार वृषाली	BGRP	61	VU	27	AV
१००७	सोलीम अश्विनी	BGRP	43	AV	76	HIGSAT
१००८	शिंदे पूजा	BGRP	62	VU	42	AV
१००९	थोरात वैष्णवी	BGRP	61	VU	9	NDGD
१०१०	वाघमारे प्रतिभा	BGRP	74	VU	6	NDGD
१०११	भुसारे रमेश	BGRP	AB	AB	9	NDGD
१०१२	चौधरी केतन	BGRP	59	U	51	AV
१०१३	चौधरी शंतनू	BGRP	62	VU	36	AV
१०१४	चव्हाण सुनिल	BGRP	AB	VU	20	BELAV
१०१५	घोडके दिनेश	BGRP	50	U	27	AV
१०१६	जाधव गौरव	BGRP	50	U	6	NDGD
१०१७	जाधव हरीश	BGRP	55	U	5	NDGD
१०१८	मंगडे शुभम	BGRP	74	VU	42	AV
१०१९	म्हस्के दिपक	BGRP	72	VU	20	BELAV
१०२०	म्हस्के निखिल	BGRP	50	U	6	NDGD
१०२१	शेख हुसेन	BGRP	46	U	81	HIGSAT
१०२२	शेख मजीद	BGRP	AB	VU	51	AV
१०२३	शिंदे अजय	BGRP	46	U	51	AV
१०२४	शिंदे भिमा	BGRP	60	U	60	AV
१०२५	शिंदे गणेश	BGRP	45	U	36	AV
१०२६	शिंदे रवी	BGRP	AB	VU	36	AV
१०२७	शिंदे शुभम	BGRP	52	U	42	AV
१०२८	सुरवसे चैतन्य	BGRP	AB	VU	60	AV
१०२९	वाघमारे ए. जी.	BGRP	39	AV	36	AV
१०३०	वाघमारे अनिकेत	BGRP	AB	VU	9	NDGD
१०३१	वाघमारे राहुल	BGRP	AB	VU	5	NDGD

१०३२	वाघमारे विशाल	BGRP	46	U	70	AV
१०३३	यादव शुभम	BGRP	71	VU	81	HIGSAT
१०३४	पवार पायल	BGRP	58	U	AB	AB
१०३५	सरदेशमुख प्रीती	BGRP	59	U	AB	AB
१०३६	उत्तेकर श्रुती	BGRP	48	U	AB	AB
१०३७	गाढवे अथर्व	BGRP	65	VU	AB	AB
१०३८	कांबळे शुभम	BGRP	66	VU	AB	AB
१०३९	कुचेकर प्रेम	BGRP	54	U	AB	AB
१०४०	शेलार विकास	BGRP	44	AV	AB	AB
१०४१	वाघमारे ऋषिकेश	BGRP	37	AV	AB	AB
१०४२	जगदाळे श्रुती	BGRP	54	U	AB	AB
१०४३	ओव्हाळ रामेश्वरी	BGRP	48	U	AB	AB
१०४४	धावरे ओंकार	BGRP	31	AV	AB	AB
१०४५	गायकवाड दत्ता	BGRP	61	VU	AB	AB
१०४६	मोरे अमित	BGRP	37	AV	AB	AB

n[a{eï} H\$

geñYZ H\$ñ`ñg nadñZJr \_ñJÊ`ñgñRr eniñZñ {Xbë`ñ nÎñMñ Z_Zñ

gñ. Á`ñ{V _hñOZ
ghñæ`H\$ {e{jH\$ñ
EM. EM. gr. nr. hñ`ññH\$b
\\\$ña Jëg, hOaññJñ,
bú_r añS, nU 30.
{XZñH\$: / /2014

à[V,

_ñ. _»`ñÜ`ññH\$,

{df` :- nr. EM. Sr. geñYZñgñRr _ñ{hVr gH\$bZ H\$aUg nadñZJr {_i U~ñ~V...

_hñX`,

_r gñ. Á`ñ{V \_hñOZ {Q i H\$ \_hñamîQ {dÚññrRñÀ`ñ {ejUenó enIV nr. EM. Sr.
nXdrñgñRr geñYZ H\$ñ`ñ H\$arV Anh. \_ñPñ geñYZñMñ {df` 'B`Îññ ZddrÀ`ñ {dÚñÎ`ñMr
g_ñ`ñOZ j\_Vñ d ì`{°\$ _Îd JU{def `ñMñ Aä`ñg'Agñ AgZ _ñP _ñJXeH\$ Eg. EZ.
Sr. Qr. {ejUenó _hñ{dÚñb`, nU `Wrñ Á`ñR A{Yì`ñ»`ñVñ Sñ. XÎñÎ`ñ VññH\$sa h
AnhV.

AmñU na{dbë`ñ \_ñ{hVrMñ Cñ`ñJ \\\$ŠV geñYZñgñRrM H\$bñ OmBb d Ê`ñg~Yr
JññZr`Vñ añI br OmBb. Var H\$ñ`ñ Amñë`ñ àenbV \_ñ{hVr gH\$bZ H\$aÊ`ñg _bñ
nadñZJr {_i ñdr hr {dZVr.

Amñë`ñ ghH\$ñ`ñ~Ôb Am^ñar Anh.

Amñbr {díñg,

gñ. Á`ñ{V _hñOZ

gñ. Á`ñ{V \_hñOZ `ñ _ñÁ`ñ _ñJXeZñZ nr. EM. Sr. nXdrñgñRr geñYZ H\$arV
AnhV. Ê`ñÀ`ñ geñYZñg AmñU ghH\$ñ`ñ H\$and.

Sñ. XÎñÎ`ñ VññH\$sa

n[a{eï} S)

g_m`mOZ-em{YH\$m

({dÚmİ`mH\$aVm)

gMZm

V_À`m ì`pŠV_ÎdmMr (Personality) ZrQ H\$ënZm `mdr Ag Vâhmbm dmQV H\$m? Va
_J `m n{ÎH\$Vrb àíZmMr Cîma Vâhr àm\_m{UH\$nU Am{U {dMmandH\$ {Xë`ng hm hV g\sb
hmÊ`ng _XV hmBb.

àĚ`H\$ àíZmM Cîma “hm”, “Zmhr”, “{ZpíMV gmJVm `V Zmhr” `m VrZnH\$s
H\$mUV Var EH\$M Ag eH\$b. V_m Cîma “hm” Agë`ng “hm” da Zmhr Agë`ng
“Zmhr”da d Cîmam~m~V Vâhr gmeH\$ Agbm VaM àíZ{MÝhmda \sbrMr (x) I U H\$am.

Cîma XĚ`ng Vâhng diMr \_`mXm Zmhr, nU H\$m_ ObX H\$am. g_ma 30 {_ZQ
Vâhmbm Cîma XĚ`ng naer hmVrb.

Oa Vâhr V_À`m AmB-d{Sb_mOdi ahmV Zgmb Va H\$mhr àíZmMr Cîma Vâhr
Á`mÀ`mH\$S) amhVm Ě`mÀ`m gX^mZ Úm.

àíZ -

- 1) KamVZ niZ Ond Aer Vrd BÀNm Vâhng H\$Yr Var Pmbr hmVr H\$m?
- 2) ggJmZ Vâhng bdH\$a gXu hmV H\$m?
- 3) bmH\$mMm ghdmg {_i mdm âhUZ Vâhmbm g_bZmbm OmU AndSV H\$m?
- 4) Vâhr dmadma ñdšZgîQrV dmdaVm H\$m?
- 5) Amnë`m AmB-d{Sb\_mMr Amnë`m ~m~VrV {Zamem Pmbr Ag Vâhmbm H\$Yr H\$Yr
dmQV H\$m?
- 6) V_À`m Smù`mZm àH\$memMm Îng hmVm H\$m?
- 7) g_ma^mÀ`m AJa MhmmZmÀ`m dir hOa Agbë`m \_»` ì`ŠVrbm Vâhr ^QĚ`mMm
H\$Yr à`ĚZ H\$aVm H\$m?

- 8) Vâhr AnOmar nSbñ AgVñ SñŠQaH\$S OnÊ`ñg Kñ~aVñ H\$ñ?
- 9) H\$Q~ñÀ`ñ nñfUñgñRr V\_M dSrb Á`ñ VèhM H\$ñ_ H\$aVñV Ê`ñ_i Vâhñbñ H\$Yr
bñ{OadñU dñQb hñV H\$ñ?
- 10) Vâhñg Xâ`ñMr ì`Wñ Anh H\$ñ?
- 11) g_ñ^ñÀ`ñ dir bñH\$ñMr An i I H\$éZ XÊ`ñMr O~ñ~Xñar Vâhr KVñ H\$ñ?
- 12) Vâhñbñ nîH\$ i Xñ CXñgdñU dñQV H\$ñ?
- 13) V_À`ñ KanV AnB dMñd JñO{dÊ`ñMñ à`ÊZ H\$aV H\$ñ?
- 14) Vâhñbñ H\$Yr KQgn Pñbñ hñVñ H\$ñ?
- 15) Mña-MñK ~ñbV AgVñ ~ñbÊ`ñgñRr g\_ñH\$ {dMña gMU Vâhñg ~è`ñM diñ H\$RrU
dñQV H\$ñ?
- 16) H\$ñUrVar Annë`ñda \_ñ{hZr KñbZ Annë`ñ _Zñ{déÜX dñJÊ`ñg ^ñJ nñSrV Anh
Ag H\$YrVar Vâhñbñ dñQb hñV H\$ñ?
- 17) AnB AJa d{SbñZr Vâhñbñ AZH\$Xñ {dZñH\$ñaU Zñd Rñdbr AnhV H\$ñ?
- 18) V_M SñH\$ ~è`ñM diñ XIV H\$ñ?
- 19) H\$QñidñÊ`ñ g\_ñ^ñV CËgñh {Z\_ñU H\$aÊ`ñV Vâhr H\$YrVar nTñH\$ña KVbñ hñVñ
H\$ñ?
- 20) bñH\$ñÀ`ñ \_ñi ñì`ñV AgVñZñX Irb AnñU EH\$Q AnhñV Ag Vâhñg dñQV H\$ñ?
- 21) Annë`ñ KanV Iar \_\_Vñ d à\_ H\$\_r Anh Ag Vâhñg dñQV H\$ñ`?
- 22) AnO~ñOg eñVVñ AgVñZñhr Vâhñbñ H\$ñhr diñ Pññ bñJU H\$RrU OnV H\$ñ`?
- 23) Onhra g^V gdOU Annë`ñ OnJda ~gb AgVñZñ àde H\$aU Vâhñbñ bñ{OadñU
dñQV H\$ñ`?
- 24) YaUrH\$ññMñ qH\$dm AnJrMñ {dMña Vâhñg ^r{VXñ`H\$ dñQVñ H\$ñ`?
- 25) Annë`ñ d{Sbñer V\_M g~Y ~hXñ gbñ»`ñM AnhV H\$ñ?
- 26) {Xdg A Iarbñ WH\$ë`ñgña I Vâhñg ~è`ñM diñ dñQV H\$ñ`?

- 27) dJmV _bmg_na H\$hr ~bU Våhmg H\$RrU dmQV H\$m`?
- 28) Våhr nQH\$Z ^ndZm{dde hmVn H\$m`?
- 29) AmnU H\$bë`m gMZM (Vr `m/` Agm dm Zgm) Våhr nmbZ H\$bM nm{hO Agm AmJh V\_À`m AmB-d{SbmZr H\$Yr Yabm hmVn H\$m?
- 30) V_M dOZ AbrH\$S H\$_r Pmb Amh H\$m?
- 31) AmJJmSrZ AJa _mQnarZ àdmg H\$aVmZn ghàdmer H\$Yr H\$Yr Jßnm _maVm H\$m?
- 32) gmn nmhVmM Våhmbm YS/H\$s ^aV H\$m?
- 33) V_À`m H\$Q~mVrb AmOmanUmZ AJa \_Ë`Z V_M KaJVr OrdZ X:I r Pmb Amh H\$m`?
- 34) Våhmbm H\$mUË`mhr AnKmVmV ^`H\$a ñdénmÀ`m OI\_m Pmë`m AmhV H\$m`?
- 35) “_bm _XV H\$a” Ag Xgè`mH\$S/Z ghma` _mJU Våhmbm ghOngHOr O_V H\$m`?
- 36) V_À`mH\$S H\$mhrhr Xm f ZgVmZn V\_À`m H\$m_mV AZH\$Xm {~KmS hmVn H\$m?
- 37) neÀ`m H\$\_VaV\_i Våhmg Kar am~U X:I Xm`H\$ dmQV H\$m`?
- 38) V_À`mda H\$Yr eó{H\$`m Pmbr Amh H\$m`?
- 39) {^SñVnUm_i Våhmg Îng hmVn H\$m?
- 40) {dOÀ`m H\$S/H\$SmQmMr Våhmbm ^rVr dmQV H\$m`?
- 41) AmBZ AJa d{SbmZr V_À`m dmJUH\$Svrb Xm f AZH\$Xm Xm I{db AmhV H\$m`?
- 42) Våhmg dmada gXu hmV H\$m`?
- 43) EImÚm g_Xm`mV Mmbm àma^ H\$aÊ`ngmRr EImXr H\$ënZm nT _mSÊ`mMr nmir V\_À`mda Ambr AgVm Våhmbm \maM AdKSë`ngaI dmQV H\$m?
- 44) dJmV H\$_r JU {_i ë`m\_i Våhr ~è`mM di m ZmC_X Pmb hmVn H\$m`?
- 45) V_À`m {\_Îr~Ôb V\_À`m AmB-d{SbmZr AZH\$ di m ZmngVr Xe{dbr Amh H\$m`?
- 46) Våhmg EÝâbEÝPmMr ~mYm hmV H\$m?

- 47) Xgè`nZr H\$and`nÀ`n H\$m\_mMn Anan I S`n H\$aÊ`mMn d Ê`nZn {X½XeZ H\$aÊ`mMn
AZ^d Vâhnbm Anh H\$m`?
- 48) BVamÀ`n g I_mMn Vâhg H\$Yr H\$Yr hdm dmQVn H\$m?
- 49) V_Mr AmB AJa dSrb \ \$ma bdH\$a {MSVnV H\$m?
- 50) Jë`n Xhm dfnV ~aM AmOmanU Vâhr ^nJb Anh H\$m?
- 51) ZH\$VrM Á`n ì`ŠVrer V_Mr Am i I H\$éZ KÊ`nV Ambr Anh. Aem ì`ŠVr~am~a
g^mfU gé H\$aU Vâhg H\$RrU OnV H\$m`?
- 52) Vâhr ghOngbOr {ZéËgnhr hmVn H\$m?
- 53) V_À`n KamVrb ì`dñWn H\$er Mmbmdr `n~ôb V\_À`n AmB AJa d{Sbmer V_M
AZH\$ di n _V^X Pnb AnhV H\$m`?
- 54) nmQnV dn` Yaë`nZ Vâhr AZH\$ di n AñdñW hmVn H\$m`?
- 55) àiZmM Cîma _nhrV AgZhr dJng_na ~mbÊ`mM YnSg Zgë`n_i {dMnab AgVn
Vâhr V XD\$ eH\$V Znhr Ag AZH\$Xn Pnb Anh H\$m?
- 56) AmnU H\$bë`n JmîQr~ôb Vâhg AZH\$Xn dmBQ dmQV H\$m?
- 57) V_À`n OdiÀ`n ZnVbJnV AZH\$ di n H\$mQ{~H\$ ^nSU Pnbr AnhV H\$m`?
- 58) Vâhg dmadna MŠH\$a `V H\$m?
- 59) Vâhr néf Agë`ng ór~am~a d ór Agë`ng néf~am~a _Îr H\$aU Vâhg gmn
OnV H\$m`?
- 60) Vâhr E I nÚn CM OnJr Jbn AgVnZn AmnU VWZ Inbr CSr _né Aer Vâhg
H\$Yr ^rVr dmQbr hmVr H\$m`?
- 61) Vâhr Annë`n ^ndSmer AZH\$di n ^nSbm AmhmV H\$m`?
- 62) nmhVnZn V_À`n Smù`nZn VnU nSVn H\$m?

- 63) E I nÚm _hîdmÀ`m ^mOZàgJr Vâhr {Z\_{ÌV Agë`ng Vâhmng nm{hO Agbbm
nXmW dmTmd`ng Z Anë`ng Vm _mJZ KÊ`mnjm Ê`mÀ`m{edm` Amnb OdU gn{dU
Vâhr ngV H\$amb H\$m`?
- 64) Vâhmng ghOmghOr amJ `Vm H\$m?
- 65) AmnU _mR Pmbm AmhmV h bj mV Z KVm Amnb AmB-dSrb AUmnhm AmnUng
bhmZ _bmà_mU dmJdVmV Ag Vâhmbm dmQV H\$m`?
- 66) Vâhr gH\$m i r CRVmM Vâhmbm ~è`mM di m WH\$ë`ngma I dmQV H\$m`?
- 67) gndO{ZH\$ g_ma^mV b mH\$ng_ma C^ amhÊ`mMm AZ^d AZH\$ di m Vâhmbm Ambm
Amh H\$m`?
- 68) Vâhmng ~è`mM di m {dfÊU dmQV H\$m`?
- 69) V_M AmB-dSrb V_À`ner dmOdmjm OmñV H\$SH\$ dmJVmV Ag dmQV H\$m?
- 70) dÚH\$s` \_XVrMr Vâhmng dmadma Andí`H\$Vm ^mgbr hmVr H\$m`?
- 71) Omhra ^mfU H\$aU Vâhmng \sma H\$RrU dmQV H\$m`?
- 72) Annë`mV H\$mh r Var H\$\_rnUm Amh `m ^mdZMm (Ý`ZJSmMm) Vâhmng Ìng hmVm
H\$m`?
- 73) Vâhmng MrS` `Bb Aem H\$mh r d`pŠVH\$ gd`r V_À`m AmB-d{Sbmng AmhV H\$m`?
- 74) ~hVH\$ di m Vâhmng WH\$ë`ngma I dmQV H\$m`?
- 75) JUemĚgdmgma»`m CĚgd mV Vâhr CĚgmhmZ ^mJ KVm H\$m`?
- 76) Vâhr ñdV:g Km~aQ g_OVm H\$m`?
- 77) d{Sbmjm AmBda V_M OmñV à_ Amh H\$m`?
- 78) Vâhmng ~è`mM di m AnMZ hmV H\$m`?
- 79) {def n[a{MV Zgbë`m ì`ŠVtH\$S/Z H\$mh rVar _mJÊ`mMm àgJ Anë`ng Vâhr Ê`mZm
^QZ _mJÊ`mnjm {MRRr {bhZ \_mJU A{YH\$ ngV H\$amb H\$m`?
- 80) V_À`m ~mø énm\_i Vâhmng H\$Yr AdKSë`ngma I dmQV H\$m`?

- 81) KamV eñVVñ ahñdr åhUZ Våhñg nîH\$î diñ Jññ ~gñd qH\$dm KamVZ ~ñha Ond
bñJb Amh H\$ñ`?
- 82) Våhñbñ KenVë`ñ JñRrMñ AWdñ ñda`Îñg gO`Ê`ñMñ Îñg hñVñ H\$ñ?
- 83) Á`ñ ì`ŠVr{df`r Våhñg In AmXa Amh nU Á`ñÀ`ñer \ \$magñ n[aM` Pñbbñ
Zñhr Aem ì`ŠVrÀ`ñ gñ{PÛ`ñV Våhñg AdKSë`ñgñ I dñQV H\$ñ?
- 84) Våhr ghOñghOr bñOVñ H\$ñ?
- 85) V_À`ñ AmB-d{S'bñÀ`ñ H\$Vr_i H\$Yr H\$Yr V_À`ñ _ZñV In ^rVr {Z_ñU Pñbr
Amh H\$ñ?
- 86) Våhñbñ Añda dñgZñ ZgU qH\$dm AmH\$ñar hñU qH\$dm hJdU bñJU h {dH\$ña
dñadñ hñVñV H\$ñ?
- 87) gñdO{ZH\$ àgJñM ZVËd V_À`ñH\$S` H\$ñhr diñ AgV H\$ñ?
- 88) “O H\$ñhr KSñV Amh V Ia Zñhr”`ñ {dMñamZ V\_À`ñ _ZñMr eñVVñ H\$Yr TñiV
H\$ñ?
- 89) V_À`ñ KamVrb ì`ŠVr~Ôb à_ñÀ`ñ d ÛfñÀ`ñ ^ñdZñ Våhr AYZ_YZ AZ^dVñ
H\$ñ`?
- 90) Våhñg ~ÛXH\$ñîRñVMñ \ \$ña Îñg hñVñ H\$ñ`?
- 91) E IñÚñg ^QÊ`ñM Qñi Ê`ñH\$[aVñ Våhr H\$Yr añVñ ~XbVñ H\$ñ`?
- 92) V_À`ñ ^ñdZñ bdH\$a X I {dë`ñ OñVñ H\$ñ`?
- 93) V_M d AmBM g~Y gñYñaUnU Zh_r MñJb am{hb AmhV H\$ñ`?
- 94) V_Mñ bhñZñUñMñ ~amM H\$ñ i AmOñanUñV Jbñ Amh H\$ñ`?
- 95) Våhr E IñÚñ g^V C{eam JbñV Va nTrb [aH\$ñå`ñ OñJda OñD\$Z ~gU ngV
H\$ñab H\$ñ`?
- 96) Á`ñ dñBQ JñîQr KSÊ`ñMr eŠ`Vñ Amh Ê`ñMr Våhr qMVñ H\$ñarV ~gVñ H\$ñ`?
- 97) V_M AmB AJa dSrb PQH\$Z amJñdVñV H\$ñ`?

- 98) ZmH\$Z ídmgÀNdmg H\$aU Vâhg ~è`m di m H\$RrU OmV H\$m`?
- 99) Vâhr {_Î bdH\$a OmSVm H\$m`?
- 100) bñH\$ Annë`m \_ZmVrb {dMma Am i I VmV `m H\$ënZZ Vâhg Îng hmVm H\$m`?
- 101) OrdZmÀ`m {ZË`mÀ`m JaOm V\_À`m Kar Zh_r na{dë`m Jë`m H\$m`?
- 102) Vrd SmH\$X Ir Vâhg H\$Yr H\$Yr hmV H\$m`?
- 103) g_na^mV ~è`m di m V\_À`mH\$S bñH\$mM {def bj H\${ĐV hmV H\$m`?
- 104) añË`mdéZ OmV AgVm bñH\$ Annë`mH\$S nhmV AnhV `m {dMmanZ Vâhg Îng hmVm H\$m`?
- 105) AmXe _ZÎ` H\$gm Agndm `m~m~V V_À`m Á`m H\$ënZm AmhV Ë`mà\_mU V\_M dSrb AnhV H\$m`?
- 106) V_M dOZ InM H\$_r Amh H\$m`?
- 107) AZH\$ VmS\Am i Ir AgÊ`mj m WmSM nU {Odm^mdm {\_Î H\$aÊ`mH\$S V_Mm H\$b Amh H\$m`?
- 108) V_À`mda H\$bë`m QrH\$Z V_M _Z:ñdmñÎ` \ma {~KS\V H\$m`?
- 109) V_À`m ~mø émbm Zmd RdZ V\_À`m AmB AJa d{S\bmZr Vâhg XI {db Amh H\$m`?
- 110) Zh_r OdUmÀ`m dir Vâhg Iar ^H\$ bmJV H\$m`?
- 111) Mma-MmKmVZ ~mha OmU Adí` Pmb AgVm Aer nadmZJr \_mJÊ`ng Vâhg gH\$mM dmQ\Vm H\$m`?
- 112) Vâhr AZH\$ di m CÎm{OV _Z:pñWVrV AgVm H\$m`?
- 113) V_M AmB Am{U dSrb H\$m`\_M {d^ŠV Pmb AmhV H\$m`?
- 114) Vâhr Mî_m bmdVm H\$m`?
- 115) gm_m{OH\$ àgJr Vâhr _mJ _mJ amhVm H\$m`?
- 116) E I mXm {ZaWH\$ {dMma dmada V_À`m \_ZmV `D\$Z Vâhg gVmdVm H\$m`?

- 117) Vâhr 10 V 15 df_mÀ`<sub>m</sub> Xaâ`_mZ AgV_mZ_m Vâh_mb_m A_mB-d{S_mb_mZ_r d_mad_ma [e j_m
H\$_mbr A_mh H\$_m`?
- 118) V_À`<sub>m</sub> àH\$V<sub>r</sub>Mr gVV H\$<sub>m</sub>i Or KÊ`_mMr Oéar Vâh_mg ^_mgV H\$_m?
- 119) E I_mX {e j H\$ AZ_n{j V_nU ^Q_md`_mg A_mb AgV_m Vâhr JS~S_mZ O_mV_m H\$_m?
- 120) V_M _Z:ñd_mñĬ` ghO_mghOr {~KS_mV H\$_m?
- 121) Vâhr A_mnë`<sub>m</sub> A<sub>m</sub>`î`<sub>m</sub>V H\$<sub>m</sub>` H\$and `_m~Ôb V_M_m A_mB-d{S_mb_mer _V^X P_mb_m
A_mh H\$_m?
- 122) A_mO_ma_nU_m_i Vâhr e_mi V ~a_m d i_m JahOa a_m{h_mb_m A_mh_mV H\$_m`?
- 123) AZ_mi I_r _mUg_m~a_m~a g^_mfU gé H\$aU Vâh_mg H\$R_rU O_mV H\$_m`?
- 124) A_n_mZH\$_maH\$ AZ^d A_më`<sub>m</sub>da Vâhr \ \$<sub>m</sub>a d i I X H\$<sub>r</sub>aV ~gV<sub>m</sub> H\$<sub>m</sub>`?
- 125) V_M A_mB-dS_rb \ \$_maM K_m~aQ_m A_mhV H\$_m?
- 126) XVdÚ_mH\$S_mZ C_nM_ma H\$andV Ag V_M H\$_mhr X_mV A_mhV H\$_m`?
- 127) CĚg_dmV qH\$_dm _Od_mY`_mV ^_mJ KU Vâh_mg A_mdS_mV H\$_m?
- 128) E I_mÚ_m J_mîQ_rn_mgZ A_mnë`<sub>m</sub>b<sub>m</sub> H\$<sub>m</sub>hrhr A<sub>m</sub>n` h_mU_ma Z_mhr Ag Vâh_mg _m{hV_r
AgV_mZ_mgÜX_m Vâhr Ě`<sub>m</sub>~Ôb H\$Y<sub>r</sub> \ \$<sub>m</sub>a ^<sub>r</sub>V<sub>r</sub> ~i J<sub>m</sub>br A<sub>m</sub>h H\$<sub>m</sub>`?
- 129) V_À`<sub>m</sub> A<sub>m</sub>B AJa d{S<sub>m</sub>b<sub>m</sub>Z<sub>r</sub> V\_À`_mda A(Ve` dMñd J<sub>m</sub>O{db A<sub>m</sub>h H\$<sub>m</sub>`?
- 130) Vâh_mb_m öX`<sub>m</sub>M<sub>m</sub>, \ \$â\ \$<sub>m</sub>g<sub>m</sub>M<sub>m</sub> AJa \_Îq<sub>n</sub>S<sub>m</sub>M<sub>m</sub> H\$<sub>m</sub>hr {dH\$<sub>m</sub>a A<sub>m</sub>h H\$<sub>m</sub>`?
- 131) dJ_mV H\$_mhr n_mR_mVa âhUZ X_mI {dV_mZ_m Vâh_mg AdKSë`<sub>m</sub>g<sub>m</sub>a I d<sub>m</sub>Q<sub>m</sub>V H\$<sub>m</sub>`?
- 132) H\$_mhr Ńí` H\$<sub>m</sub>aU ZgV<sub>m</sub>Z<sub>m</sub> V\_M<sub>r</sub> \_Z<sub>m</sub>dÎ<sub>m</sub>r ~XbV H\$<sub>m</sub>`?
- 133) A_mn_mb A_mB-dS_rb A_mnU_mg g_O eH\$b Z_mhrV Ag Vâh_mg d_mad_ma d_mQ_mb A_mh
H\$_m`?
- 134) Vâh_mg ĚdMÀ`<sub>m</sub> a<sub>m</sub>J<sub>m</sub>n<sub>m</sub>gZ H\$Y<sub>r</sub> Ĭ<sub>m</sub>g P<sub>m</sub>b<sub>m</sub> A<sub>m</sub>h H\$<sub>m</sub>`?
- 135) dJ_mV_rb n_mR_mV_maV ñdV:hZ ^_mJ KÊ`<sub>m</sub>g Vâhr H\$<sub>m</sub>-H\$ H\$aV<sub>m</sub> H\$<sub>m</sub>`?

136) S_mŠ`<sub>m</sub>V {dM<sub>m</sub>mM W<sub>m</sub>Z M<sub>m</sub>bV Agë`_mi ~è`_mM di_m Vå_mg P_m b_mJV Z_mhr
 Ag h_mV H\$_m?

137) V_mÄ`<sub>m</sub>n j<sub>m</sub> V<sub>m</sub>Ä`_m {_mİ_mM H\$_mQ{~H\$ OrdZ A{YH\$ g I_mM A_mh Ag Vå_mg d_mQV
 H\$_m`?

138) gX_mVZ _mŠV h_mU Vå_mg H\$RrU O_mV H\$_m`?

139) E I_mÚ_m I_mbrV H\$_mhr b_mH\$ ~_mbV ~gb AgV_m Ě`<sub>m</sub> I<sub>m</sub>brV ñdV:hZ àde H\$aÊ`_mg
 Vå_mhr H\$_m-H\$ H\$aV_m H\$_m`?

140) AY_mmV EH\$Q AgV_mZ_m Vå_mg ^rVr d_mQV H\$_m`?

n[a(ei) B

àk_n _mZg ge_m{YH\$_m

k_nZ à~_m{YZ_r

510, gX_m(ed nR, nU 411030.

i`pŠVîd e_m{YH\$_m

gMZ_n

`<sub>m</sub> àíZ<sub>m</sub>db<sub>r</sub>V<sub>r</sub>b àíZ V\_<sub>M</sub> ñd^nd d AndS<sub>r</sub>{ZdS<sub>r</sub> g\_OZ KÊ`_mg_mR_r A_mhV. hr
~pÜX__mnZ_mMr H\$g_mQ_r Z_mhr. `W MH\$ AWd_m ~a_m~a Ag H\$_mhr Z_mhr.

Cî_a XÊ`<sub>m</sub>Mr nÜXV g<sub>m</sub>nr A<sub>m</sub>h. àË`H\$ àíZ_mÀ`_m __mJ ñdVÌ Cî_an{ÌH\$da àíZ
H\$_mH\$_m g__a ‘h_m`’, ‘Z<sub>m</sub>hr’, ‘?’ Ag {b{hbb A<sub>m</sub>h. Ë`_mnH\$s EH\$_m n`<sub>m</sub>`da \\$_brMr I U
(x) H\$ÉZ V__M Cî_a Vâ_mg Xed_m`M A<sub>m</sub>h. V\_<sub>M</sub> Cî<sub>a</sub> ‘h<sub>m</sub>`’ Agb Va ‘h_m`’`à__mU
h_m` da I U H\$\_m. eŠ` V_m gd àíZ_mMr Cî_a ‘h_m`’ AWd<sub>m</sub> ‘Z<sub>m</sub>hr’ `_m ñdén_mVM Ú_m. Oa
E I_mÚ_m àíZ_mÀ`<sub>m</sub> ~<sub>m</sub>~V<sub>r</sub>V Vâ<sub>m</sub>b<sub>m</sub> Vg H\$aU eŠ` Zgb VaM àíZ{MÝh_mda \\$_brMr (x)
I U H\$_m. H\$RË`<sub>m</sub>hr EH\$\_mM àíZ<sub>m</sub>da \\$\_m {dM<sub>a</sub> H\$aÊ`_mV di K_mbd ZH\$_m. `_m àíZ_mdb_rV
EH\$U 68 àíZ A_mhV. gd àíZ_mMr Cî_a Ú_m. di 20 {__m.

Head, Jnana Prabodhini’s Institute of Psychology (JPIP), 1993,

Published by : Anand Agencies, Pune,

Email – anandagenciespune@gmail.com

àíZ -

- 1) BVa_mÀ`_mn_j {Za_m i d_mJV_mZ_m AñdñW d_mQ_V H\$_m?
- 2) Vâ_mhr Zh__r _Z_amÀ`_mV JJ h_mV_m H\$_m?
- 3) àË`H\$ J_mîQ H\$_mU_mV_rhr _XV Z KV_m Vâ_mhr ñdV:M H\$aV_m H\$_m?

- 4) E I nÚm An i I rÀ`m JhñWmMr AWdm \_bmMr ^Q Qm i Ê`mH\$[aVm Vâhr H\$Yr añÊ`mÀ`m Xgè`m ~mOg Jbm AnhV H\$m?
- 5) ñdV:darb QrH\$m X: I Z hmVm Vâhr EH\$ eH\$Vm H\$m?
- 6) {^H\$mè`m g Vâhr H\$Yr ng XVm H\$m?
- 7) Vâhm bm Annè`mnj m bh mZ ì`ŠVr~am~a ahmU A{YH\$ AndSV H\$m?
- 8) Zh_r Vâhm bm Oam CXmgdmU dmQV H\$m?
- 9) AZm i I r {R H\$mUr ñdV:M añVm hSH\$Ê`m g Vâhr Zm I f AgVm H\$m?
- 10) BVamM âhUU V_À`mnj m {Zam i Agè`m g Vâhr MQH\$Z ZnamO hmVm H\$m?
- 11) àgJr ^mSmd bmJb Var gÜXm ñdV:M âhUU I a H\$aÊ`mH\$[aVm Vâhr à`ÊZ H\$aVm H\$m?
- 12) Vâhr ~è`mM di m _J _J ahmVm H\$m?
- 13) ~mpÜXH\$ H\$m`H\$\_mnj m Vâhm bm I i m\_Ü` A{YH\$ JmSr dmQV H\$m?
- 14) AmnU Oam { I P dîmrM AnhV Ag Vâhm bm dmQV H\$m?
- 15) amJVrb _mJrb _Zî` V\_À`mnT Kgbm Va Vâhr gmYmaUnU {damY H\$aVm H\$m?
- 16) Xmandar b ^æ`mer Vâhr H\$Yr hÁOV Km bÊ`mMm à`ÊZ H\$b m Anh H\$m?
- 17) AZH\$mZr H\$bè`m qZXmñVVrMm V\_À`mda n[aUm _ hmVm H\$m?
- 18) nîH\$ i em JmîQr V_À`m _Zmg bmJVmV H\$m?
- 19) XH\$mZXnamer qH\$_Vr~Ôb Vâhr Zh_r dmX Km bVm H\$m?
- 20) Vâhm g Ag dmQV H\$m H\$s E I mXr dñV V`ma H\$aVmZm qH\$dm {MÌ H\$mTVmZm qH\$dm H\$WmH\$mî` aMVmZm AmnU BVH\$ JJZ OmD\$ eH\$ H\$s AJXr {à` {_ÌmMr gÜXm AmRdu hmUna Zmhr BVH\$ Vâhr E I mÚm JmîQrV JVZ OmD\$ eH\$Vm H\$m?
- 21) Vâhr ~Oa AnhV H\$m?
- 22) Vâhm bm daMda Ag _mYmZr dmQV H\$m?
- 23) V_M NX, V_À`m AndSr{ZdSr daMda ~XbVmV H\$m?

- 24) ~aM b_mH\$ O_b AgV_mZ_m Vâhr I n ~bV_m H\$_m?
- 25) EH\$Q ~gÊ`<sub>m</sub>n j<sub>m</sub> gdmÀ`_m_Ü` AgV_mZ_m Vâhmb_m A{YH\$ _Om dmQV H\$_m?
- 26) d{SbYmè`<sub>m</sub> \_mUgmZr g<sub>m</sub>{JVè`_mà_mU H\$aÊ`<sub>m</sub>n j<sub>m</sub> ñdV: Ra{dè`_mà_mU H\$aU Vâhmb_m A{YH\$ ngV Amh H\$_m?
- 27) Vâhmg Annè`<sub>m</sub> \_ZmVrb {dMna {b{hÊ`_mn j_m ~mbZ A{YH\$ MmJè`<sub>m</sub> àH\$ma i`ŠV H\$aV_m `V_mV H\$_m?
- 28) Á`_m H\$m _m_i Vâhmb_m gdmngZ Xa, EH\$Q ahmd b_mJb Ag H\$m _ Vâhr ZmgV H\$amb H\$_m?
- 29) Annè`<sub>m</sub> AndSrMr JmîQ H\$aÊ`_mH\$aV_m Vâhr H\$Yr dJU_r Jm i_m H\$br Amh H\$_m?
- 30) Vâhr g_mYmaUV: V_À`<sub>m</sub>nda hH\$\_V JmO{dUmè`_m b_mH\$mZ_m Qm iÊ`<sub>m</sub>Mm à`EZ H\$aV_m H\$_m?
- 31) dmMZ_mn j_m JßnmJmîQr d MM_m `mM<sub>m</sub> V\_À`_m {dMmnda OmñV n[aUm _ hmV_m H\$_m?
- 32) V_Mm An_mZ Pmè`<sub>m</sub>ng Vm àgJ V\_À`_m _Zmg \ \$na H\$m i QmMV ahmV_m H\$_m?
- 33) Vâhr H\$Yr {_ÎmZ_m Jm i_m H\$éZ AmUV_m H\$_m?
- 34) E I_mX_m AnK_mV nm{hè`<sub>m</sub>nda \_XV H\$aÊ`_mH\$aV_m Vâhr MQH\$Z nT hmV_m H\$_m?
- 35) Vâhmb_m ^nfU XÊ`<sub>m</sub>H\$aV<sub>m</sub> ~bm{dè`_mng ^rVr dmQV H\$_m?
- 36) Vâhmb_m {_ÎmÀ`_mn j_m mñVH\$ A{YH\$ AndSV_mV H\$_m?
- 37) Vâhmb_m H\$Yr MŠH\$a Anbr Amh H\$_m?
- 38) Amnb âhUU `m`_m Amh h _mhrV AgV_mZ_mgÜX_m, b_mH\$mZ_r H\$bè`_m qZX_i Vâhmb_m dmBQ dmQV H\$_m?
- 39) dmX{ddmX H\$aÊ`_mM Vâhr g_mYmaUnU Qm i rV AgV_m H\$_m?
- 40) Xgè`_mb_m b_mJVrb Ag eâX Vâhr H\$m i OrndH\$ Qm i V_m H\$_m?
- 41) Vâhmb_m MQH\$Z aS`_mV H\$_m?
- 42) gÜ`_mH\$m i Mm di EH\$QçmZ Km b{dU Vâhmb_m AndSV H\$_m?

- 43) A n i I r Ä` _m U g H S S Z E I n X r dñV _m J Z A n U V n Z n V å h m b n \ \$ m a g H \$ m M d m Q V m H \$ m ?
- 44) ñ d V : b m _ h Î d m Ä` d m Q U m è` J m Î Q r H \$ a V m Z n B V a m Z n H \$ m` d m Q b B H \$ S V å h r g m Y m a U V : X b j H \$ a V m H \$ m ?
- 45) E I n X r J m Î Q H \$ é H \$ m Z H \$ m R a { d V ~ g m` M A n { U V m n` V d i { Z K Z h r O m V A g V _ Ä` ~ m ~ V r V h m V H \$ m ?
- 46) A m n è` \_ Ü` H \$ e m M r V a r C U r d A m h , A m n U H \$ m R H \$ _ r n S V m A g d m Q Z V å h m b m é I é I d m Q V H \$ m ?
- 47) H \$ m h r V a r ^ b V g b V { d M m a _ Z m V ` D \$ Z V _ M S m H \$ ^ U ^ U V H \$ m ?
- 48) V _ M H \$ m _ Z r Q H \$ b Z m h r V a V å h r Z m H \$ a m d a H \$ Y r A m a S V m H \$ m ?
- 49) A m n è` m j n n Q m B V A g b è` _m U g m ~ a m ~ a g n _ Z n I i V n Z n V å h r à` È Z m M r { e H \$ ñ V H \$ a V m H \$ m ?
- 50) H \$ m h r d i m b m H \$ V _ Ä` M m J b n U m M m J a \ \$ m` X m K V m V H \$ m ?
- 51) A m n è` m O d i n a g m A m È _ { d í d m g Z m h r , A g V å h m b m d m Q V H \$ m ?
- 52) E I n X r J m Î Q { _ i { d è` n Ä` A W d m H \$ é Z X m I { d è` n Ä` A n Z X m n j m X g è` n Ä` ñ V V r M m , e m ~ m g H \$ s M m A n Z X V å h m g A { Y H \$ d m Q V m H \$ m ?
- 53) n T H \$ m` h m B b h \_ m { h V r Z g V m Z n E I n X r J m Î Q E H \$ Q Ç m Z M H \$ a Ê` m g V å h r V` n a A m h m V H \$ m ?
- 54) V _ Ä` m n T { e a O m a r H \$ a U m è` m ~ a m ~ a O e m g V g d m J Ê` m M m V å h r à` È Z H \$ a V m H \$ m ?
- 55) H \$ a V A g b è` J m Î Q t d a M b j C S Z V _ M _ Z Z h _ r X g a r H \$ S ^ a H \$ Q V O m V H \$ m ?
- 56) V _ Ä` ~ m ~ V r V d m Q b V ~ m b U m è` m g V å h r M m J b m h m V X m I { d V m H \$ m ?
- 57) X g è` m H \$ R è` m h r J m Î Q t n j m b m H \$ Ä` \_ i m ì` m V a m h Ê` m Z V å h r A { Y H \$ C Î m { O V h m V m H \$ m ?
- 58) A Z m i I r _m U g m e r g ^ m f U g é H \$ a U V å h m g O _ V Z m h r H \$ m ?

- 59) Dada H\$hr EH\$ H\$maU {XgV ZgVn H\$Yr AmZXr Va H\$Yr X: I r Ag V_M hmV H\$?
- 60) ñdV:À`m dñV Vårh ì`dpñWVnU g^ni Vn H\$?
- 61) g^i` XKQZmMr Våhbm ^rVr dmQV H\$?
- 62) _ZmVb _ZmVM RdU Vårh gYnaUnU ngV H\$aVn H\$?
- 63) H\$Urhr Z amJdVn AWdm H\$Urhr àmËgmhZ Z XVn E I nX {O{H\$arM H\$_ Vårh ~amM di {MH\$mQrZ H\$é eH\$Vn H\$?
- 64) añË`mdarb b mH\$ Annë`mH\$S {Za I Z nhmV AnhV Aem H\$ënZZ Våhmg H\$ggM hmV H\$?
- 65) ghbrÀ`m dir, g\_ma^À`m dir Vårh _mJ ahmVn H\$?
- 66) A_H\$ H\$a, V_H\$ ZH\$m Ag Xgè`mZ gm{JVbb Våhbm MmbV H\$?
- 67) {eñVrMn Våhmg amJ `Vn H\$?
- 68) Vårh Zh_r ^mdZmàXrßV AgVn H\$?

n[a{eï\ \$

{dÚWu àíZmabr

gnU Znd :-

OÝ_ Vmar I :-

enim :-

B`ËVm :- Zddr, VH\$Sr :-

d{SbmM nU Znd :-

ZmH\$ar / ì`dg`

{ejU :-

AmBM nU Znd :-

ZmH\$ar / ì`dg` / J{hUr

{ejU :-

‘A’ JQ

`m` n`m`mÀ`m MmH\$QrV ‘✓’ Aer I U H\$am.

1) g»I m ^mD\$ Amh H\$m?

hm` Zmhr

Agë`mg Ë`mM d` {H\$Vr?

2) g»I r ~hrU Amh H\$m?

hm` Zmhr

Agë`mg {VM d` {H\$Vr?

3) V_M EH\$Î H\$Q~ Amh H\$m?

hm` Zmhr

Agë`mg Vâhr KamV H\$mU H\$mU amhVmV?

4) Zh_rM AmOr-AmOm~mgh ahmdg dmQV H\$m?

hm` Zmhr

5) Vâmbm V_À`mnj m bhmZ qH\$dm _mR^ ^mdS Agmdg

dmQV H\$m?

hm` Zmhr

6) ^mD\$ Agmdg dmQV Agë`ng H\$mU hdg dmQV?

hm` Zmhr

• `m/` aH\$mY`mV '✓' Aer IU H\$am.			
	Zh_r	H\$YrVar	H\$YrM Zmhr
6) ^mD\$/~{hUrer I i m`bm AndSV H\$m?			
7) V_Mr AnnmgmV ^mSU hmVmV H\$m?			
8) nmbH\$mZm KaH\$m_mV _XV H\$aVm H\$m?			
9) Xadfu em i Ä`m ghbrg Om`bm {_i V H\$m?			
10) nmbH\$mgh ghbrg OmVm H\$m?			
11) _ZmV Abbm àË`H\$ àíZ/{dMma Våhr nmbH\$mH\$S`_mSVm H\$m?			
12) ñdV:Ä`m ej{UH\$ àJVrg~Yr nmbH\$mmer ~mbm`bm AndSV H\$m?			
13) _XmZmda I i m`bm OmVm H\$m?			
14) V_Ä`m Kar nmhU / ZmVdmBH\$`VmV H\$m?			
15) nmhË`mM`U Våhmbm AndSV H\$m?			
16) gÄrV nmbH\$m{edm` ZmVdmBH\$mH\$S`ahm`bm OmVm H\$m?			
17) Våhmbm {_i mbb E I mX`e/~{jg V_Ä`m ^mD\$/~{hUrbm gmJÊ`mMr/Xm IdÊ`mMr CËgH\$Vm AgV H\$m?			

18) Våhnb {_ibbb ID\$ ^ndS V dQZ Indgm dQV H\$?			
19) gI/X:IÄ` jUr Anb {dMa H\$UrVar EH\$dV Ag dQV H\$?			
20) V_Ä` _Z V ZH\$amE_H\$ (dMa `V V H\$?			

n[a(ei) J

nmBH\$ àíZmdbr

gnU Znd :-

d` :-

{ejU :-

ZmH\$ar/i`dgm`/J{hUr

_bJm Agë`ng È`mM d` :-

_bJr Agë`ng {VM d` :-

‘A’ JQ

• `m/2` aH\$mY`mV ‘✓’ Aer IU H\$am.			
	Zh_r	H\$YrVar	H\$YrM Zmhr
1) V_Mm nmë` eni Ä`m ñZhg_bZmV gh^mJr hmVm H\$m?			
2) dŠVEd/ZmQç/ZÈ`/H\$sSm B. ñnYm_Ü` gh^mJr hmVm H\$m?			
3) Aä`mg/{_Î-_ÎrU B. {df`r _Z_mH\$inUmZ ~mbVm H\$m?			
4) V_Mm nmë` g_d`ñH\$ ^mdS qH\$dm {_Î/_ÎrU `mÄ`m~am~a Aä`mg H\$aVm H\$m?			
5) V_Ä`m KanVrb dmVmdaU AmZXr d g_mYmZH\$maH\$ AgV H\$m?			
6) V_Ä`m nmë`mbm ^mdSmmr CUrd ^mgV H\$m?			
7) _mRçmÄ`m gMZmM nmBZ H\$aVm H\$m?			

8) nē`mMr d <sub>m</sub> JUH\$ Ĩ <sub>m</sub> gX <sub>m</sub> `H\$ d _m QV H\$ _m ?			
9) nē`mĀ` _m A` <sub>m</sub> gd` _m t~ _m V H\$R _m a eāX _m V OmUrd H\$éZ XV _m H\$ _m ?			
10) V_M _m nē` <sub>m</sub> Ē`mĀ` <sub>m</sub> gd JaOm nU hmĒ` _m g _m Rr VH\$ _m a H\$aV _m H\$ _m ?			
11) nē` _m b _m {e j _m H\$aV _m H\$ _m ?			
12) V_M _m nē` <sub>m</sub> KS'bē` _m KQZVZ ñdV:b _m g _m dé eH\$V _m H\$ _m ?			

‘~’ JQ

àĒ`H\$ àíZ<sub>m</sub>g<sub>ma</sub> n<sub>m</sub>M n`_m` {Xbb A_mhV. àíZ_mM CĒVa {b{hV_mZ_m Vâ_mh_mb_m EH\$_mn_j_m OmñV
n`<sub>m</sub>` _m d_mQV Agb Var Ē`<sub>m</sub>nH\$<sub>s</sub> Om n`_m` g<sub>d</sub><sub>m</sub>V A{YH\$ <sub>m</sub> d<sub>m</sub>QV<sub>m</sub> A<sub>m</sub>h Ē`_m
n`<sub>m</sub>`b_mM ‘✓’ Aer IU H\$andr. H\$_n`<sub>m</sub> EH\$<sub>m</sub> àíZ<sub>m</sub>g<sub>m</sub>Rr A{YH\$ n`_m` {ZdS Z`_mV. BVa`_m
n`<sub>m</sub>`g_{ma} ññîQ b I_r Cēb I H\$and_m.

13) V_Ā`<sub>m</sub> nē`_mM_m AndSV_m N_X H\$_mUV_m?

A) J_m`Z ~) d<sub>m</sub>XZ H\$) ZĒ` S) {MĪH\$b_m B) BVa

14) EH\$Xa ñd^_md H\$g_m A_mh?

A) e_mV ~) à_i H\$) _Z{_mi_mD\$ S) hĀ_r B) BVa

15) V_Ā`<sub>m</sub> nē`_mM_m {def M_mJb_m JU H\$_mUV_m?

A) à_m__m{UH\$ ~) g_Og H\$) Aä`_mg S) A_mk_mY_{ma}H\$ B) BVa

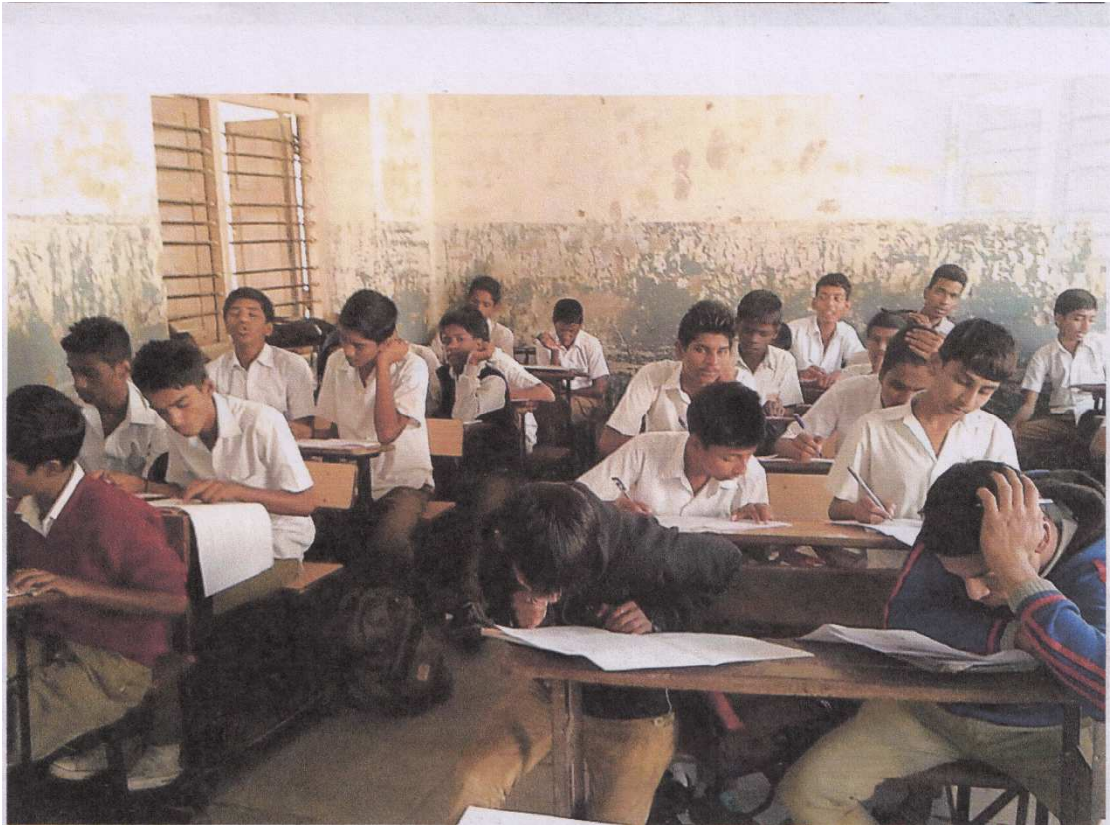
16) nē`_mM Ann_mng_mVrb d_mJU H\$g A_mh?

A) {Oìh_mù`_mM ~) _Ì_mU H\$) gKf_mM S) VQñW B) BVa

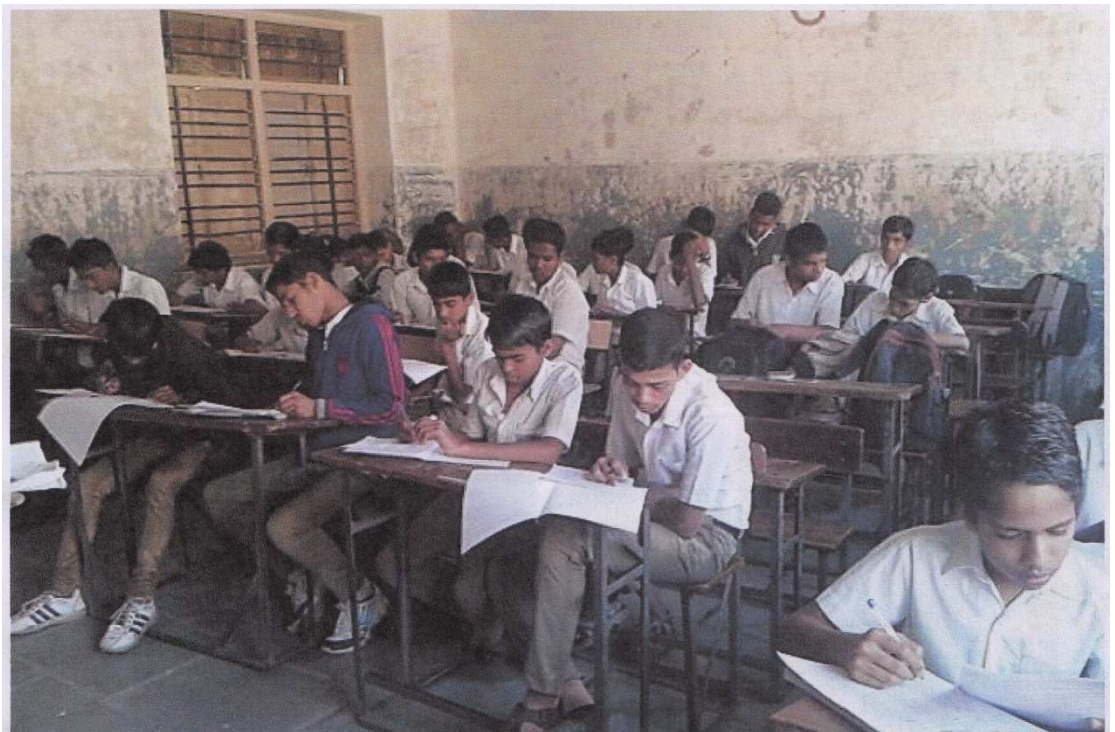
- 17) eniVZ nē`nÀ`n H\$eng~Yr VH\$mar `VmV?
 A) Aä`ng(df`H\$ ~) dVZ(df`H\$ H\$) H\$m_ diV nU Z H\$aU
 S) H\$mUVrM VH\$ma `V Zmhr B) BVa
- 18) V_Mm nē` BVamnjm H\$emV H\$_r Amh Ag Vâmbm dmQV?
 A) Aä`ngmV ~) I i mV H\$) ~mbÊ`mV
 S) H\$m_ diV nU H\$aÊ`mV B) BVa
- 19) V_Mm nē` ^md{ZH\$ÑîQ`cm H\$mUma A{YH\$ Adb~Z Amh?
 A) AmB ~) dSrb H\$) AmB d dSrb S) {ejH\$ B) BVa
- 20) V_À`n nē`mMm ì`pŠV\_Îd {dH\$m\_g CĖV\_ hmÊ`nÀ`n ÑîQrZ Vâhr OmUrdndH\$ H\$m`
 à`ĖZ H\$aVm?
 A) NXdJ ~) dmMZ H\$) ì`pŠV_Îd {dH\$m_g {e{~a
 S) ñdAmMaU AmXe B) BVa

nmbH\$mMr ghr

ge{YH\$m - Á`m{V \_hmOZ, EM. EM. nr. gr. hm`ñH\$b, hOanmJm, nU 30. Aer ½dmhr XV
 H\$s, hr gd _m{hVr JmnZr` amhrb. YÝ`dmX !

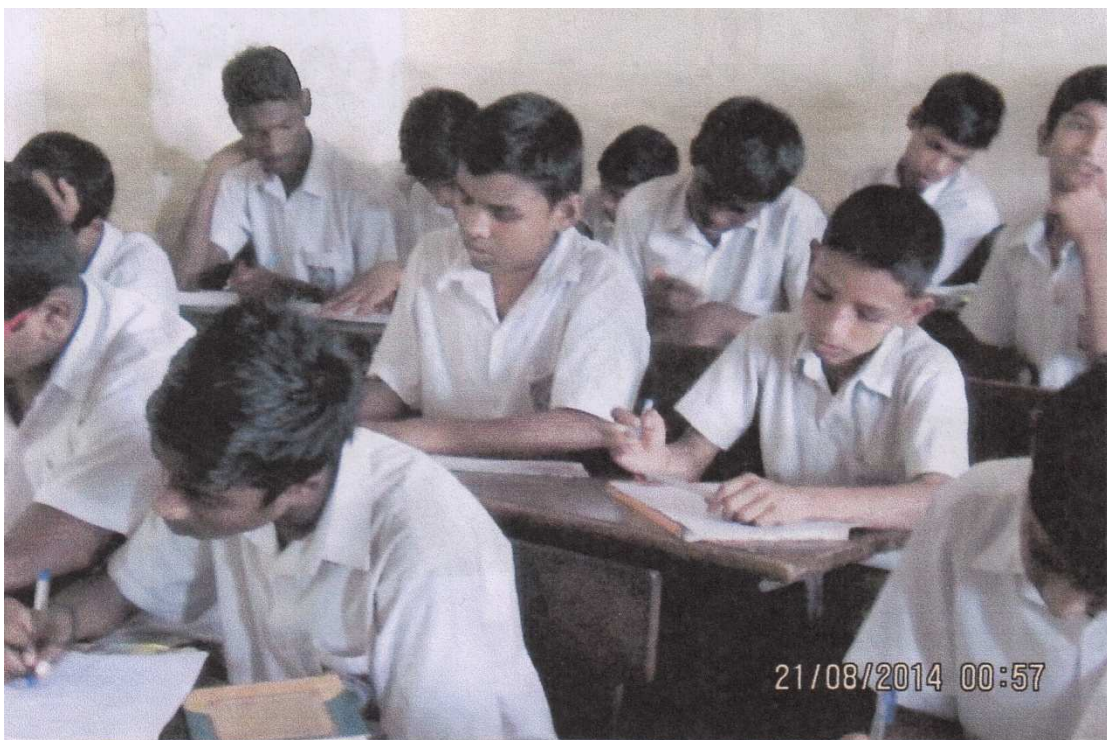
1r {edmOr _amRm hm`ñH\$b, nU

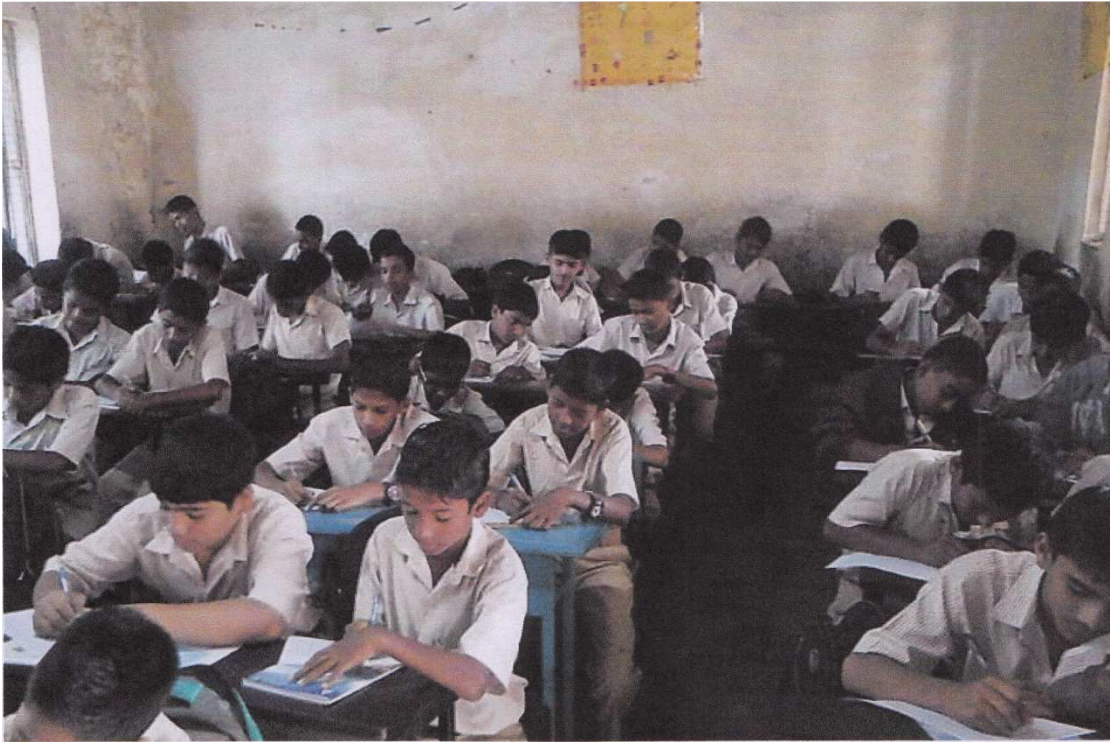
Eg. EZ. Sr. Qr. HSY`m em in, nU

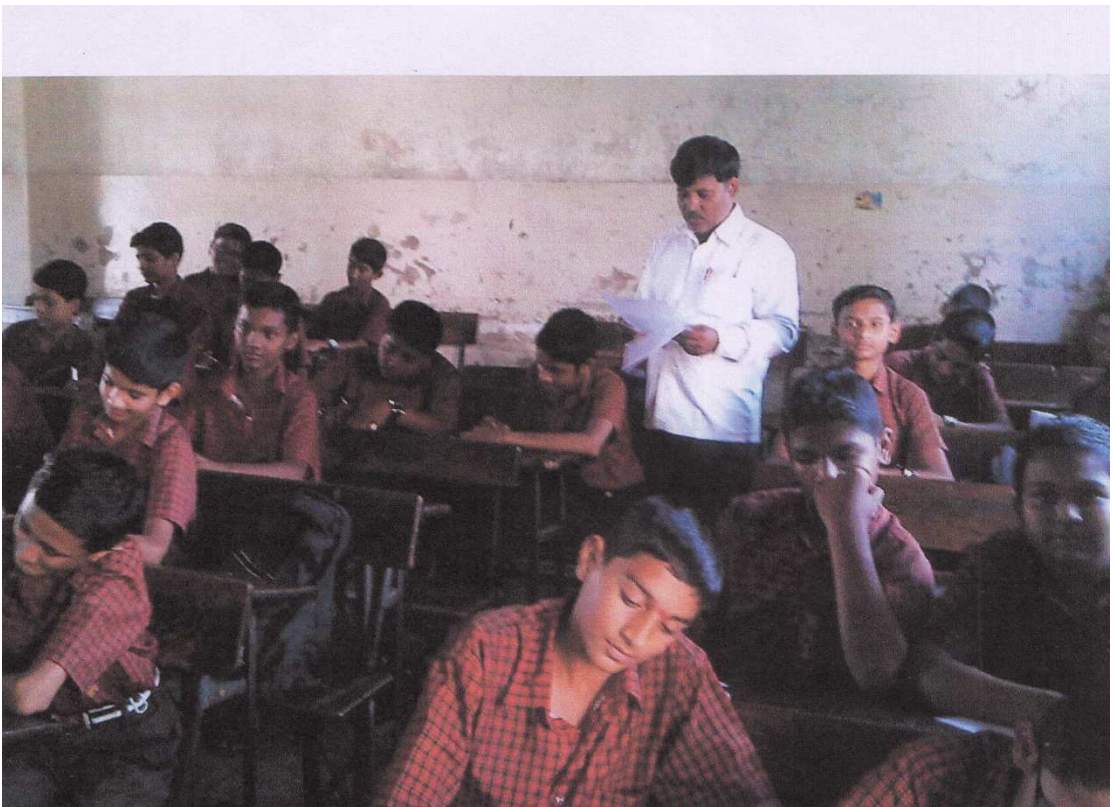
hVnĚ_m amOJê\$ {dÚnb` (_bmM), nU

H\$ân EÁ`H\$eZ gngm`QrM hm`ñH\$b, nU

{d_bm~mB Jadma hm`ñH\$b, nU

जीवनात प्रत्येक गोष्ट माझ्या मनासारखी होईलच असे नाही. 'काही वेळा मनाप्रमाणे घडेल, काही वेळा घडणार नाही, ' ही विचारातल्या लवचिकपणाची शिकवण लहानपणापासून मुलांना पालकांनी देणे आवश्यक आहे.

- डॉ. अ. ल. देशमुख

परिक्षेमध्ये उच्चल यश मिळविण्यासाठी, परीक्षा कालावधीमध्ये शारीरिक आरोग्याबरोबर मनाचे आरोग्यही उत्तम असणे अत्यंत आवश्यक आहे. मुलांच्या शारीरिक स्वास्थ्याबद्दल आपण बहुधा जागरूक असतो. शारीरिक आजार उदा. अपचन, डोकेदुखी, प्रडसे, ताप, खोकला हे आजार सहजासहजी आपल्या लक्षात येतात, मात्र मानसिक आजाराला बाबतीत तसे होत नाही. कारण मन म्हणजे काय, ते कोठे आहे, ते

कसे आहे आणि आजार झाल्यावर ते कसे दिसते यासंबंधी आपल्याला काहीच माहिती नसते. मनाच्या आजारासंबंधी समाजात काही गैरसमज आहेत. त्यापैकी सर्वश्रुत असलेला म्हणजे मनाचा आजार असला की, वेड्याच्या इस्पितळात जावे लागते. ही चुकीची समजूत आहे. फार गंभीर आजार असल्यासच इस्पितळात पाठवतात; पण अगदी साध्या साध्या गोष्टीसुद्धा मनाच्या आजाराच्या आहेत. मुलांच्या बाबतीत अनेकांना पुढील अनुभव अनेक वेळा दिसून येतात.

१) क्षुल्लक कारणावरून संतापणे २) कोणतीही नवीन वस्तू बाजारात दिसल्यावर ती विकत घ्या, असा हट्ट पालकांजवळ करणे ३) शाळेतले सगळे विद्यार्थी मला सारखे चिडबतात. ४) शिक्षकांना मी आवडत नाही ५) प्रश्नपत्रिका खूप अवघड होत्या म्हणून मी नापास झालो. ६) सतत शांत किंवा गंभीर असणे, कधीही न हसणे ७) क्षुल्लक वस्तू हरवली तरी बेंचैन होणे ८) परीक्षेला घाबरणे ९) सतत विदुषकासारखे वागणे १०) इतरांबरोबर न मिसळणे. सतत अलिप्त किंवा एकटे राहणे. वरील उदाहरणे म्हणजे मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने काही ना काही उणीव आहे, असे समजावे.

मनाचे आरोग्य का बिघडते ?

शारीरिक स्वास्थ्य का बिघडते ? शारीरिक गरजा न भागल्यास आजार निर्माण होतात. शरीराप्रमाणे मनाच्याही काही गरजा आहेत.

१) **शारीरिक सुरक्षितता** : तहान, भूक, मनोरंजन, खेळ, विश्रांती आणि झोप या मुलांच्या प्रार्थमिक स्वरूपाच्या गरजा आहेत. पालकांकडून त्या योग्य प्रकारे भागवल्या नाहीत तर मुले बेचैन होतात. त्यांचे कामात लक्ष लागत नाही आणि मनाचे आरोग्य बिघडण्यास सुरवात होते.

२) **भावनात्मक सुरक्षितता** : घरामध्ये लहान मुलांना जे प्रेम, जिव्हाळा, आत्मीयता व वागणूक मिळते त्याचा परिणाम मुलांच्या मनावर होतो. ज्या घरामध्ये लहान मुलांचे योग्य वेळी कौतुक होत नाही, काही चूक झाल्यास कडक शिक्षा होते अशा मुलांचा घरात कोंडमारा होतो, मानसिक ताण निर्माण होतो व मनाचे आरोग्य बिघडते.

३) **यशाची गरज** : शाळेमध्ये अभ्यासात, खेळात, विविध स्पर्धांमध्ये यश न मिळाल्यास मुले निराश होतात. आपल्याला शाळेत काहीच येत नाही ही भावना निर्माण होते आणि येथेच मनाचे आरोग्य बिघडण्याचे बीज रोवले जाते.

४) **प्रतिष्ठा किंवा मान्यता** : घरच्या आणि आजूबाजूच्या प्रत्येक व्यक्तीने आपल्याला मान द्यावा, असे लहान मुलांना वाटत असते. घरातली माणसे आपल्याकडे लक्ष देत नाहीत असे दिसले की मुले हट्ट करायला लागतात, 'मला पण घरात महत्वाचे स्थान आहे,' असेच विविध हट्टांनुसार सांगत असतात. यश न मिळाल्यास त्यांच्या मनाचे आरोग्य बिघडते.

मनाच्या आरोग्यवाढीसाठी उपाय

● मुलांना घरी कशा प्रकारचे वातावरण लाभते, त्यावर त्यांच्या मनाचे आरोग्य अवलंबून आहे. मनाच्या आरोग्यासाठी चांगला पौष्टिक, सकस आहार, योग्य टॉनिक म्हणजे घरचे प्रेमळ वातावरण यांची आवश्यकता आहे. गरिबीमुळे पालकांची ओढाताण होत असल्यास त्याचा परिणाम मुलांवर होणार नाही याची काळजी पालकांनी घेतली पाहिजे.

● आपण असुरक्षित आहोत ही भावना मुलांमध्ये वाढीस लागता कामा नये. त्यांच्याकडून एखादेवेळी एखादी चूक घडल्यास अवास्तव शिक्षा देऊ नये. योग्य प्रमाणात समुपदेशन किंवा शिक्षा केल्यास त्याचा इष्ट परिणाम होतो.

● काही पालक मुलांची नको तितकी काळजी घेतात. त्यांना अजिबात स्वातंत्र्य देत नाहीत. अशी मुले आजूबाजूच्या सामावून घेऊ शकत नाहीत. मनाने दुर्बल राहतात. अडचण आल्यावर घाबरतात. काही पालक मुलांवर अगदी कडक बंधने लादतात, हेही मनाच्या आरोग्य वाढीस घातक आहे.

● मुलांच्या कुवतीपेक्षा जास्त यशस्वी अपेक्षा धरू नका. अपेक्षित यश मिळत नसल्याची भावना खोलवर रुजल्यास मनावर त्याचा पगडा कायम राहतो. मिळेल ते यश उत्तम आहे, त्याचे कौतुक करा.

● सर्व मुलांना समान वागणूक द्या.

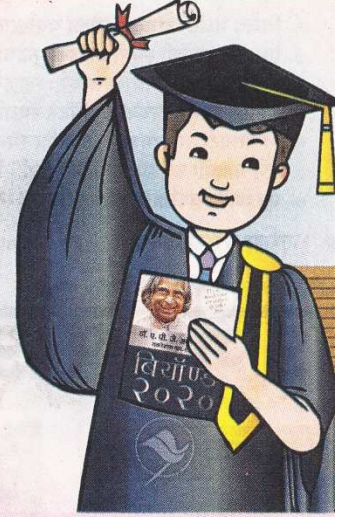
● निरोगी मनासाठी ध्यानधारणा, प्राणायाम आणि योग क्रिया अत्यंत प्रभावी उपाय आहेत. मन एकाग्र केल्याची शक्ती योगशास्त्रात आहे. मुलांना 'आनापान' साधना शिकवा. आनापान साधनेच्या नियमित सरवावामुळे मुलांमध्ये भीती, राग, चीड, उदासीनता, न्यूनगंड, नैराश्य कमी होऊन मनामध्ये उभारी येते. हेच मनाच्या आरोग्यवाढीसाठी हवेय.

स्काई - २५०५५८

मुख्याध्यापक व्यक्तिमत्त्व विकासाचे दूत...

शिक्षक आणि मुख्याध्यापक यांच्यामधील सहसंबंध हे शाळेचे आरोग्य ठरविते. हे संबंध घडविणे, विकसित करणे, जपणे हे आपले कर्तव्यच असल्याचे प्रत्येक मुख्याध्यापकाने जाणले पाहिजे. हे संबंध शाळेच्या, विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीला उपकारक असतात.

डॉ. उमेश दे. प्रधान

मुख्याध्यापक म्हणजे काही जणांना आपले वडील किंवा आई वाटत असतात, काहींना मोठा भाऊ किंवा मोठी ताई. काहींकरिता तो केवळ एक ज्येष्ठ शिक्षक असतो. काहींच्या दृष्टीने तो एक दिशादर्शक, मार्गदर्शक असतो. काहींसाठी तो एक नेता असतो. आपल्याकडे मुख्याध्यापक एक कुटुंबप्रमुख शिक्षक आणि बाकीचे सहायक शिक्षक म्हणून पाहण्याची पद्धती आहे. याच नात्याने आपण आपली भूमिका प्रभावोपणे बजावायला हवी. त्यासाठी नियोजित कार्यक्रम हाती घ्यावेत.

मुख्याध्यापक म्हणून अनेक जबाबदाऱ्या स्वीकाराव्या लागतात. त्यातील महत्त्वाची जबाबदारी म्हणजे शिक्षकांचे सक्षमीकरणचे आव्हान. त्यांचे सहकार्य, त्यांच्यातील कौशल्यांची वृद्धी, त्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास. कारण विद्यार्थ्यांप्रमाणे शिक्षक घडविण्याची जबाबदारीही शाळाप्रमुख म्हणून मुख्याध्यापकांचीच असते. शिक्षकांमुळेच विद्यार्थी घडतील, म्हणून शिक्षकांचे शिक्षक अशी आपली भूमिका बजवावी लागेल.

दिशादर्शक

आपल्या शिक्षकांचे SWOT Analysis करणे त्यांच्या पुढील वाटचालीसाठी उपयुक्त ठरणारे आहे. आपल्या सहकारी शिक्षकांमध्ये अरणाऱ्या बलस्थानांची, त्रुटींची, संधींची आणि त्यांच्यासमोरील धोक्यांची जाणीव त्यांचा प्रमुख म्हणून करून घेतल्यास नक्कीच त्या अनुषंगाने शिक्षकांच्या विकसनाची जबाबदारी चांगली पार पाडू शकाल. आपल्या शिक्षकांचा हा अभ्यास त्यांच्या नकळत करून त्यांचा आणि पर्यायाने विद्यार्थ्यांचा विकास साधता येईल, तसेच त्यांच्या मार्गदर्शनाची दिशाही सापडेल. केवळ विद्यार्थी विषयक सभा आयोजित करण्यापेक्षा शिक्षक उन्नयन विषयीच्या सभा आयोजित कराव्या हव्यात.

मार्गदर्शक व्याख्याने

शिक्षण क्षेत्रातील आव्हाने सतत वाढत आहेत. त्या आव्हानांना शिक्षकांना तोंड द्यायचे आहे. शिक्षकांचे व्यक्तिमत्त्व घडवताना त्यांना आव्हानांची जाणीव सातत्याने करून द्यावी लागेल. प्रत्येक विषयातील

माहितीची व्याप्ती वाढत आहे, माहितीच्या विविध स्रोतांची भर पडत आहे. अध्ययन-अध्यापनाच्या, मूल्यमापनाच्या पद्धती बदलत आहेत, त्यांना योग्य प्रकारे समजून घेण्यासाठी अशा मार्गदर्शनाची गरज भासते. नवे शोध, नवे तंत्र हे शिक्षण क्षेत्रावर अधिराज्य गाजवत आहे आणि कधी नव्हे ते सर्वच व्यवस्थेला आव्हान निर्माण झाले आहे. शाळास्तरावर शिकण्याचा आणि शिकवण्याचा विषय विद्यार्थ्यांबरोबरच शिक्षकांच्या मनात सतत ठेवणे या व्याख्यानातून शक्य होते. विविध तज्ज्ञांचा शोध मुख्याध्यापकाला सतत घ्यावा लागतो, ज्यातून तो आपल्या शिक्षकांना बदलत्या जगात अद्ययावत ठेवू शकतो.

प्रशिक्षण

संगणक प्रशिक्षणापासून ते विषयासंदर्भातील प्रशिक्षणाचे आयोजन महिन्यातून एक दिवस करणे अगत्याचे आहे. प्रत्यक्षात संगणकावर प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. आपल्या अपेक्षा त्यांच्यासमोर स्पष्ट करणे फायद्याचे असते. त्यामुळे नेमके काय करायचे आहे ते कळते. अध्यापनातल्या एखाद्या छोट्या घटकावर, नव्या विचार प्रवाहावर, तज्ज्ञ मार्गदर्शकाच्या साहाय्याने ही प्रशिक्षणे आयोजित करता येतील. जुन्या सवयीच्या झालेल्या गोष्टींचा त्याग करणे आणि नव्या गोष्टी अंगीकारणे हे जमायला हवे. यासाठी ही प्रशिक्षणे उपयुक्त ठरतात. त्यांच्या गरजांवर आधारित असे प्रशिक्षण कार्यक्रम हाती घेतल्यास फायद्याचे होईल.

कार्यशाळा

कार्यशाळेमधून प्रत्यक्ष काम केले जाते आणि थिअरी आणि प्रॅक्टिकलची जोड मिळते. अध्ययन-अध्यापन साहित्य तयार करण्यासाठी, प्रेझेंटेशन तयार करण्यासाठी, नवीन उपक्रम, प्रकट वाचन, कौशल्य विकसन, सॉफ्ट स्किल्स विकसन यांसारख्या विषयांवर कार्यशाळा हाती घेता येतील. वर्षभर लागणारे चार्ट तयार करता येतील. लेखन कार्यशाळा आयोजित करून शिक्षकांमध्ये नवा पैलू पाडता येईल. महिनाअखेरीस, सुटीच्या काळात अशा कार्यशाळा आयोजित करणे उपयुक्त होईल.

आपलं मूल यशस्वी व्हावं, अशी कोणत्याही आई-बाबांची इच्छा असणारच; पण परिस्थिती प्रतिकूल असेल आणि प्रतिस्पर्धी वरचढ असेल, तर अपयश स्वीकारून प्रतिस्पर्ध्याकडून शिकून घेण्याची, आपण कुठे कमी आहोत हे जाणून घेण्याची सकारात्मक मानसिकता पालकांनी तयार करायला हवी. सध्याच्या काळाची ती गरज आहे.

सकारात्मक

म. टाइम्स
२६.५५.१७

दृष्टिकोन महत्त्वाचा

► डॉ. विनीता कुलकर्णी,
सहकारनगर

सध्याच्या काळ हा स्पर्धेचा आहे. कोणत्याही क्षेत्रात स्पर्धा आणि ध्येय असल्याशिवाय कष्टाने किंवा लाभलेल्या गोष्टींचा उपयोग कसा करावा याचं महत्त्व कळत नाही. या चढाओढीत यशस्वी होण्याच्या धावपळीत, मुलांचा एखाद्या गोष्टीकडे आणि परिस्थितीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत चालला आहे. यश मिळालंच पाहिजे, अमुक एखादी गोष्ट मी करणारच, प्रत्येक स्पर्धेत मी भाग घेणार आणि यशस्वीच होणार या ईश्यापायी स्वतःचं बालपण हरवून बसतात. अपयश, नकार, प्रतिकूल परिस्थिती या गोष्टी स्वीकारण्यासाठी दृष्टिकोन सकारात्मक असावा लागतो. पालकांनी या बाबतीत मुलांचे समुपदेशक म्हणून काम करणं आवश्यक आहे.

‘आहे ना आवड त्याला, मग आपण पाय मागं खेचणं बरोबर नाही,’ असा पालकांचा दृष्टिकोन असतो. काही अंशी हे खरं असलं, तरी मुलांना ‘नाही’ ऐकायची सवय असायलाच हवी. खेळ असो गायन असो चित्रकला असो या अनेकविध क्षेत्रात अव्वल नंबर यावं, म्हणून पालकांची धडपड आपण पाहत असतोच. ज्याची मनापासून आवड आहे, त्या कलेत निपुण होण्यासाठी प्रयत्न केल्यास आपलं मूल अधिक आनंदी आणि तणाव रहीत बनेल, असं मला वाटतं. अभ्यासाव्यतिरिक्तचा छंद जोपासणं हे मानसिक आरोग्य उत्तम राहण्यासाठी आवश्यक असतं. त्याचा अतिरेक, म्हणजे सर्वच क्षेत्रात बाजी मारण्यासाठी प्रयत्न झाले, तर मुलांना स्वतःसाठी वेळच मिळणार नाही. आपल्या आवडीच्या गोष्टीत मुलांचं मन रमतं, ताण हलका होतो,

प्रसन्नता येते आणि पुढील शैक्षणिक जबाबदाऱ्या पेलण्यास ते सज्ज होतात. ‘ऑल राउंडर असलेल्या आपल्या लहानग्यास स्वतःसाठी लागणारी स्पेस मिळतच नाही. क्लासेस, स्पर्धा, चढाओढ, अभ्यास, शाळा या सगळ्यात आईशी गप्पा, बाबांशी मस्ती, आजोबरोबर गोष्टी, आजोबांबरोबर संवाद हे हरवून जात नाही ना, ना याकडेही पालकांनी लक्ष दिलं पाहिजे.

मनाला मिळणारा आनंद कमी होता कामा नये. आज आपण पाहतो, की परीक्षेत खूप चांगले मार्क मिळावे, यासाठी पालकांची विलक्षण धडपड सुरू असते. यशाची दुसरी बाजू अपयशही असते, ही गोष्ट त्यामुळे मुलांना कळतच नाही. अपयशासारख्या नकारात्मक गोष्टीकडे सकारात्मकतेनं पाहता आलं पाहिजे. ही सवय आणि मानसिकता लहानपणापासून निर्माण झाली पाहिजे. सध्या विद्यार्थ्यांची आत्महत्या, पळून जाणं, अघोरी कृत्य करणं ही उदाहरणं वाचतोच आपण. मध्यंतरी एका १५ वर्षांच्या मुलानं दुचाकी पेटवल्याची बातमी आली होती. कारण होतं, आई-बाबा रागावले. पंधरा वर्षांचं, म्हणजे शाळकरीच मूल. एवढा राग कशासाठी? याचं कारण नकार ऐकायची सवय मुलांची कमी झाली आहे. आई-बाबा कष्ट करून मुलांना हवं ते देण्याचा प्रयत्न करतात. ते करताना कधीतरी नाही म्हणायला इव. त्यातून मुलांची मानसिकता नकार पचवण्यास सक्षम होईल. एखाद्या स्पर्धेसाठी मुलं जातात, तेव्हा यशस्वी होण्यासाठी भरपूर सल्ले आपण देतोच. त्याबरोबर मनाच्या एका बाजूला अपयशाचीही तयारी ठेवण्याचा सल्ला दिला पाहिजे. आपणच प्रत्येक वेळी यशस्वी होऊ असं नाही. दुसऱ्यांनी मिळवलेल्या यशातही आनंद मानायला मुलांना शिकवावंच लागतं; कारण ती निरागस असतात. परिस्थितीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक असेल, तर आनंद आणि समाधान दोन्ही गोष्टी मिळवता येतात.

आपलं मूल यशस्वी व्हावं, अशी कोणत्याही आई-बाबांची इच्छा असणारच; पण परिस्थिती प्रतिकूल असेल आणि प्रतिस्पर्धी वरचढ असेल, तर अपयश स्वीकारून प्रतिस्पर्ध्याकडून शिकून घेण्याची, आपण कुठे कमी आहोत हे जाणून घेण्याची सकारात्मक मानसिकता पालकांनी तयार करायला हवी, असं मला वाटतं. सध्याच्या काळाची ती गरज आहे. विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्या, माथेफिरूपणानं अघोरी कृत्य करणं, या घटना मानसिक अनारोग्यामुळे घडतात. आयुष्यातील संकटांना सामोरं जाण्यासाठी, वाईट प्रवृत्तीचा प्रतिकार करण्यासाठी, अपयश आनंदानं स्वीकारण्यासाठी कणखर; पण सकारात्मक मानसिकता निर्माण होणं फार आवश्यक आहे. त्यासाठी पालक आणि मुलांमध्ये सुसंवाद असायला हवा.

अपयश पचवायला शिकवू या

सकाळ - २३.०८.२०

यश मिळविल्यानंतर
आनंद कसा व्यक्त
करायचा हे सांगावे
लागत नाही, मात्र
अपयश आल्यावर
त्याला कसे सामोरे
जायचे याबाबत
विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन
केलेच पाहिजे.
अपयश ही नवीन गोष्ट
शिकायला मिळालेली
संधी आहे, याची
जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये
निर्माण केली पाहिजे.

डॉ. उमेश दे. प्रधान

परीक्षेत नापास होण्याच्या भीतीने विद्यार्थी घरातून पळून गेला, अपेक्षेपेक्षा कमी गुण मिळाले म्हणून जीवनच संपविले, खेळात हरले म्हणून अपयशी ठीमने शाळेत नासधूस केली, अभ्यास नीट झालेला नाही म्हणून यावर्षी ड्राॅप घ्यायचे ठरवले, शाळेच्या परीक्षेच्या अपयशाने घाबरून शाळाच सोडून दिली यांसारख्या घटनांनी मन विषण्ण होते. यश आणि अपयशानेच जीवन बनले आहे. अपयश जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. यश मिळवण्यासाठी काय करायचे ते शाळांमधून शिकवले जाते, पण अपयश आल्यास काय करायचे हे सांगितले जात नाही. विद्यार्थ्यांना अपयश पचवायला शिकवण्याची आपली जबाबदारी आहे, हे शाळांनी जाणले पाहिजे.

एखाद्या शुल्लक गोष्टीवरून अगदी लहानपणापासूनच अपयशाची भीती पक्की व्हायला लागते. हळूहळू ती आपल्या प्रत्येक कृतीवर ताबा मिळवायला लागते. प्रत्येक कृती करताना अपयशाचाच विचार मनात यायला लागतो. अपयशाशिवाय प्रगती नाही, हे आपण जाणून घेत नाही. अपयश हे प्रत्याभरणासाठी आवश्यक असते, कारण अपयशातून बरेच काही शिकण्यासारखे असते. आपले काय चुकले, आपण कोठे कमी पडलो, काय करायला पाहिजे होते हे आपल्याला अपयशातूनच उमगते. काय करायचे नाही, हे अपयश शिकवत असते. अपयश कायमचे नव्हे, तर तात्पुरते असते. यशाकडे जाताना अपयश मैलाच्या दगडासारखेच असते. अपयशाकडे पाहण्याची ही मानसिकता विद्यार्थ्यांमध्ये जोपासण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.

जीवनात सुरवातीला अपयशी झाले, मात्र नंतर प्रगतीची शिखरे गाठू शकले अशा अनेक व्यक्तींनी जगात मानाचे स्थान संपादन केले आहे. धीरूभाई अंबानी, अमिताभ बच्चन, नारायण मूर्ती, महेंद्रसिंग धोनी अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. या व्यक्ती अपयशाने ढळून गेल्या नाहीत, उलट अथक प्रयत्नांनी त्यांनी यशाची द्वारे स्वतःसाठी उघडली. अपयशावर मात करण्यासाठी आवश्यक असते असामान्य जिद्द, परत-परत करून दाखवण्याची क्षमता, स्वतःवरील दृढ विश्वास, अथक प्रयत्नांची पराकाष्ठा, स्वकेंद्रित स्वयंशिस्त, वेळेचे नियोजन आणि कठोर पालन, आदर्शांचे पालन, स्वतःच्या क्षमतांचे केलेले विश्लेषण आणि प्रसंगी बदलाची तयारी. हे शिक्षकांनी, शाळांनी कृतीमधून, प्रसंग निर्माण करून घडवून आणल्यास अपयशाशी दोन हात करायला मुले तयार होतील.

शाळेने काय करावे ?

- अपयशाची तमा न बाळगता सातत्याने प्रयत्न करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- पराभवाने खचून न जाता, आत्मचिंतन, मनन करून कारणमीमांसा करायला लावावे.
- उत्तरपत्रिकांचे वाटप करताना काय चुकले, या बरोबरच काय पाहिजे होते, याची चर्चा करावी.
- विचारांबरोबरच प्रत्यक्ष कृतीचे महत्त्व अधोरेखित करावे.
- मुलांना चांगले काय जमते आहे, त्याची जाणीव निर्माण करून द्यायची संधी निर्माण करावी.
- आपण टाळू शकत नाही, अशा अपयशाची भीती कशाकरता बाळगायची, याची चर्चा मोकळेपणाने करावी.
- तोच तो मार्ग स्वीकारल्याने कदाचित अपयश येत असल्यास प्रयत्नांत वेगळेपणा आणायला लावावे.
- समुपदेशनाचे महत्त्व जाणून सातत्याने मार्गदर्शन करावे. आपल्यासमोरील अनेक पर्यायांची जाणीव करून द्यावी.
- मैदानी स्पर्धांचे आयोजन करावे. यात हार-जीत निश्चित असते आणि दोन्ही परिस्थितीत कसे वागायचे याविषयी बोलवे.
- परीक्षेतील यशापयशापलीकडे जग आहे. हे जीवनातील अनेक विकल्प मांडून दाखवून द्यावे.

ODAY/१२
पुणे, रविवार, १३ ऑगस्ट २०१७

सकाळ ज्युनियर लीडर

शिरस्त-बेशिरस्त

आपल्या पाल्याच्या वर्तनातील चांगल्या आणि वाईट (चुकीच्या) गोष्टींची, सवयींची यादी आपण करून ठेवल्यास शिस्तीची अर्धी लढाई जिंकल्यासारखेच आहे. मुलांमध्ये शिस्त आहेच, ती आणखी वाढण्याची गरज आहे.

डॉ. अ. ल. देशमुख

विद्यार्थ्यांमधील शिस्त आणि बेशिस्त हा संवेदनशील विषय आहे. तत्त्वज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, शिक्षक, पालक व शिक्षणतज्ज्ञ या सर्वांनी सखोल चर्चा करून या विषयावर आपले विचार मांडलेले आहेत. वैयक्तिक व सामाजिक जीवनमान उंचाविण्यासाठी यासंबंधी विपुल साहित्यही प्रकाशित झालं आहे, मात्र या विषयाची तीव्रता व प्रमाण कमी झालेलं नाही. उलट त्यामधील गूढ अधिकच वाढत चाललं आहे. सर्वत्र बोलली जात असलेली, अनुभवातून व्यक्त झालेली पालकांची मतं मुद्दाम दिली आहेत. यावरून नेमकी काय स्थिती आहे, याचा अंदाज येईल.

फार घाणेरडं बोलतात, फार शिंव्या देतात मुलं. 'तो मला वडिलांच्या नावावरून हाक मारतो,' ही रोजचीच तक्रार आहे. मुलांना सांभाळण्यापेक्षा वाद मिटवण्यात सगळी एनर्जी खर्च होते.

- एक त्रस्त पालक

अहो, आमची अंजली तासन्तास टीव्हीसमोरच बसलेली असते. काय करावं पोरीला, काही सुचेनासं झालंय.

- एक त्रस्त आई

परीक्षा तोंडावर आली आहे आणि आमच्या चिरंजिवाचे डोळे अजून उघडलेले नाहीत. मी आज त्याला रात्री ११.३० वाजता 'पॉकव्लब' मधून घरी आणले.

- एक धनिक वडील

- अहो, तुमच्या विवेकनं फार गोंधळ घातलाय म्हणे शाळेत. तो एकदम नियंत्रणाच्या बाहेर गेलाय. गँग आणून सारखा कोणाला ना कोणाला तरी बडवतो. वर्गात त्याचं अजिबात लक्ष नाही. सर्व शिक्षक कंटाळून गेलेत.

: एक हितचिंतक

- आमची मुलगी दिवसातील चार ते पाच तास आरशासमोरच असते. ड्रेस बदलणे, हेअर स्टाइल करणे सतत सुरू असते. याबाबत तिला काही बोललं तर लगेच चिडते

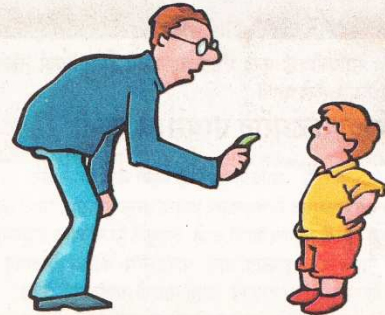
- एका आईची अगतिकता

कागदाचे बोळे फेकणं, खडू मारणं, तास सुरू असताना कॉमेंट्स करणं या गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या अंगवळणी पडल्या आहेत. पालकांनी यावर गंभीरतेनं विचार करायला हवा. वय वाढणारी मुलं-मुली व त्यांच्या समस्या हा सध्या पालकांच्या दृष्टिने चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय आहे. आपल्या पाल्यामधील अनावश्यक,

नकारात्मक सवयी व चुकीचं वागणं याच प्रमाण कमी करणं म्हणजे शिस्त. परिस्थितीनुरूप आपल्या पाल्यानं आपल्या वागणूकीत आवश्यक ते सकारात्मक बदल करणं म्हणजे शिस्त. सध्या कोणत्याही पालकाला आपला पाल्य भेदरट, नेभळट, शांत, गंभीर असावा असं वाटत नाही. त्यामुळ मुला-मुलींना नकळत भरपूर स्वातंत्र्य दिलं जातं. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नाही, यावर पालकांचं लक्ष हवेय.

पाल्यामध्ये असलेल्या उपजत गुणांपैकी एक म्हणजे विरुद्ध लिंगी व्यक्तीबद्दल आकर्षण. तारुण्यामध्ये हे त्याच्या वर्तनात दिसून येते. याचा अर्थ ते बेशिस्त आहेत, असा होत नाही. याच वयामध्ये त्यांच्या स्वभावतः आणखी एक महत्त्वाचा गुणधर्म म्हणजे 'समवयस्कांवर असलेला विश्वास.' या वयामध्ये मुला-मुलांचा, मुली-मुलींचा एक गट तयार होतो आणि ते एकमेकांच्या सुख-दुःखात, यशापयशात, गरीब-श्रीमंतीत पूर्णपणे एकजीव झालेले असतात. अशा स्थितीत ते आई-बाबा, ताई-दादा, आजी-आजोबा, गुरू यांपैकी कोणाचाच सल्ला ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नसतात. मोठ्यांनी समजून घ्यायच्या या गोष्टी आहेत. आपण त्यांना बेशिस्त आहे, म्हणून या गोष्टींपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, हुकूमशाही केल्यास त्याचे विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता असते. अशावेळी आपल्याला त्यांचे मित्र बनून राहावं लागलं. तसा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावा लागलं. काळजीपूर्वक अभ्यास करून सुजाण पालकत्व दाखवावं लागलं. त्यासाठी पुढील गोष्टी करणं आवश्यक आहे.

- पाल्यावरचा विश्वास वाढविणं.
- पाल्याला आहे त्या परिस्थितीत स्वीकारणं.
- पाल्याला आपल्या कौटुंबिक व आर्थिक परिस्थितीची जाणीव करून देणं.
- घरातल्या प्रत्येक प्रसंगात चर्चा करताना पाल्याला चर्चेत सहभागी करून घेणं.
- सतत कौटुंबिक सुसंवाद राखण्याचा प्रयत्न करणं.
- पाल्याच्या चांगल्या गोष्टी अधिक बळकट कशा होतील, त्यादृष्टिने प्रयत्न करणं.

आई-बाबा मुलांना सांभाळा

संकाळ-५३०८६७

जुस्ट
फॉर यू

ज्ञानोबा ताम्हाणे

मुलांच्या संदर्भात वर्तमानपत्रांतून येणाऱ्या बातम्या वाचल्या, की मन अस्वस्थ होते. याचे कारण म्हणजे समाजात वेगाने फोफावणारी विभक्त कुटुंब पद्धती. पूर्वी एकत्र कुटुंब पद्धती होती. त्यामुळे घरातील मुलांवर आजी, आजोबा, काका-काकी यांचे मुलांवर लक्ष असायचे. आजी-आजोबा गाणी, गोष्टी, अभंग, ओव्या यामधून मुलांचे मनोरंजनही करायचे व प्रबोधनही. तेच संस्कार मुलांवर रुजायचे.

आता आई-बाबा दोघेही नोकरी करणारे. त्यामुळे इच्छा असूनही मुलांसाठी वेळ देता येत नाही. कौटुंबिक जीवनात मुलाला माया व सुरक्षितता या दोन गोष्टींची मानसशास्त्रीयदृष्ट्या खूप आवश्यकता आहे. आई-बाबा आपण जी धावपळ, काबाडकष्ट करतो, ते आपल्या मुलांसाठीच ना? मग फक्त पैशाच्या मागे न लागता मुलांचा शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक विकास होईल, यासाठी आपण बहुमूल्य वेळ त्यांना द्या. मुले ही तुमच्या प्रेमाची भुकेलेली असतात. त्यांना फक्त हवी ती वस्तू घेऊन देऊ नका, तर त्यांच्याबरोबर गप्पा-गोष्टी, हितगुज, त्यांच्या शाळेतील पालकसभा, सांस्कृतिक कार्यक्रम यासाठी वेळ द्या.

मुलांमध्ये नैराश्याचे प्रमाण वाढत आहे. सर्व सुखसोयी हात जोडून उभ्या आहेत. पण आई-वडिलांची सतत होणारी भांडणे, कुटुंबामध्ये संभाषणाचा असणारा अभाव, त्यामुळे मुले सतत ताणतणावात असतात. मुले ही तुमच्या कुटुंबाचे भविष्य असतात. तुम्ही जसे वागाल, बोलाल तेच संस्कार मुलांवर होतात. त्यामुळे यांच्यासमोर चांगल्या वर्तनाचा आदर्श ठेवा. आई-वडिलांचे दुर्लक्ष असलेली मुले स्वतःला पूर्णपणे असुरक्षित समजतात. आणि मग ती कुटुंबाबाहेर त्यांचे मित्र, मोबाईल, टीव्ही यामध्ये मन रमविण्याचा प्रयत्न करतात. अशी मुले एक तर

भित्री, एकलकोंडी बनतात, नाहीतर अतिशय आक्रमक बनतात आणि हेच कुटुंबाला व समाजाला घातक आहे.

कौटुंबिक जीवनात मुलांच्या दृष्टीने आई-वडिलांची भूमिका खूपच महत्त्वाची असते. आई आणि वडील या दोघांमध्ये सुसंवाद हवा. सुसंवाद नसेल तर त्याचा मुलांच्या मनावर विपरित परिणाम होतो.

आई-वडिलांकडून मुले बरेच काही न शिकवताही शिकतात.

मुलांवर चांगले संस्कार करा. मुलांशी मनमोकळेपणाने बोला. शाळेतून आल्यावर दैनंदिन माहिती विचारा. शाळेत काय घडले यावर चर्चा करा. त्यामुळे मुलांच्या मनावरील ताण कमी होतो. आई-वडिलांशी मनमोकळे बोलणारी मुलेच त्यांच्या जीवनात यशस्वी होतात.

त्यामुळे आई-बाबांनी मुलांबरोबर छोट्या-छोट्या सहलींचे आयोजन करा. त्यामुळे मुलांची

निसर्गाशी मैत्री होईल.

त्याचबरोबर सणसमारंभामध्ये मुलांबरोबर आई-बाबांनी सहभागी व्हावे. त्यामुळे एकमेकांशी गप्पागोष्टी, अनुभवांची देवाण-घेवाण व भावभावनांचे प्रकटीकरण होते आणि म्हणूनच आई-वडील व मुले यांच्यामध्ये सुसंवाद असणे खूप गरजेचे आहे.

TODAY | ९

पुणे, रविवार, ९ जुलै २०१७

सकाळ

ज्युनियर
लीडर

विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि शाळा

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात शाळेचा मोठा सहभाग असतो. शाळांनीही विद्यार्थ्यांमधील गुण हेरून त्यादृष्टीने प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्याचे धोरण शाळांनी राबविले पाहिजे. त्यातूनच विद्यार्थ्यांमधील नेतृत्वगुण विकसित होऊ शकतात.

डॉ. उमेश दे. प्रधान

शाळांनी हे आवर्जून करावे

- विद्यार्थ्यांसाठी चांगला मोठा आरसा दर्शनी जागी लावा.
- छोटी प्रश्नावली देऊन स्वतःच्या विषयीच्या जाणिवेचे धडे द्या.
- विद्यार्थ्यांना त्याचे स्वतःचे मत घडविण्यासाठी आणि ते व्यक्त करण्यासाठी व्यासपीठ निर्माण करून द्या.
- विद्यार्थ्यांतील बहुआयाम लक्षात घेऊन त्यांना प्रोत्साहन द्या.
- व्यक्तिमत्त्व घडविणाऱ्या वाचन, लेखन, भाषण-संभाषण यासारख्या कौशल्य विकसनाला महत्त्व द्या.
- स्वतःला यशस्वीपणे घडवणाऱ्या व्यक्तींचा संवाद मुलांशी घडवून आणा.
- सतत काय येत नाही याची जाणीव निर्माण करून देण्याऐवजी, जे येते त्याला कृतीमधून प्रोत्साहन द्या.

हे कटाक्षाने टाळा

- विद्यार्थ्यांच्या दिसण्यावरून कोणत्याही स्वरूपाचे बोलणे, चिडविणे कटाक्षाने टाळा.
- केवळ अभ्यास, परीक्षा म्हणजेच जीवन अशी भावना निर्माण करू नका.
- सर्वांसमोर कोणत्याही स्वरूपाचे कॉमेंट करणे टाळा.
- शिक्षकांनी परस्परांमधील विसंवाद मुलांसमोर आणू नये.
- शाळेत तणावाचे वातावरण टाळा.

‘सचिनचे व्यक्तिमत्त्व काय प्रभावी आहे?’, ‘माझ्या मित्राला ना काही व्यक्तिमत्त्व नाही’, ‘किंवा’ त्याचे व्यक्तिमत्त्व अगदी किरकोळ आहे, असे आपण जेव्हा म्हणतो तेव्हा आपल्याला नक्की काय दर्शवायचे असते? जेव्हा आपण कोणाच्या तरी व्यक्तिमत्त्वाबद्दल बोलत असतो तेव्हा केवळ त्याचे शारीरिक दिसणे, राहणीमान, हे बाह्यदृष्टी आपल्या मनात असते का? खचितच नाही. त्यापुढे जाऊन आपण त्याचे बोलणे, विचार, आचार, राहणी आणि एकंदरीतच कर्तृत्व या सगळ्यांनीच आपण प्रभावित झालेले असतो. असे अंतर्बाह्य व्यक्तिमत्त्व प्रत्येकाच्या मनावर ठसत असते. म्हणूनच केवळ परीक्षेच्या स्पर्धेमध्ये ‘रेसचा घोडा’ म्हणून विद्यार्थ्यांना तयार करायचे का जीवनात ताठ मानेने जगणारे, समाजाला पुढे घेऊन जाणारे नागरिक आपल्याला घडवायचे हे शाळांनी ठरवायला हवे.

अर्थात, शाळा या व्यक्तिमत्त्व घडवणाऱ्या प्रयोगशाळा बनावल्या हव्यात. या प्रयोगाचा जाहीर परिणाम विद्यार्थ्यांच्या कृतीमधून उमटायला हवा. म्हणूनच स्वतःमध्ये जाणीवपूर्वक केलेला सकारात्मक बदल, स्वयंविकास, आत्मविश्वासपूर्वक केलेली कृती ही विकासाकडे घेऊन जाणारी असते, हे जाणून तसा बदल विद्यार्थ्यांत कसा होईल हे पाहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी विद्यार्थ्यांत स्वतःकडे पाहण्याची कला विकसित करणे गरजेचे आहे. आहे त्याचा स्वीकार करायला शिकवले पाहिजे. आपल्या असण्यामध्ये आपण काहीच बदल घडवून आणू शकत नाही, पण आपल्या असण्याला अर्थ प्राप्त करून देऊ शकतो.

प्रत्येकातच काही कमतरतांबरोबरच शक्तिस्थळेही असतात. कदाचित दुसऱ्याशी तुलना करून आपण आपल्यावरच अन्याय करत असतो. म्हणूनच आपल्यातील सामर्थ्याची जाणीव शाळा निर्माण करून देऊ शकते. प्रत्येक जण एकमेवाद्वितीय असे व्यक्तिमत्त्व घेऊन जन्माला आलेला आहे. असे म्हणतात, की जीवन ही एक सोपी परीक्षा आहे. मात्र अनेक जण त्यात यशस्वी होत नाहीत, कारण आपल्याला हे समजत नाही, की प्रत्येकाला प्रश्नपत्रिका मात्र वेगवेगळी मिळालेली आहे! कोणीही श्रेष्ठ नाही आणि कोणीही खालचा असे नाही. ही जाणीव वागणुकीतून जागृत व्हायला हवी. शाळा हे साधू शकतात.

विद्यार्थी हे नैसर्गिकपणे अनुकरणप्रिय असतात, तर मग त्याचा सकारात्मकपणे उपयोग करायला हवा. शाळेतील शिक्षकांचे वागणे आदर्शवत् असायला हवे. विद्यार्थ्यांसमोर समाजातील आदर्श उभे करा, उदाहरण द्या म्हणजे ते आपोआप स्वतःमध्ये तसे परिवर्तन करू पाहतील. स्वतःविषयी चांगले मत साकारायला जमल्यास आवश्यक तो कोणताही बदल शक्य आहे. हे माझे जीवन आहे आणि ते चांगले घडवणे हे माझे कर्तव्य आहे, असा दृष्टिकोन निर्माण होईल, यासाठी शाळांनी दक्ष राहिले पाहिजे. तेव्हा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी शाळांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करायला हवेत. एक विचार मध्यंतरी वाचनात आला तो नक्कीच प्रभावी आहे.

To be born with a personality is a hereditary gift from your parents. But to die as a personality is an achievement of your own and a return gift to your parents.

सकाळ-२५.०६.१७

शिक्षकत्व, पालकत्व

आज नोकरी करणाऱ्या आई-बाबांची संख्या वाढली आहे. अशा पालकांना मुलांना वेळ देता येत नाही. त्यामुळे त्यांना गरज आहे शिक्षकांची. शिक्षक पालकांच्या भूमिकेत जायला पाहिजेत, ही काळाची गरज आहे. यामध्येच 'शिक्षकत्व' आहे.

डॉ. अ. ल. देशमुख

शाळा सुरू होऊन सात दिवस झाले. सर्वांचा, प्रामुख्याने विद्यार्थी-शिक्षक-पालक यांचा उत्साह दिगुणित झाला आहे. हे तीन घटक खऱ्या अर्थाने शिक्षणातला समभुज त्रिकोणच आहे. प्रत्येकाचे माप समान, जबाबदारी समान, ध्येय समान. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, अभ्यासात उत्तुंग यश, शारीरिक वाढ, व्यक्तिमत्त्व फुलवणे व प्रत्येक कामात गुणवत्ता प्राप्त करणे हे सर्वांचे ध्येय. हे साध्य करायचे असल्यास या तिघांमध्ये उच्च दर्जाचा समन्वय महत्वाचा आहे. आपल्या संस्कृतीत म्हटले आहे, पितृदेवो भव, मातृदेवो भव आणि आचार्य देवो भव. शिष्याने आई-वडील आणि शिक्षक यांना देव मानले पाहिजे, यामध्येच आहे शिष्यत्व, पालकत्व आणि शिक्षकत्व.

मानवी जीवनात आई-बाबा होणं आणि पालक होणं यामध्ये फार मोठा फरक आहे. आई-बाबा ते पालक हा प्रवास मोठा खडतर आहे. हा प्रवास यशस्वीरीत्या पूर्ण करायचा आहे, हे प्रत्येकाला पटतं, पण जमतच असं नाही. आपला स्वभाव, व्यवहारपणा, गतिमान जीवन, अल्प प्रमाणात असलेले दुर्गुण, अज्ञान व विविध प्रकारच्या चिंता पालकत्वामधील प्रमुख अडसर आहेत. आईबाप होणं नैसर्गिक आहे, पण 'सुजाण पालकत्व' अवघड आहे. यासाठी हवंय योग्य मार्गदर्शन व सहकार्य आणि ते मिळणार आहे शिक्षकांकडून. मीच १० ते १५ वर्षांपूर्वी अनुभवलेली घटना सांगतो. आमच्या शाळेमध्ये सहावीमध्ये एक अत्यंत खोडकर मुलगा होता. शाळेमध्ये मारामार करणे हा त्याचा आवडता छंद. त्याला अनेकदा शिक्षा करून, समजावून सांगून, मायेने कुरवाळून, समुपदेशन करून भरपूर प्रयत्न केले, पण त्याच्या वर्तनात काही फरक नाही. शेवटी त्याच्या आई-वडिलांना बोलावून घेतले. त्यांच्याशी चर्चा केली. त्याच्या आई-वडिलांचं स्टेशनरी दुकान होतं. त्यांचं हे एकमेव अपत्य, त्यामुळं तो अत्यंत लाडका. चर्चा करताना समजलं, आई-वडील दोघांही सकाळी आठला दुकानात जातात व रात्री आठलाच घरी येतात. दिवसभर हा एकटाच, इथं त्याच्या खोडकरपणाचं, अस्थिरतेचं मूल मला सापडलं. शिक्षकत्व म्हणून मी थोडा विचार केला आणि त्या पालकांना बोलावून घेऊन सांगितलं, 'तुम्ही दिवसभर कामात असता व तुमचा मुलगा घरी एकटा असतो. त्याला घरी एकटं ठेवण्याऐवजी सकाळी दोन तास पोहायला पाठवा आणि सायंकाळी दोन तास तबला शिकायला पाठवा.' मी सांगितल्याप्रमाणं पालकांनी केलं आणि त्याचा परिणाम उत्तम झाला. या मुलाला पोहण्याची

एवढी आवड निर्माण झाली, की त्यानं पोहण्यात राष्ट्रीय पातळीवर बक्षिस मिळविली. अभ्यासातही तो प्रगत झाला. शिक्षक आणि पालकांचा हा समन्वय सद्यःस्थितीतही आवश्यक आहे, असं वाटतं.

शाळेतील ही छोटी बालक म्हणजे उद्याचा समाजच आहे. आपण जसं घडवणार तसे ते घडणार, याची जाणीव प्रत्येकाला हवी. परंतु आपण आपल्याच कामामध्ये सतत मग्न असतो. अन्न, वस्त्र, निवारा, व उपयुक्त आणि आवश्यक वस्तु पुरवल्या, की आपल्या पालकत्वाच्या जबाबदाऱ्या संपल्या, असंच सर्वांना वाटतं. 'पोशान' संपवला की आपलं काम संपलं असं शिक्षकांना वाटतं, हेही चूक आहे. नोकरी करणाऱ्या आई-बाबांची संख्या वाढली आहे. अशा पालकांना मुलांना वेळ देता येत नाही. त्यामुळं त्यांना गरज आहे शिक्षकांची. शिक्षक पालकांच्या भूमिकेत जायला पाहिजेत, ही काळाची गरज आहे. यामध्येच 'शिक्षकत्व' आहे. मुलांना वाढवावं कसं, मुलांचा अभ्यास कसा घ्यावा, त्यांच्याशी वागावं कसं, त्यांचे हट्टे कसे पुरवावेत, असे एक ना अनेक यक्षप्रश्न पालकांसमोर आहेत. 'हम दो-हमारे दो' अशा छोट्या कुटुंबामध्ये परिस्थिती अधिकच गुंतागुंतीची आहे. मुलांच्या वर्तनाविषयक समस्या सध्याच्या पिढीत जास्त दिसून येतात. त्याचा परिणाम त्यांच्या अभ्यासावर, शैक्षणिक प्रगतीवर आणि विविध क्षेत्रांतील विकासावर होत आहे. सामान्यतः त्यांचं शाळेतील वागणं, मोठ्यांबरोबरचं बोलणं, मित्र बनवणं, ती टिकवणं, घरातील भावंडांबरोबरचं असह्य वर्तन, अभ्यासातील अधोगती हे सातत्यानं दिसून येत आहे. मुलांना यापासून परावृत्त करण्याचं शिवधनुष्य पालक आणि शिक्षक उचलू शकतील, नव्हे त्यांनी हे आव्हान स्वीकारणं ही आजची गरज आहे.

हे कराच...

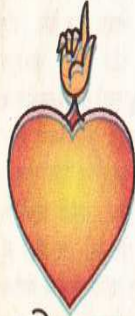
- पालकांनी पाल्यासाठी काही वेळ राखून ठेवावा.
- शिक्षकांनी शिकविण्याव्यतिरिक्त विद्यार्थ्यांशी संवाद साधावा.
- दोघांनी विद्यार्थ्यांना वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर योग्य ती माहिती द्यावी.
- मुलांना प्रत्येक गोष्टीची योग्य-अयोग्य बाजू समजून सांगावी.
- घरात, शाळेत व वर्गात खेळीमेळीचं वातावरण असावं.
- पालकांनी महिन्यातून दोनदा शिक्षकांची भेट घेऊन चर्चा करावी.

सकाळ - २४.०८.२६

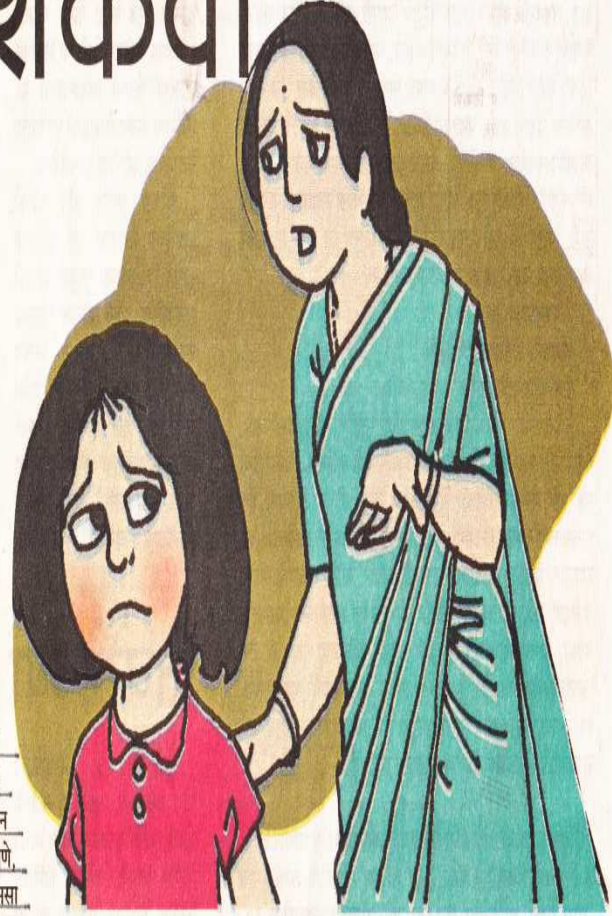
मुलांना नकार पचविण्यास शिकवा

मनसोक्त खेळणे, बागडणे,
गाणी, गप्पा गोष्टी करण्याचं
बालपण खूपच मजेदार असतं.
पण या वयात मुलांच्या मनावर
समाजातील वातावरणाचा
परिणाम होतो. मुल आपल्या
भावना व्यक्त करताना अघोरी
पद्धतीचा वापर करतात.
त्यातून आत्महत्येसारख्या
दुर्दैवी घटना घडतात.

प्रेमाचा
सुळा

लक्ष्मण जगताप

मा

गोल काही दिवसांत मुलांनी
केलेल्या आत्महत्या पाहून
परिस्थिती विदारक बनत
असल्याचे दिसून येत
आहे. मनाविरुद्ध घडले की, आजची ही पोरं
जीवन संपविण्याचा मार्ग निवडतात. बालपण
म्हणजे मस्त हस्त खेळत स्वच्छंदी जगणं. पण
असं न होता कपडे घेतले नाहीत, आवडीची
वस्तू घेतली नाही म्हणून ही मुलं लगेचच
जीवनाचा शेवट करतात.

जीवनशैली बदलत आहे. अशा वेळी आई-
वडिलांची जबाबदारी वाढली आहे. मुलांचे
संगोपन करताना नकार पचविण्याची क्षमता

मुलामध्ये निर्माण करणे गरजेचे
आहे. मुलांशी प्रेमळपणे संवाद
साधून; आहे त्यात समाधान
मानणे, रागावर नियंत्रण ठेवणे,
प्रत्येक गोष्ट मिळाली पाहिजे असा
हट्ट न करणे अशा गोष्टी समजावून
सांगितल्या पाहिजेत.

लहान वयात मुलांना काही गोष्टींची समज
नसते. नकळतपणे इतर मुलांशी तुलना करतात.
शेजारच्या मुलाकडे असणारी खेळणी, कपडे
अन्य इतर वस्तू मलापण असाव्यात असं
त्यांच्या बालमनाला वाटतं. त्यातून त्या वस्तू
विकत घेण्याची ओढ मनात निर्माण होते.

आई- वडिलांजवळ इच्छा
व्यक्त करतात. परंतु, आर्थिक
अडचणीमुळे अथवा अन्य कारणामुळे
मनासारखे घडले नाही की आत्महत्येचा मार्ग
पत्करतात. एखादी वस्तू न मिळणे म्हणजे
जीवनाचा शेवट करणे हा त्यावरील उपाय नाही,
हे मुलांना समजावून सांगण्याची गरज आहे.

मुलांची मने सक्षम व कणखर बनली
पाहिजेत. आहे त्या परिस्थितीला तोंड देऊन
जगण्याची कला त्यांच्यात अवगत झाली,
तर जीवन जगताना त्यांना मनात भय वाटणार
नाही. कुटुंब, शाळा, समाज हे घटक मुलांच्या
भावविश्वावर परिणाम करतात. त्यामुळे यांची
जबाबदारी वाढते.

प्रणिता. मीनलताईची पंधरा वर्षांची मुलगी. अभ्यासात हुशार. मनमोकळी, सालस. पण गेल्या काही महिन्यांपासून तिचं वागणं एकदम बदललंय असं मीनलताईच्या लक्षात आलं. त्याच काळात मीनलताईच्या पर्समधून पैसे चोरीला जाऊ लागले. म्हणून मग त्यांनी प्रणितावरही बारीक लक्ष ठेवायला सुरुवात केली. तेव्हा त्यांच्या लक्षात आलं की ती बेमालूम खोटं बोलते, काही विचारलं की उद्धटपणा तरी करते नाहीतर उडवाउडवीची उत्तरं देते. आपली लेक अशी का बिथरली हेच मीनलताईना कळेल! बरं आपलीच मुलगी घरात पैसे चोरते हे कुणाला सांगताही येईना. आपली मुलगी बिघडली, हाताबाहेर गेली या भावनेनं त्या हतबल झाल्या. आणि कळना की अशावेळी काय केलं तर या मुलीला तिची चूक कळेल, तिचं वागणं सुधारेल?

- खरतर मीनलताईचा हा काही एकटीचा प्रश्न नाही. अशी समस्या असणारी आज अनेक कुटुंबं आहेत. त्यामुळे हा प्रश्न जागरूकतेनं सोडवायला हवा. 'बिघडलेली मुलं' असं लेबल लावण्यापूर्वी या वयातली मुलं अशी का वागतात हे समजून घेऊन त्यांना पुन्हा योग्य मार्ग दाखवणं हेच पालक म्हणून आपल्या हातात असतं.

हावरत वयाची उबळ

कालपरवापर्यंत चांगली वागणारी मुलं अचानक वाईट मार्गाला लागल्याचं कळतं तेव्हा लगेच त्यांना 'नालायक' म्हणणं हे काही या प्रश्नावरचं उत्तर नव्हे! मुलं वाईट वागतात हे खरं. आपण जे कातोय ते चुकीचं आहे हे त्यांनाही कळत असतं. पण त्यांचं त्यांच्या ऊर्मीवर या वेड्या वयात नियंत्रणच नसतं. जे काही मनात येतं ते पटकन करून पाहण्याची, जे हवं आहे ते लगेच मिळवण्याची तीव्र ऊर्मी त्यांना छळते आणि ती पूर्ण कशी करता येईल याचा ते प्रयत्न करतात. त्यातून त्यांच्या हातून चुका होतात. या वयात मुलांना वस्तूंचं, कपड्यांचं, बाहेरच्या खाण्या-पिण्याचं प्रचंड आकर्षण असतं. हे आकर्षण प्रत्यक्ष अनुभवून बघण्याची अनावर इच्छा असते. सुरुवातीला त्यांना पेन-पेन्सिलचं आकर्षण असतं, नंतर त्यांना मोबाइलसारख्या महागड्या वस्तू हव्याशा वाटू लागतात. मित्र-मैत्रिणींचे कपडे-बूट-चपला-पर्स पाहून त्यांनाही त्या वस्तू हव्याशा वाटू लागतात. नुसत्या वाटत नाहीत तर त्यांना त्या लगेच हव्या असतात. ही हवं असण्याची इच्छा इतकी तीव्र होत जाते की ते स्वतःला थांबवू शकत नाहीत. म्हणून अनेकदा किशोर वयातलीच नव्हे, तर लहान वयातली मुलंही अशी घरात चोऱ्याबिऱ्या करतात.

प्रश्न कुठला? कोण चोर? शिक्षा काय?

● अशावेळी पालकांनी सर्वात आधी एक गोष्ट करावी. मुलांना दोष देण्याची, चोर, खोटेपण ठरवण्याची,

त्यांच्याकडून गुन्हा कबूल करून घेत, त्यांना फटके देत चांगलं सुनावण्याची, शिक्षा करण्याची धाई करू नये. मुलांची नेमकी समस्या काय आहे हे समजून न घेता पालक 'लेबलिंग' करण्याची खूप धाई करतात. यामुळे परिस्थिती आणि प्रश्न दोन्ही चिघळतात. आपण जे वागतो आहोत ते चुकीचं आहे हे मुलांनाही कळतच असतं. पण मनात उत्पन्न झालेल्या तीव्र ऊर्मीना थोपवून ठेवणं त्यांच्यासाठी अवघड झालेलं असतं. अशा बिकट परिस्थितीत मुलांना नुसतं दोषी ठरवून मोकळं झालं तर ती सैरभैर होतात. पालकांमधली अस्वस्थताही वाढते आणि कुटुंबातला ताणही वाढत जातो.

● आपली मुलं खोटं बोलत आहेत, आपल्यापासून काही लपवून ठेवत आहेत हे कळल्यानंतर पालक घाबराता. 'आता

मुलं पुन्हा तसंच वागतात. असं वागून आपण चुकीचं केलं हे त्यांना कळतं. पण तोपर्यंत वेळ निघून गेलेली असते. त्यामुळे पालकांनी केवळ एकदाच बोलून मोकळं होण्यापेक्षा मुलांशी सतत बोलत राहायला हवं.

● हे असं मुलांबाबत सारखं सारखं का होतंय याविषयी त्यांच्याशी बोलावं. यामागच्या कारणांचा शोध त्यांनाच घ्यायला सांगावा. असं वागल्यानं भविष्यात काय परिणाम होतील याची जाणीव करून द्यावी. शिक्षणातल्या, त्यांच्या पुढच्या भविष्यातल्या उद्दिष्टांविषयी बोलावं.

● मुलं अशी वागतात त्यापाठीमागची कारणं, त्यांच्यातल्या कमतरता, त्यांचे गुणदोष समजून घेऊन त्याआधारे त्यांच्यावर काम करायला हवं. म्हणजे नक्की काय तर त्यांना ओरडायचं,

वयात येणारी मुलं
खोटं बोलतात,
उद्धटपणा करतात आणि
घरातच चोऱ्याही करतात.
अशावेळी काय करणार?

..मुलं घरातच
चोऱ्या करतात तेव्हा?

न सुटणारे प्रश्न पडतात
तेव्हा काय करावं, कसं वागावं
यासाठी तज्ज्ञांचा सल्ला..

अशावेळी...

काय करावं यांचं?' असं म्हणून हातपाय गाळून बसतात. तसं करू नये. त्यापेक्षा आपली मुलं यातून कशी बाहेर पडतील याचा विचार आधी करायला हवा. आणि तसा विश्वासही मुलांना द्यायला हवा आणि तो तुमच्या वागण्या-बोलण्यातून दिसायलाही हवा.

● या परिस्थितीत मुलांना पालकांनी बोललेलं कळतं, समजतं. पण नंतर प्रलोभनांची परिस्थिती निर्माण झाली की

बोलायचं, येता-जाता टोमणे मारायचं, प्रसंगी मारझोड करायची, त्यांच्या बाहेरच्या वागण्यावर कडा पहारा ठेवायचा, सतत त्यांची झाडाझडती घ्यायची हे आधी बंद करायचं. आणि शांतपणे बोलत राहून या अशा वाईट सवयींची जाणीव करत राहायची. धाक वाटला पाहिजे, पण त्यातून मुलं आपखी दुरावता कामा नये.

● एवढं सारं करूनही मुलांची समस्या आपल्या आवाक्याबाहेरची वाटली तर सरळ तज्ज्ञ, मानसोपचार यांची मदत घ्या. अशा समस्यांमध्ये मुलांवर औषधोपचारही करावे लागतात. मुलांच्या अनिवार ऊर्मी नियंत्रित झाल्या की मुलं या समस्यांच्या विळख्यातून नक्की बाहेर पडतात.

डॉ. संज्योत देशपांडे
(लेखिका मानसोपचारतज्ज्ञ आहेत.)
शब्दांकन : माधुरी पेठकर

अपेक्षांचं अवजड ओझं

पालकांकडून मुलांवर अपेक्षा लादण्याची सुरवात बालपणापासूनच होत असते. अपेक्षांचं ओझं डोक्यावर घेऊन पळणाऱ्या अशा अनेक मुलांची ससेहोलपट पाहवत नाही... पालकांनो, जागे कधी होणार?

सुजाता मारणे

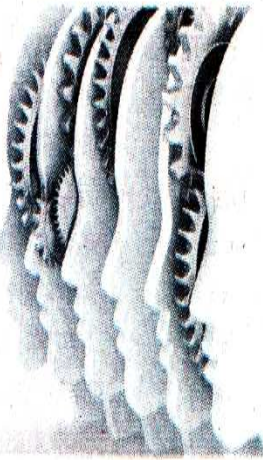
मुलांवर अवाजवी अपेक्षा लादण्याची सुरवात त्यांच्या बालपणापासूनच पालक करीत असतात. खेळण्यातील नवीन कार आणली, की ती उचकटून बघण्याचा प्रयत्न मुलं करतात. तेव्हा मोठी माणसं म्हणतात, 'हा होणार बाबांसारखा, नाही तर अमुकतमुकसारखा मेकॅनिकल इंजिनअर!' पण सगळी मुलं मेकॅनिकल इंजिनअर होत नसतात! शाळेत जाण्याचं वय झालं, की मुलांची चक्क गुलामगिरीच सुरू होते. पालकांनी ठरवलेलं वेळापत्रकच मुलांनी पाळायचं असतं. ज्या वयात मुलांना अभ्यास, पास-नापास या कशांचं ना ज्ञान नसतं, ना देणं-घेणं असतं, त्या वयात या बाबींचं दडपण आणायला पालक सुरवात करतात. सुसंस्कार गरजेचे आहेतच; पण फक्त अभ्यास करून चांगले मार्क मिळवणं म्हणजे शिस्त, संस्कार नव्हेत. चांगला माणूस, आनंदी, समाधानी माणूस बनण्याचे संस्कार आपण मुलांवर करतो का? परीक्षेचे पेपर मिळाल्यावर एखाद्या प्राथमिक शाळेबाहेर होणारी पालकांची चर्चा जरा लक्ष देऊन ऐका. अर्ध्या-अर्ध्या, एक-एक मार्काचे युद्धपातळीवर विश्लेषण होत असते. अशा वेळचे मुलांचे केविलवाणे झालेले चेहेरे बघवत नाहीत.

हल्ली घरात एक किंवा दोनच मुलं असतात. एकच असेल, तर त्या मुलाची भावंडांबरोबर शेअरिंगची, खेळण्याची नैसर्गिक गरज अजिबात भागत नाही. त्यासाठी मित्र हवे असतात. पण ते सहज उपलब्ध होतीलच असे नाही. त्यातून चांगले मित्र, वाईट मित्र हा फरक फार महत्वाचा. प्रत्येक व्यक्ती समवयस्कांमध्ये जास्त

मोकळेपणानं व्यक्त होते. मुलांचीही ती गरज असते. अलीकडे ती भागत नाही. एकटेपणामुळं येणारं नैराश्य हा गंभीर आजार वृद्धांबरोबर लहान मुलांमध्येही पसरत चालला आहे, ही धोक्याची घंटा आहे.

शहरी घरांत सुस्थिती, सुबत्ता आहे. यांत्रिक उपकरणे भरपूर आहेत. पण आई-वडिलांना मुलांसाठी वेळ नाही. घरात आजी-आजोबा नाहीत. त्यामुळे मुलांच्या मनात काय खळबळ चालली आहे, हे कळायला मार्गच राहिलेला नाही. 'अभ्यास झाला? परीक्षा कधी आहे? या वेळी किती टक्के?' यापेक्षा जास्त शाब्दिक देवघेव होत नाही, अशी घरं आपल्या आसपास खूप दिसतील.

मुलं अत्यंत संवेदनशील असतात. दहावी-बासवीची तर शारीरिक-मानसिकदृष्ट्या वेगळ्याच वळणावर असतात. या काळात त्यांची जास्त काळजी घेण्याची गरज असते. मुलांचं आई-वडिलांवर जिवापाड प्रेम असतं. पण

चित्र : संग्रहित

आपण मुलांची आवड जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात कुठेतरी कमी पडतोय, हे पालकांना कधी कळणार? महान व्यक्तींच्या चरित्रांपासून अवश्य प्रेरणा घ्यावी. त्यांना यश मिळवायला किती संघर्ष करावा लागला, हे वाचावं, मुलांना सांगावं. पण 'तुसुद्धा तसाच हो', ही जबरदस्ती काय कामाची? आपण स्वतः तरी जगातली आदर्श व्यक्ती आहोत का? आपला स्वतःचा वर्गात कायम पहिला क्रमांक होता का? एकच मूल असणारे पालक आपल्या मुलांना चित्रकला, गाणे, नृत्य अशा अनेक कलासेसना पाठवतात. आपलं मूल सर्वकलागुणसंपन्न असलं पाहिजे, या अपेक्षेनं! त्यात भर अलीकडच्या रिएलिटी शोजची!

'आठवीपर्यंत पास' धोरण राबविताना त्याबरोबरीनं जे सक्ते शिक्षण देणं आवश्यक होतं, ते न मिळाल्यामुळं 'जाऊ दे, कुठं नापास होणार आहे!' ही वृत्ती सर्व पातळ्यांवर निर्माण झालेली दिसते. गुणाकार, भागाकार, शुद्धलेखन, भाषाज्ञान या मूलभूत बाबींमध्येही मुलं मोठ्या प्रमाणात अडाणी राहिली आहेत. अनेक मुलांना पाच वाक्येदेखील शुद्ध लिहिता-वाचता येत नाहीत. हे अपयश पालक-शिक्षक यांचं; मुलांचं नाही. अनेक शाळांना मैदानंच नाहीत. शारीरिक शिक्षणाचे तास अनेकदा अभ्यासक्रम पूर्ण करायला वापरले जातात. इंग्रजी माध्यमाच्या अनेक शाळांतील मुलांचा तर टॅफिक जाम झाला आहे. ना धड इंग्रजी येतं, ना धड मराठी! तोच प्रकार सेमी-इंग्लिशच्या हव्यासाचा! अपेक्षांचं अवजड ओझं डोक्यावर घेऊन पळणाऱ्या अशा अनेक मुलांची ससेहोलपट पाहवत नाही.. पालकांनो, जागे कधी होणार?

म. टाइम्स - २५.११.१५

पालक-मुलांची मैत्री हवी

■ संध्या गावित

पुणे : बदलत्या काळानुसार पालक आणि मुलांचे संबंधही बदलत जातात. वडिलांनी हाक मारल्यावर थरथरणत्या मुलामुलींचा काळ केव्हाच मागे पडला आहे. पूर्वी कुठल्याही गोष्टीची चर्चा मुलांसमोर केली जात नसे. वडील माणसे सांगतील ते ऐकायचे असेच होते. अरेला कोरे करणं फारसे नव्हतेच. त्यामुळे आता पालकांना वाटणे स्वाभाविक आहे, की मुलांनी आपले ऐकावे. वस्तू जागच्या जागी ठेवाव्यात, मैदानी खेळ खेळावेत, टीव्ही, कम्युटर कमी वापरावा, लॅपटॉप, गॅजेट्सचा वापर गरजेपुरतोच असावा.. पण यातले काहीच होत नाही. या गोष्टींशिवाय मुलांचे पान हलत नाही. या गोष्टींपासून फायदे आहेत तसे तोटेही आहेत.

या वस्तूंच्या आहारी मुलांनी जाऊ नयेत असे नक्की वाटते. पालक उपदेश करतात, तुलना करतात आणि मुलांना नेमके हेच आवडत नाही. सतत ओरडणे, मुलांना रागवणे या गोष्टींशिवाय केव्हा तरी मुलांचे कौतुक सर्वांसमोर करायला हवे. त्यांची आस्थेने विचारपूस करायला हवी, त्यांच्याशी मायेने बोलायला हवे.

काही वेळा किती वेळाही सांगितले, तरी मुले त्यांच्या मनाप्रमाणेच वागतात. सांगून, त्यांना सल्ला देऊनही ऐकत नाहीत. अशा वेळी त्राणा न करता, मुलांशी संवाद साधायचा प्रयत्न करा.

मुलांसोबत जास्तीत जास्त वेळ घालवायचा प्रयत्न करा. तुमच्यासोबत राहून, तुमच्या सहवासातून मुले अनेक गोष्टी शिकत असतात. माग ते आपलं म्हणणं हळूहळू ऐकायला लागतात. 'सुसंवाद' हा महत्त्वाचा आहे. काही वेळा मुलांकडूनही पुष्कळ गोष्टी शिकता येतात. त्यांचे निरीक्षण सूक्ष्म असते. मोठ्यांच्या वागण्यातील विसंगती मुले पटकन टिपतात आणि त्यावर भाष्यही करतात. ही गोष्ट कायम लक्षात ठेवायला हवी.

पालकच मुलांना टीव्ही पाहायची परवानगी देतात आणि माग त्याचा अतिरेक व्हायला लागला की पालक

आरडाओरडा करतात. ही गोष्ट टाळण्यासाठी सुरुवातीपासूनच टीव्हीचा वेळ नियंत्रित करायला हवा. मैदानी खेळांचे महत्त्व मुलांना पटवून टीव्हीचा वेळ कमी करता येईल.

कोणत्याही गोष्टीसाठी मुलांनी हट्ट केला तर लगेच 'हो' किंवा 'नाही' म्हणू नये. त्यांच्या मागण्या न झिडकारता त्यांना नाही म्हणण्यामागची भूमिका पटवून द्यावी. घरातल्या छोट्यामोठ्या निर्णयांमध्ये मुलांना सहभागी करून घ्यायला हवे. त्यामुळे त्यांना आनंद होतो व त्यामुळे एकमेकांबद्दलचे बंध घट्ट होतात. मुले एकमेकांच्या मतांचा आदर करायला लागतात.

काळ बदलला, जीवनशैली बदलली; घरे मोठी असली तरी कुटुंब लहान झाली. घरात एक किंवा दोन मुलं घराबाहेर पडल्यापासून मोहमयी दुनिया सुरू. आम्हाला लहानपणी हे काही मिळाले नाही, तुम्ही तरी त्याचा उपभोग घ्या अशी पालकांची विचारसरणी झाली.

आपण जी कामं करतो त्यात थोडं मुलांनाही सामावून घ्यावं म्हणजे त्यांनाही कामात मदत करण्याची सवय होईल व त्यामागे काय कष्ट असतात याची जाणीव होईल.

मोठी माणसे रागावली की मुलं चिडीचूप व्हायची. पुढे काळ बदलला, जीवनशैली बदलली घरी मोठी असली तरी कुटुंब लहान झाली. घरात एक किंवा दोन मुलं घराबाहेर पडल्यापासून मोहमयी दुनिया सुरू. माग त्यांचे हट्ट सुरू. आम्हाला लहानपणी हे काही मिळले नाही, तुम्ही तरी त्याचा उपभोग घ्या अशी पालकांची विचारसरणी झाली. त्यामुळे सगळ्याच गोष्टी

सांगण्या ऐकण्यापलिकडे गेल्या बाहेरच्या जगातल्या स्पष्टतेत मुलांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे मुल जन्माला आल्यावर कर्ष मोठे होते, कधी त्याला चांगल्या शाळेत घालते, तो सगळ्यात कसा पुढे राहील या विचंचनेत पालक राहू लागले त्यांच्या दडपणाखाली मुलं अशी परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे. त्यांच बालपणच हरवत चाललं आहे. एकूणच नव्या जीवनशैलीला सर्वांनाच सामोर जावं लागत आहे.

आजकालची पिढी अत्यंत हुशार आहे. त्यांची निर्णयक्षमता आकलनशक्ती प्रचंड आहे. हॉटेलमध्ये गेलो तरी पदार्थाची यादी पाहून आपल्याला काय हवे तेच मागवतात. खेळणी, कपडे किंवा इतर वस्तूंबाबत आपली ठाम मतं मांडतात. पण मुलांचे निर्णय हे काही मर्यादितच ऐकावेत. आपण तसे का करतो आहोत, याचे सुसंगत स्पष्टीकरणही मुलांना द्यावे.

मुलांनी आपल्याला प्रत्येक गोष्ट सांगून विचारून करावी, मोकळेपणाने आपल्याशी संवाद साधवा असे आपल्याला वाटते. पण तसे होत नाही. मुले आपल्या फुलण्याच्या प्रक्रियेत मग्न असतात. आपल्या मुलांकडे एक घडणारे व्यक्तिमत्त्व म्हणून पहिलं तर कदाचित अशी परिस्थिती येणार नाही. आपले मुल ही एक स्वतंत्र व्यक्ती आहे, त्या व्यक्तिमत्त्वाचा आदर करणं, त्यांच्यावर विश्वास टाकणं, या गोष्टी फक्त आपल्या हातात आहेत. म्हणून पालक व मुलं दोघांनीही एकमेकांना समजूत घेणं गरजेचं आहे. गरज आहे ती फक्त सकारात्मक आणि आत्मविश्वासपूर्वक वृत्तीची.

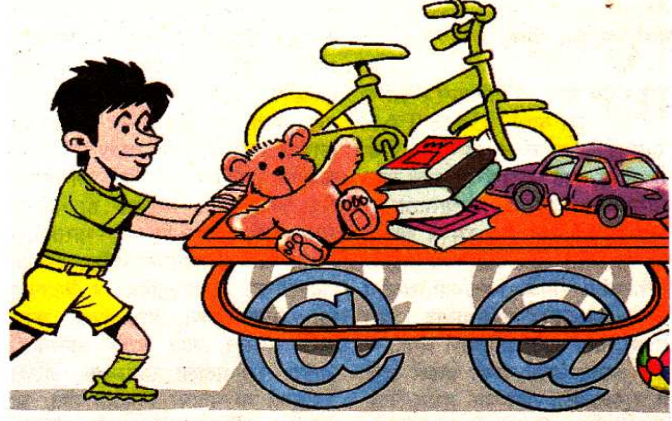
मुलांचे शेअरिंग हवेच...

■ डॉ. सुनील गोडबोले

पुणे : सध्या सगळेच पालक स्मार्ट होऊ लागले आहेत. आपलं लाडकं मूल पटकन मोठं कसं होईल, यासाठी अगदी लहान वयापासूनच प्रयत्न सुरू होतात. नुकतीच एक स्मार्ट आई आपल्या दीड-दोन वर्षांच्या चिमुरडीला एका चकाचक शिशूशाळेत पाठवायच्या तयारीत होती. कारण विचारले तर अजून इतरांशी बोलायला घाबरते, एकटीच खेळते, शेअरिंग करायला शिकणार कधी? अशी सोशल कारणे पटापटा ऐकायला मिळाली! प्रश्न होता खरंच इतकं छोटे मूल शेअरिंग करू शकेल?

शेअरिंग किंवा समोरच्याशी समजून उमजून, वाटून घेऊन खेळणे हे कौशल्याचं मुळी तीन वर्षांनंतर विकसित व्हावे लागते. एखादे खेळणे दोघांमध्ये वाटून किंवा क्रमाने खेळण्यासाठी दुसऱ्यालाही मन असते, दुसराही मन असते, दुसराही विचार करू शकतो, ही समज विकसित व्हावी लागते. इ. स. १९७८ मध्ये पहिल्यांदा प्रेमक आणि वुडरफ या मानसशास्त्रज्ञांनी याबद्दल संशोधन करून 'थिअरी ऑफ माईंड'ची संकल्पना मांडली. त्यानंतर अनेक तज्ज्ञांनी मुले इतरांचे मन कधी समजू शकतात, कसे समजतात यावर संशोधन केलंय. सगळ्यातून परत हेच लक्षात आलंय की मुले आपापसात वाटून घ्यायला, शेअर करायला वयाच्या तीन-चार वर्षांनंतरच शिकतात. मुलांना शाळेत घालण्याचे वय हेच असावे, याचं कारणही या शेअरिंगमध्ये असावे.

तुम्हा आम्हा मोठ्यांना मात्र मुलांनी अगदी लहानपणापासूनच शेअरिंग करावे, इतर मुलांबरोबर समजुतीने खेळावे, कुणी मागितले तर हातातले खेळणे हसत हसत देऊन टाकावे अशा आदर्श कल्पना असतात. प्रत्यक्षात आपण मोठे सुद्धा शेअरिंग करायला टाळतो. आठवून बघा शेजाऱ्याला साधी केरसुणी देताना थोड्या वेळाने आणून द्या हो असं आग्रहाने सांगतो, रस्त्यावरून जाताना कुणी लिफ्ट मागितली तर बघून न पाहिल्यासारखं करून पुढे निघून जातो. पण आपल्याच सख्ख्या भावाने परीक्षेपुरते घड्याळ मागितले तर ते आपण देत नाही. मग मुलांनी मात्र शेअरिंग करावे हा आग्रह का? खरं तर आपली मुले जन्माला आल्यापासून संवाद साधायला उत्सुक असतात, त्यात पुढे जाऊन एखाद्या व्यक्तीची ओळख

वाढते, त्या व्यक्तीबद्दल विश्वास तयार होतो. तेव्हा कुणीही न सांगता त्या व्यक्तीशी देण्याघेण्याचा व्यवहार सुरू होतो. पण सुरुवातीच्या काळात आपल्या हातातली आवडती गोष्ट

स्मार्ट पालकत्व

दुसऱ्याला दिली, तर ती परत मिळणार नाही, ती दुसऱ्याची होईल असा साधा सरळ विचार असतो. त्यात अजून एवढा भाषाविकास झालेला नसतो, की बोलून खात्री करता येईल. नेमके अशा परिस्थितीत एकाच खेळण्यावर दोन मुले तुटून पडली तर रडारड, चिडचिड, मारामारी होणारच.

हे शेअरिंगचे कौशल्य पुढे जाऊन मोठ्या मुलांमध्ये फक्त खेळण्यापुरतेच सीमित रहात नाही. विशेषतः आठ-दहा वर्षांच्या मुलांमध्ये घट्ट मैत्रीमध्ये तिसरा मित्र नको असतो. म्हणजे मित्र सुद्धा शेअर झालेला चालत नाही. त्याच वयात मुले भावना सुद्धा शेअर करू लागतात. विशेषतः आईबरोबर भावना शेअर करायला मुलांना मनापासून आवडते. दुर्दैवाने नेमकी त्याचवेळेस आई एक तर वेळ देत नाही किंवा भावनांना व्यावहारिक प्रतिसाद

देते. बऱ्याच घरांमध्ये तर स्पर्धेच्या कारणास्तव शेअरिंग करू नकोस, असेच शिकवले जाते. शाळेचा डबा सुद्धा एकट्याने खायचा सल्ला दिला जातो.

पण खरंतर शेअरिंग किंवा वाटून घेण्याची वृत्ती ही अत्यंत महत्वाचे जीवन शिक्षण आहे, पण शेअरिंग हे शिकवून जमत नाही, तर तुम्हा मोठ्यांनी स्वतः शेअरिंग करून दाखवायचे असते. थोडे पुढे जाऊन मुलांसमोर मोठे आपापसात शेअर करताना दिसणंही महत्वाचे आहे. मुलांना रोजच्या छोट्या मोठ्या प्रसंगात वस्तू वाटून घेण्याची संधी देणंही उपयुक्त ठरते. अगदी वाढदिवसाचा केक मित्रांना वाटण्यातली गंमतही शिकवून जाणारी असते. जेव्हा मुले स्वतःहून शेअर करतात त्याचे मनमोकळे कौतुक करणंही गरजेचे. केवळ खेळ/ खाऊ एवढेच शेअर करणे महत्वाचे नाही, तर भावना शेअर करणंही महत्वाचे आहे. व्हॉट्स अपवर शेअरिंग करण्यापेक्षा प्रत्यक्ष बोलून शेअरिंग करणे केव्हाही चांगले नाही का?

(लेखक बालविकासतज्ज्ञ आहेत.)

संगोपनातील नवे काही

घरातील मुलांचे संगोपन करणे ही खूप मोठी जबाबदारी असते. मुलांना नेमके कसे वाढवावे, त्यांना काय शिकवावे, किंवा शिकवू नये, त्यांनी कसे वागावे किंवा वागू नये? त्यांचा अभ्यास कसा घ्यावा, त्यांना अभ्यासाची गोडी कशी लागावी असे अनेक प्रश्न आपल्याला पडत असतात. मुलांना वाढवताना त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी तुम्ही काही नवीन उपक्रम केले असतील, तर ते आमच्यापर्यंत जरूर पोहचवा.

आमचा पत्ता : महाराष्ट्र टाइम्स, टाइम्स हाउस, नामदार गोपाळकृष्ण गोखले रस्ता (फर्ग्युसन कॉलेज रस्ता), शिवाजीनगर, पुणे ४११००४
फॅक्स : ०२०-३०११७५०० ई-मेल : punemata1@gmail.com

समन्वयक : अस्मिता चितळे

सध्याच्या प्रगतशील युगात प्रगती झाली की स्पर्धा वाढणारच! त्यासाठी विशिष्ट ध्येय ठेवून महत्वाकांशी वृत्तीने प्रयत्न करून स्पर्धेत टिकून राहणे महत्वाचे आहेच; पण, त्याबरोबर अपयश पचवण्याची तयारी देखील मुलांमध्ये आधीपासून निर्माण व्हायला हवी.

■ डॉ. विनीता सु. कुलकर्णी

बालपणीचा काळ किती निरागस आनंदी उत्साही असतो...हा पुन्हा अनुभवायला मिळाला तर... असे कित्येकदा मनात येऊन जाते. असे असले तरी नीट निरीक्षण केल्यास काही मुलांमध्ये मात्र नैराश्य लहानपणीच निर्माण झाल्याने दिसून येते.

'घरातून रागावून पळून गेला', परीक्षेच्या भीतीने घरातून निघून गेला, आत्महत्येचा दारूण प्रयत्न' अशा बातम्या वर्तमानपत्रात कितीतरी वेळा वाचतांना येतात. मग सुन्न होते. ज्या वयात जिद्द बाळगायची, अभ्यास करायचा, मनसोक्त जगायचं त्या वयात हे असे नकारात्मक विचार यावेत ही विचार करण्यासारखी बाब आहे. विशेषतः पौगंडावस्थेतील शाळकरी मुले, कॉलेजमधील तरुणवर्ग, मोठ्या कंपनीतील कार्यरत तरुण मुले असे कितीतरी जण हा अविवेकी मार्ग स्वीकारतांना दिसतात.

सध्याच्या प्रगतशील युगात प्रगती झाली की स्पर्धा वाढणारच! त्यासाठी विशिष्ट ध्येय ठेवून महत्वाकांशी वृत्तीने प्रयत्न करून स्पर्धेत टिकून राहणे महत्वाचे आहेच. पण, याबरोबर अपयश पचवण्याची तयारी देखील मुलांमध्ये प्रथमपासून निर्माण व्हायला हवी. आपण पाहतो एखाद्या कुटुंबातील मुले सर्वच क्षेत्रात बाजी मारणारी, घवघवीत यश मिळवणारी असतात. या वेळी कौतुकाची थाप, चारचौघात होणारा अभिनंदनाचा वर्षाव मुलांना नक्कीच सुखावतो. पण, हीच वेळ असते त्यांचे पाय जमिनवर ठेवण्याची! ही जबाबदारी पालकांनी सांभाळावी लागते. कारण एकदा का सतत यशस्वी होण्याची मानसिकता तयार झाली की जरसे सुद्धा अपयश मुले नाही पचवू शकत. त्यासाठी खिलाडू वृत्तीने स्वीकारण्याची सवय लहानपणापासूनच लावली पाहिजे. प्रोत्साहन देणे आणि सतत हरबऱ्याच्या झाडावर चढवून स्तुती करणे यात फरक आहे. तो ओळखूनच कौतुक करावे, असे केल्यास जास्तीचा आत्मविश्वास मुलांच्यामध्ये निर्माण होणार नाही. अशी मुले क्वचित मनाविरुद्ध घडले किंवा त्यांच्या अपेक्षेपेक्षा कमी यश मिळले तर सदसदविवेकबुद्धी गमावून बसतात आणि अविचाराने वागू लागतात. म्हणूनच जरी स्पर्धेचा काळ असला तरी प्रत्येक ठिकाणी उच्च स्थानीच असले पाहिजे हा अट्टाहास पालक आणि मुले दोघांनीही ठेऊ नये. कष्ट, प्रयत्न यात कमी कुठेही पडायचे नाही; पण वृत्ती समाधानी ठेवावी.

एकत्र कुटुंबामध्ये कित्येक वेळ लहान मुलांमध्ये तुलनात्मक चर्चा होते, जरी सख्खी भावंडे असली तरी व्यक्तीसापेक्ष प्रत्येक मूल वेगळे असणारच! आई, आजी, बाबा इ. घरातील जवळची माणसे जरी सहजपणे, मनात काही दुखवायचा हेतू न ठेवता तुलनात्मक चर्चा करत असली तरी मुलांचे मन अपरिपक्व आणि नाजूक असते. त्यांच्या मनामध्ये उणेपणाची भावना घर करून बसते, हे टाळण्यासाठी यशस्वी झालेल्या आपल्या भाऊ, बहिणीचे मनापासून कौतुक करण्याचे संस्कार करावेत. त्यांच्याकडून चांगल्या गोष्टी आत्मसात करून 'यशस्वी हो' असे सकारात्मक बोलून प्रोत्साहन

संग्रहित छायाचित्र

* दूर ठेवा नैराश्याला

द्यावे. जर अशा प्रसंगी किंवा अनेक लहान लहान प्रसंगी कमीपणाची वागणूक मुलांना दिली तर ही नाराजी पुढील आयुष्यातही कायम राहते. मुले कंटाळून जातात आणि परीक्षा, परीक्षेचा निकाल अशा प्रसंगी घरी न येणे पसंत करतात आणि वाकडे पाऊल उचलतात.

आपल्या मुलांनी ध्येयवादी आणि महत्वाकांक्षी असले पाहिजे, अशी पालकांची इच्छा असणारच. पण, इच्छा पालकांची असली तरी शेवटी शिक्षणाच्या महासागरात मुलांनाच मार्ग शोधायचा असतो, त्यांनाच वैयक्तिक कष्ट करायचे असतात, यासाठी मनापासून आवडच असावी लागते. आवड असली की इच्छा जागृत होते काहीतरी करण्याची आणि त्यातून मार्ग सापडतोच. नेमक्या याच वळणावर काही मुलांचे आईबाबा आपल्या इच्छा, महत्वाकांक्षांचा मुलांवर ओझे वाटण्याइतपत मारा करतात. जेव्हा अपेक्षित यश मिळत नाही तेव्हा या मुलांना आपल्याच घरी जाण्याची भीती वाटू लागते व अविचाराने पाऊले टाकतात. म्हणून मुलांची आवड, त्यांची क्षमता यांना महत्त्व देणे फार आवश्यक आहे. नाहीतर मुले निराश बनतात.

मुले जशी मोठी होऊ लागतात तशी,

श्रीमंती, झटपट येणारा पैसा याकडे आकर्षित होऊ लागतात. त्यातून वाईट संगत, वाम मार्गाने धन कमावण्याची मानसिकता तयार होते. जी पुढील आयुष्यात धोकादायक ठरते. अशा महत्वाच्या क्षणी आईवडिलांनी लक्षपूर्वक निरीक्षण केले पाहिजे. चांगले मित्र-मैत्रीण बनून चर्चा केली पाहिजे, गैरमागनि मिळवलेले धन, श्रीमंती क्षणिकच आनंद देते आणि त्याचा शेवट निराशेमध्ये होतो हे सांगायला हवे. मोठ्या कंपनीत, ऑफिसमध्ये, व्यवसायात वाम मार्गाचा अवलंब करून विचित्र जाळ्यात अडकण्याचा धोका अशा मानसिकतेतून निर्माण होतो आणि सुंदर आयुष्य नकोसे वाटू लागले. यावेळी त्यांना आधार द्यावा. अशाप्रकारे वेगवेगळ्या वळणांवर मुलांना आधार दिला, मोकळेपणाने संवाद साधला आणि लहानपणापासून सकारात्मक विचारांची सवय लावली तर निराशारूपी आधार आणि अविचारी वृत्ती मुलांच्या आयुष्यात डोकावणार नाही, अशी आशा वाटते. अर्थात मनाची शक्ती वाढवण्यासाठी मुलांनी देखील प्राणायाम, ध्यानधारणा, सात्विक वाचन या गोष्टी स्वतःहून केल्या पाहिजेत आणि स्वतःमध्ये बदल घडवण्यासाठी प्रयत्नही केले पाहिजेत.

संगोपनातील नवे काही

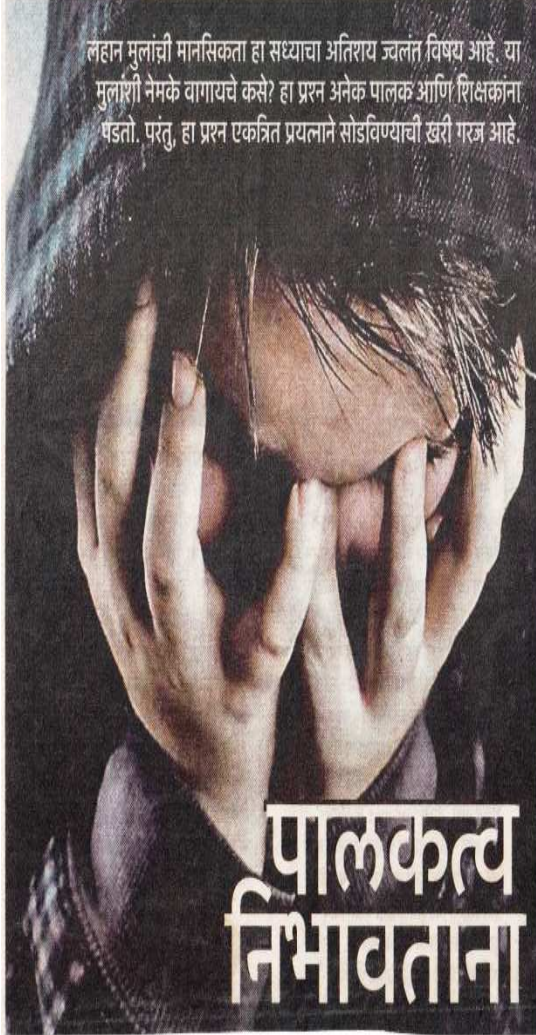
घरातील मुलांचे संगोपन करणे ही खूप मोठी जबाबदारी असते. मुलांना नेमके कसे वाढवावे, त्यांना काय शिकवावे, किंवा शिकवू नये, त्यांनी कसे वागावे किंवा वागू नये? त्यांचा अभ्यास कसा घ्यावा, त्यांना अभ्यासाची गोडी कशी लागावी असे अनेक प्रश्न आपल्याला पडत असतात. मुलांना वाढवताना त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी तुम्ही काही नवीन उपक्रम केले असतील, तर ते आमच्यापर्यंत जरूर पोहचवा.

आमचा पत्ता : महाराष्ट्र टाइम्स,

टाइम्स हाउस, एफ. सी. रोड, फर्ग्युसन कॉलेज रोड, शिवाजीनगर, पुणे ४११००४

फॅक्स : ०२०-३०११७५०० ई-मेल : punemata1@gmail.com

समन्वयक : अस्मिता चितळे

लहान मुलांची मानसिकता हा सध्याचा अतिशय ज्वलंत विषय आहे. या मुलांशी नेमके वागायचे कसे? हा प्रश्न अनेक पालक आणि शिक्षकांना धडतो. परंतु, हा प्रश्न एकत्रित प्रयत्नांने सोडविण्याची खरी गरज आहे.

लहान वयात मुलांनी आत्महत्यासारख्या मार्गांचा विचार करणे हे समाजाच्या दृष्टीने खऱ्या अर्थाने घातक आहे. मुलांना शुभ विचारांची सवय लावणे हा आत्महत्या थांबवण्याचा एकच मार्ग आहे. त्यासाठी पालक आणि शिक्षक यांनी मुलांना विचार, भावना आणि वर्तन या तिन्हीची शिस्त लावायला हवी.

ही शिस्त लावायची कशी, हा मूळ प्रश्न असतो. पालक प्रचंड दबावाखाली आहेत. शिक्षकसुद्धा धास्तावलेले आहेत. साधे रागावण्याचीसुद्धा भांती वाटते. मुले वेशिस्त बेताल होत आहेत. अशी सगळ्यांची तक्रार आहे.

काही वेळा मुले अतिशय कर्ततात. म्हणून माग नाडलाजाने हात उचलावा लागतो. नंतर अपराधी वाटते. आता पुन्हा कधी रागावणार नाहीच, आश्वासन दिले जाते. ते अल्पकाळ टिकते. दुष्टचक्र चालू राहते. खर्तार मुलांवर हात उचलणेच काय, पण त्यांना कोणत्याही प्रकारे पीडा देणे हा शिक्षापात्र गुन्हा आहे. पालक तुरुंगात जाऊ शकतात. पालकांची नोकरी जाऊ शकते. हे बहुतेक पालकांना माहीत नाही. म्हणून ते मुलांना विनदिकृत मारतात. मुलांनी त्यातून सुटायचे कसे. काहीच मार्ग नाही का?

यावर समाजातील सर्वांनी एकत्र येणे व मिळून काम करणे हा मार्ग आहे. मुळात शिस्त म्हणजे नक्की काय, ते सगळ्यांनी मिळून ठरवायला हवे. यासाठी पालक-पालक, पालक-शिक्षक, पालक-शिक्षक अशा तीन पातळ्यांवर समन्वय हवा.

पालक शिक्षकांच्या मतांचा आदर करत नाहीत. कारण पालकांची मुलांवर माया, ममता खूप जास्त असते. आपल्या मुलांचे दोष ऐकायची तयारी नसते. फक्त गुणच ऐकायचे असतात. या उलट शिक्षक प्रशिक्षित, अनुभवी असतात. प्रत्येक मुलास गुणदोषासकट जसा आहे, तसा पाहू शकतात. त्यांना ती दृष्टी असते. त्याच्या वयाला कोणते

वर्तन अपेक्षित आहे व प्रत्यक्षात काय दिसते, हे शिक्षकच सांगू शकतात; परंतु पालक ते स्वीकारत नाहीत.

तेव्हा प्रथम पालकांनी शाळेत जाऊन बाकीच्या मुलांपेक्षा आपले मूल मागे आहे काय, हे माहीत करून घ्यायला हवे. त्यासाठी शिक्षकांना निवांतपणे भेटायला हवे. त्यांचे मार्गदर्शन बहुमोल असते. म्हणून शिक्षकांना भेटून समक्ष माहिती घेणे फार महत्वाचे आहे.

शाळेत अध्यासाबरोबरच जीवनकौशल्ये व सामाजिक कौशल्ये शिकवली जातात. त्यात 'ब' किंवा त्यापेक्षा कमी दर्जा असेल, तर पालकांनी अशा मुलांकडे तातडीने विशेष लक्ष देणे अत्यंत गरजेचे असते. पण, अहवालाची कशी

डॉ. सुलोचना हर्षे

दखल घ्यावी, हे पालकांना सांगितलेले नसते. उच्च शिक्षित पालक इंटरनेटवरून किंवा पुस्तके वाचून माहिती मिळवतात. ती पुरेशी नाही. म्हणून प्रत्येक पालक व शिक्षकाने लहान मुलांशी असणाऱ्या व्यवहाराचे प्रशिक्षण घ्यायलाच हवे. तेव्हा पालकांना, शिक्षकांना शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. पण, ते देणारी संस्था अस्तित्वात नाही. मुलांच्या स्वभावात-वागण्यात बदल हा सुवकाश व कणाकणाने होणार. त्यासाठी चिकाटीने सतत प्रयत्न. प्रयत्नाच्या मार्गावर टिकून राहण्यासाठी गटात राहून प्रयत्न. अनुभवांची देवाण-घेवाण. गटाची मदत. आधार. टप्प्याटप्प्याने प्रगती आणि अधिक प्रगती. मूल प्रथम आपला हात धरून चालेल. पुढे समाजात त्याला आधार उपलब्ध असेल. आपले काम मुलांना त्या प्रगतीच्या, प्रयत्नाच्या रस्त्यावर आणून चार पावले पुढे नेणे हे आहे.

(लेखिका शालेय समुपदेशक आहेत.)

डॉ. सुनील गोडबोले म. २०३५ २४.३२.४४

संमेलनांतील 'स्नेह'

जसा लग्नसमारंभाचा मोसम असतो अगदी तसाच सगळ्या शाळांमध्ये डिसेंबरपासून सुरू झालेला 'स्नेहसंमेलनां'चा मोसम थेट फेब्रुवारीपर्यंत चालूच राहतो. अर्थातच लहानग्यांबरोबर तुम्हा-आम्हा मोठ्यांना कळत-नकळत या स्नेहसंमेलनांची काही वेळा, प्रकल्प प्रदर्शनांची तर काही वेळा क्रीडा प्रत्यक्षांची 'झळ' लागते. मग नेमकी ऑफिसची महत्त्वाची 'मीटिंग' आणि स्नेहसंमेलनांची वेळ एकत्र असण्याचा दुर्मिळ योग येतो! त्यामुळे सगळ्यांचीच चिडचिड होते. काही वेळा आपल्या लाडकीला स्टेजवर नाचायला मिळत नाही म्हणून जिकडेतिकडे शाळा कसा भेदभाव करतात, हे कुरकुरत सांगितले जाते. तर दुसरीकडे काय सकाळ-संध्याकाळ नाचायला लावतात. हे काय वय आहे एवढे कष्ट करण्याचे? असं म्हणून परत कुरकुर व्यक्त केली जाते. काही 'अभ्यासू' पालकांना स्नेहसंमेलन म्हणजे नुसता वेळ वाया घालवणे वाटते तर काही 'कंजूष' पालकांना स्नेहसंमेलनाचा खास ड्रेस म्हणजे पैसे वाया घालवणे वाटते!

पण हेच स्नेहसंमेलन 'बालविकासाच्या दृष्टीने बघितले तर होवार्ड गार्डनरच्या बहुआयामी बुद्धिमत्तेच्या सर्व पैलूंचे सहज हस्तखेळत शिक्षण म्हणता येईल. अभ्यासात वेतास बेत असलेला एखादा मुलगा स्टेजवर मात्र शिवाजीची भूमिका उत्कृष्ट करून जातो. एखादी साधीसुधी गरीबबिचारी मुलगी सुंदर गाणे गाऊन त्या दिवसाची 'स्टार' बनते. रोज वर्गात भांडणारी मुले व्यासपीठावर मात्र राष्ट्रीय एकतेवर सांघिक कार्यक्रम अविस्मरणीय बनवतात. यात शिक्षकांचाही सहभाग वेगळ्याच

संग्रहित छायाचित्र

पातळीवर असतो. त्यात विशेषतः शिशुशाळेच्या शिक्षकांचे जास्त कौतुक वाटते. त्या चिमुरड्यांना धड नीट बोलताही येत नसते, सूचनापालनही मर्यादितच येत असते! अशा मुलांना स्टेजवर एकत्रित नाचायला लावणे, त्यांचा मूड सांभाळणे. (त्याही पेक्षा त्यांच्या पालकांचे नखरे सहन करणे!)

आता स्नेहसंमेलन हा केवळ एक वार्षिक उपक्रम राहिलेला नसून, बालकेंद्रीत विविधांगी उपक्रम बनू लागला आहे. काही प्रयोगशील

स्मार्ट पालकत्व

शाळा 'विंदा दीडदा' सारखा एक कवीच्या कवितांनाच संमेलनाची मध्यवर्ती कल्पना बनवतात, तर दुसरी एखादी शाळा पंडित भीमसेन जोशींची 'अभंगवाणी' सादर करायला लावून फिल्मी संगीताच्या आक्रमणाला थोपवू बघतात. काही शाळा व्यावसायिक नृत्यदिग्दर्शक, संगीतकारांची मदत घेऊन स्नेहसंमेलनाचा इव्हेंट (कार्यक्रम या जुनाट शब्दासाठी नवीन 'मराठी शब्द' बनवतात. तर त्याउलट

काही शाळा संपूर्ण कार्यक्रम मुलांवर सोडून पाठीशी उभ्या रहातात! काही शाळांमध्ये मूळ कार्यक्रमापेक्षा त्याच्या व्हिडीओ चित्रिकरणाला जास्त महत्त्व दिले जाते तर काही शाळांचे स्टेज, मुलांची वेशभूषा, सगळे काही रोजच्याच घरच्या शाळेच्या गोष्टींमधून प्रयत्नपूर्वक जमवले जाते! त्यासाठी चित्रकला, हस्तकौशल्यांचा चांगल्या पद्धतीने वापर करणारी मुले व्यासपीठाच्या मागे राबत असतात! सगळा कार्यक्रम व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी स्वयंसेवक मुलांचो फौज गुपचूप राबत असते.

अर्थातच त्यांच्या पालकांची 'तक्रार' असतेच. पण तेव्हा हे लक्षात येत नाही की याच शिक्षणासाठी व्यवस्थापनशास्त्राच्या अभ्यासक्रमाला लाखो रुपये मोजायला लागतात. या सगळ्या कार्यक्रमांत तुम्हा आम्हा पालकांची मात्र बहुतांशी वेळा बघ्यांचीच भूमिका असते. काही उत्साही पालक स्वतःहून शाळेच्या मदतीला धावतात; तर काही चिंतातूर पालक त्या स्नेहसंमेलनानंतरच्या वार्षिक परीक्षेची काळजी करत बसतात. खरतर स्नेहसंमेलन हा शेवटचा बिंदू असतो. त्यातील मुलांचे सादरीकरण तेवढे महत्त्वाचे नसते जेवढे महत्त्व त्या दिवसापर्यंत आधी महिना दीड महिना केलेल्या मेहनतीचे महत्त्व असते. आपण पालकांनी मुळातच मूल होऊन या निर्मिती प्रक्रियेतील निखळ आनंद अनुभवला तर संमेलनातला खरा 'स्नेह' समजेल.

(लेखक बालविकास तज्ज्ञ आहेत)

* क्वालिटी टाइम

★ **क्वालिटी टाइम** म्हणजे अशी उपयुक्त वेळ जेव्हा मूल आणि आईवडील विचारांची देवाणघेवाण करू शकतात. सुख-दुःखे समजून घेऊ शकतात आणि चक्क ते एकमेकांशी खेळूही शकतात.

■ डॉ. सुनील गोडबोले, बालविकासतज्ज्ञ

मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आईवडिलांनी मुलांना क्वालिटी टाइम दिला पाहिजे, असे सगळेच सांगत असतात. पण हा क्वालिटी टाइम कसा मिळतो, कुठे मिळतो आणि तो द्यायचा कसा, हा यक्षप्रश्न सगळ्या पालकांना भेडसावत असतो. पण नोकरदार मंडळींना हा प्रश्न जास्त सतावतो.

क्वालिटी टाइम म्हणजे अशी उपयुक्त वेळ जेव्हा मूल आणि आईवडील विचारांची देवाणघेवाण करू शकतात. सुख-दुःखे समजून घेऊ शकतात आणि चक्क ते एकमेकांशी खेळूही शकतात. काही प्रश्नांच्या उत्तरांमधून आपण हा क्वालिटी टाइम द्यायचा कसा हे शिकूयात.

कधी?

अगदी झोपेतून उठल्यापासून, झोपेपर्यंत कुठलीही वेळ आपण चोरू शकतो. बाळ लहान असताना मायेने पापा घेऊन बाळाला उठवणारी आई, शाळेत जाणाऱ्या मुलाला मात्र काट्या उठ नाही तर आता उशीर होणार आहे, अशी भूपाळी आई ऐकते. हे असे करण्याऐवजी मोठ्या मुलांनाही उठवताना फक्त पाच मिनिटे देऊन येणाऱ्या दिवसातील एखाद्या आवडत्या घटनेचा संदर्भ दिला; तर ती फक्त पाच मिनिटे हा क्वालिटी टाइम असतो. शाळेतून घरी आल्यावर कान उघडे ठेवून, तोंड बंद ठेवून मुलांच्या शाळेतल्या गमतीजमती ऐकण्यासाठी वेळ दिला तर तो क्वालिटी टाइम होय. नोकरदार आईबाबा हीच गोष्ट फोनवर करू शकतात. ऑफिसमधून घरी आल्यावर मला त्रास देऊ नको, असे परवलीचे वाक्य न म्हणता स्वतःचे अनुभव मुलांना ऐकवावे, मुलांचे अनुभव ऐकले तर तो क्वालिटी टाइम होय.

कुठे ?

क्वालिटी टाइम मुलांना देणे म्हणजे बागेत, मॉलमध्ये किंवा पिकचरला नेणे अशी मर्यादित व्याख्या काही पालकांच्या विशेषतः बाबांच्या डोक्यात असते. प्रत्यक्षात मुलांना आईवडिलांसहचा आनंददायी वेळ कुठल्याही एका ठिकाणी मिळाला तरी हवा असतो. अगदी मुलांना

शाळेत सोडतानाही शाळेत आणतानाच्या धमाल गप्पा हाही क्वालिटी टाइमच. तेव्हा काही अभ्यासू आईबाबा मात्र पाढे पाठ करून घेण्यात धन्यता मानतात. घरातली कामे करताना मुलांना त्या कामात सहभागी करून घ्या. फरशी धुताना मुलांना पाण्यात खेळू द्या, हा वेळही क्वालिटी टाइमच असतो. मुलांसोबत जिन्याखाली, पार्किंगमध्ये थोडा वेळ खेळणे हेही मुलांसाठी पुरेसे असते.

कुणी?

पूर्वी बाबांनी कष्ट करायचे आणि पैसे कमवायचे आणि आईने संगोपन करायचे असा फंडा होता. पण आता परिस्थिती पालटली आहे. मुलांना दोघेही हवे असतात. हुशार मुले तर कुणाकडून कसा वेळ मिळवायचा यातही एक्स्पर्ट असतात. व्यग्र आईवडिलांनी एक युक्ती मात्र जरूर लक्षात ठेवावी, मुलांना एकत्रित वेळ न देता प्रत्येकाने वेगवेगळ्या वेळेला वेळ दिला तर मुलांना मिळणारा वेळ दुप्पट होतो.

का?

मुलांना वेळ का द्यायचा? हा प्रश्न गमतीदार वाटला तरी त्याचे उत्तर गंभीर आहे. मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आईवडिलांनी वेळ दिलाच पाहिजे. मुलांना वेळ देताना पालकांना आनंदच होतो आणि मुलांना आपण वेळ दिला तर भविष्यात मुलेही आपल्याला वेळ देतील. मुलांसाठी मुलांच्या वेळात केलेली गुंतवणूक नक्कीच फायदेशीर ठरेल.

सात वर्षांचा ओम माझ्यासमोर आगदी गंभीर चेहऱ्याने बसला होता. इतर मुलांमध्ये मिसळत नाही, खूप धावपट आहे, त्याचा आत्मविश्वास खूप कमी आहे, अनेकदा गादीत शू होते... अशा त्याच्याबद्दलच्या तक्रारी होत्या. आई म्हणत होती, 'काय करावं काहीच सुचत नाही.' मध्येच ओमने धीर करून मला सांगितलं, 'मला खूप भीती वाटते मारामारीची, मला भांडण आवडत नाही.' पुढे ओम व त्याच्या आईशी सविस्तर बोलताना अनेक गोष्टी समजल्या. घरातलं बिघडलेलं वातावरण हे ओमबद्दलच्या तक्रारीमागचं मुख्य कारण होतं.

आतापर्यंतच्या अनेक संशोधनांमधून असे सिद्ध झालं आहे, की मुलांच्या निकोप वाढीसाठी त्यांच्या बालपणातील सकारात्मक अनुभवांचा वाटा महत्वाचा

मुलांच्या निकोप वाढीसाठी त्यांच्या बालपणातील सकारात्मक अनुभवांचा वाटा महत्वाचा असतो. याउलट, घरातील मोठ्या माणसांमध्ये सततच ताणतणाव असतील, वादावादी होत असेल, तर अशा घरांमधील लहान मुलांमध्ये वर्तन समस्या बऱ्याच जास्त प्रमाणात आढळतात.

घरातल्या मोठ्या माणसांमध्ये ताणतणाव असताना, तेव्हा त्यांचं मुलांकडे दुर्लक्ष होऊ शकतं. म्हणजे त्यांनी एखादी छोटीशी, पण छान गोष्ट केली, तर ती मोठ्यांच्या लक्षातदेखील येत नाही. अनेकदा मुलांना मनापासून केलेलं कौतुक, प्रेम या खूप आवश्यक आणि महत्वाच्या गोष्टींच मिळत नाहीत. काही वेळा मोठ्यांमधील भांडणाचा राग मुलांवर काढला जातो. क्षुल्लक चुकीसाठी त्यांना कडक शिक्षा केली जाते, मारलं जातं. अथवासाकडे लक्ष द्यायलाच हवं म्हणून दिलं जातं; पण त्यांच्यातील सुन कलागुणांचा शोध घ्यायला, त्यांना वाव

द्यायला भांडणारे पालक निश्चितच कमी पडतात.

आणखी एक असेल, की जिवं यांवर भांडणं होतात, त्या घरातल्या मुलांना असे वाटू लागतं, की आपलं म्हणणं, आपली मतं यांना काहीच किंमत नाही. आपण आगदी कमी महत्वाचे आहोत. आपल्यापेक्षा आपल्या आई-वडिलांना त्यांचेच मुद्दे महत्वाचे वाटतात. अशा घरातील मुलं ही जास्त स्वार्थी वृत्तीची, फक्त स्वःतापुता विचार करणारी, भावनांवर कमी ताबा असणारी, सातत्याने नकारात्मक विचार करणारी अथवा खूप आक्रमक वृत्तीची अशी होऊ शकतात. त्यातूनही मुलांसमोर तर अजिबात नको. वादाचे मुद्दे चर्चा करून सामोपचारानं सोडविणारे पालक पाहिले, की मुलंही शांत राहतील. एकमेकांचा आदर करून समस्या कशा सोडवायच्या, हे महत्त्वाचं शिक्षण. मुख्य म्हणजे मुलं निकोप व्यक्तिमत्त्वाची होतील. तेव्हा निदान मुलांसमोर ती भांडण नकोच.

(लेखिका चिकित्सा मानसोपचारातज्ञ आहेत.)

डॉ. उज्ज्वल नेने

भांडू नका ना, प्लीज...

असतो. याउलट, एखाद्या घरातील वातावरण अयोग्य असेल, घरातील मोठ्या माणसांमध्ये सततच ताणतणाव असतील, वादावादी होत असेल, तर अशा घरांमधील लहान मुलांमध्ये वर्तन समस्या बऱ्याच जास्त प्रमाणात आढळतात. बिघडलेल्या वातावरणात मुलांची हाताळणी उत्तम रीतीने करण्यात पालकांना आणि इतर मोठ्या माणसांना खूप अडचणी येतात. इच्छा असूनही आणि कळत असूनमुद्धा प्रत्यक्ष हाताळणी मात्र अत्यंत चुकीची होते आणि परिणामतः मुलांमध्ये वर्तन समस्या सुरू होतात. या घरातल्या बिघडलेल्या वातावरणाला सामोरं कसे जावं, हे मुलांना समजत नाही. त्यांचे विचार परिपक्व नसल्याने त्यांच्यामध्ये भावनिक अस्थिरता येते. कालांतरानं होच

अस्थिरता वर्तन समस्यांच्या स्वरूपात पुढे येते. यामुळे मा बालक-पालक संबंध आणखीनच बिघडतात. शिवाय, मुलांवर शाळेत जाणं, तिथं इतर मुलांशी जमवून घेणं, शिक्षकांचं ऐकणं, अथवास करणं, लक्ष देऊन शिकणं अशा अनेक गोष्टींचा प्रचंड ताण असतोच.

घर म्हटलं, की तिथं वेगळ्या विचारांची, प्रकृतीची, मतांची माणसं एकत्र राहत असतात. घरातील माणसांमध्ये मतभिन्नता ही असणाराच; परंतु त्याचं स्वरूप भांडण, आराडाओराडा, वाईट भाषा वापरून इतरांशी बोलणं काही ऐका मारामारीपर्यंत जायला लागलं, तर संपूर्ण घरांमध्ये

अशांतता पसरते. घरातल्या लहान मुलांवर याचा गंभीर परिणाम होतो आणि हा परिणाम दूरामी तसेच अनेक रुपानीं समोर येतो.

घरातल्या भांडणामुळे मुलांना खूप असुरक्षित वाटतं. त्यांच्या मनावर सातत्याने भीतीच्या, चिंतेच्या विचारांचा पगडा बसतो. असुरक्षिततेच्या भावनेमुळे मन स्थिर होऊ शकत नाही. शिवाय, काही अतिसंवेदनशील मनाची मुलं हा ताण सहन करू शकत नाहीत. घरातील कोण चूक-कोण बरोबर, हे त्यांना कळत नाही. त्यामुळे नकळतपणे त्यांच्या मनात संघर्ष तयार होतो.

मुलांचा जन्मक्रमाचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत महत्वाचा वाटा असतो. म्हणजे असं, की मोठा मुलगा अथवा मुलगी हे जास्त समजस, परिपक्व आई-वडिलांच्या कलाने वागणारे असण्याची शक्यता जास्त असते; तर छोटे मूल काहीसे इतरांवर अवलंबणारे, लाडावलेले, जबाबदारी घेण्यास टाळाटाळ करणारे असण्याची शक्यता अधिक. या जन्मक्रमाचा व्यक्तीच्या विकासावर आणि पर्यायाने तिच्या व्यक्तिमत्त्वावर जसा ठसा उमटतो, त्याचप्रमाणे एकुलत एक असणं याचादेखील मुलाच्या जडणघडणीवर परिणाम होतो. हा परिणाम मनो-सामाजिक स्वरूपाचा असतो. या मुलांच्या मानसिकतेवर, भावविकृतीवर तसेच सामाजिकतेवर एकटेच वाढत्याचा परिणाम जाणवतो.

एकुलत्या एक मुलांमध्ये सामान्यतः

खालील समस्या आढळतात :

- काही एकुलती एक मुलं आक्रमक प्रवृत्तीची, हेकेखोर, इतरांशी जमवून न घेता येणारी होऊ शकतात. तर, काही मुलं एकाकी, अंतर्मुख स्वभावाची, लाजाळू बनतात, तर काही अत्यंत स्वार्थी, हट्टी, लाडावलेली अशा प्रकारची असू शकतात. याचा अर्थ, सर्वच 'एकुलत्या एक' मुलांमध्ये काही ना काही समस्या असतेच असे नाही; परंतु सर्वसामान्यतः वरील प्रकारच्या समस्या दोबळमानाने पालकांकडून ऐकायला मिळतात.

कारणमीमांसा

- आपल्या एकुलत्या एका मुलाला खूप आनंदत, सुखात ठेवायचं, त्याला चांगलं घडवायचं, त्याला काहीही कमी पडू द्यायचं नाही, या विचारांनं पालक भारलेले असतात.

- मनातल्या सर्व इच्छांची पूर्ती व्हायलाच हवी, माझा आनंद मला मिळालाच पाहिजे; नव्हे तो माझा हक्कच आहे, मला कशालाही नकार मिळता कामा नये, अशी मुलांची प्रवृत्ती तयार होते.
- दर वेळी त्यांच्या मनाप्रमाणेच होतं, असाच त्यांचा अनुभव असतो. म्हणून मग कोणत्याही बाबतीत त्यांची तडजोड करण्याची तयारी नसते.
- ती फक्त स्वतःचाच विचार करतात, कारण घरात कोणी भावंड नसतं. म्हणून 'आता मला मिळालं, पुढची पाळी त्याची आहे,' अशा विचारांचं प्रशिक्षणच मिळत नाही.
- आपल्या गोष्टी दुसऱ्यांबरोबर शेअर काव्या लागतात, इतरांचेही म्हणणं ऐकून घ्यावं लागतं, इतरांच्या गरजांचा, मनाचा, आनंदाचा आणि दुःखाचा सहअनुभव आपण घ्यायचा असतो, हे एकुलत्या एक मुलांना कधीच अनुभवायला मिळत नाही.
- ही मुलं अनेकदा सामाजिक जीवनात एकाकी पडतात. त्यांची सामाजिक कौशल्यं योग्य प्रकारे विकसित होत नाहीत. त्यामुळे चारचौघात मिसळणं ते टाळतात. इतरांसमोर आपले विचार मोकळेपणे मांडण्यात ही मुलं कमी पडतात.

एकुलतं एक मूल असणाऱ्या पालकांनी कोणती काळजी घ्यावी ?

- मुलांना अगदी लहान वयापासूनच शाळेतून इतर वेळी समवयस्क मुलांत मिसळण्याची संधी द्यायला हवी. यासाठी आपल्या नातेवाईकांची, मित्रमैत्रिणी, शेजारांपासूनही मुलं आणि आपलं मूल एकत्र खेळतील, त्यांच्यात गप्पापोथी होतील, हे बघायला हवं.
- खेळताना कधी ना कधी मुलांची भांडाभांडी ही होणारच;

एकुलतं एक की एकाकी..?

घरातला एकुलता एक म्हणून लाडका असतो; पण त्याच वेळी सोबत खेळायला कुणी नाही म्हणून एकाकीही असतो. त्याचे निरागस भावविश्व समजून-उमजून न घेता वागत राहिलो, तर मात्र गंभीर प्रश्न जन्म घेतात.

डॉ. उज्ज्वल नेने

तेव्हा मुलाच्या बाजूनं पालकांनी त्यात पडू नये. अशा परिस्थितीत काय करायचं, आपल्या सामाजिक जीवनात आलेल्या अडचणींवर मात कशी करायची, हे त्यांचं त्यांनाच कळायला हवं. अगदीच जर तेव्हा पालक मदतीला असतातच.

ज्यांना एकच मूल आहे, अशा आपल्या भावंडांबरोबर, मित्रमैत्रिणींबरोबर पालकांनी संपर्कात राहायला हवं. एकमेकांचा आदर करणं, अनुभवांची देवाण-घेवाण करणं, इतरांच्या मनाची कदर करणं, इतरांबरोबर प्रेमाचे विश्वासाचे नातेसंबंध निर्माण करणं आणि ते टिकवणं.

आपल्याबरोबरच इतरांचाही विचार करणं किती गरजेचं आणि महत्वाचं आहे, हे पालकांनी मुलांसमोर प्रत्यक्षात तसं वागून त्यांना दाखवून द्यायला हवं.

- १५ वर्षांच्या मुलासमोर आपण आपल्या लहानपणी काय करीत होतो, इतरांशी कसे वागत होतो, याचं वर्णन करण्यापेक्षा प्रत्यक्षात आपण समाजातील इतरांशी, भावंडांशी आणि मित्र परिवाराशी कसे वागतो, याचा मुलांवर पडणारा प्रभाव जास्त परिणामकारक असतो. मुलाच्या लहानपणापासून ही काळजी घेतली, तर आपलं एकुलत एक मुलसुद्धा समाजात आत्मविश्वासानं आणि दिलखुलासपणे छान जगू शकेल.

(लेखिका चिकित्सा मानसोपचारातज्ञ आहेत.)